МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 36

ВІННИЦЯ
2021

УДК 93/94(06)
Н 35
Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 36. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. – 136 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2021-36

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в ***Index Copernicus*** *та* ***Google Scholar.***
Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 13 від 19.05.2021 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Заступник головного редактора: Юрій Зінько**, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Відповідальний секретар: Анатолій Войнаровський**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).
Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Віктор Даниленко**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України (Україна); **Ганна-Магдалена Зовчак,** доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); **Тетяна Кароєва**, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Ольга Коляструк,** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Валерій Кононенко,** доктор історичних наук, професор кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Сергій Корновенко,** доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); **Марина Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); **Григорій Лазько**, доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (Республіка Білорусь); **Іван Романюк,** доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Владилена Сокирська**, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); **Галина Стародубець**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); **Юрій Степанчук**, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Сергій Суляк,** кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філології, історії та суспільних дисциплін Тараклійського державного університету імені Григорія Цамблака, головний редактор міжнародного історичного журналу «Русин» (Республіка Молдова); **Вікторія Тельвак**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); **Юлія Хитровська,** доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); **Ярослав Цецик**, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdpu@meta.ua; https://vspu.net/nzhist
© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2021
© Автори статей, 2021

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYIUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

The certificate on the state registration of printed mass media
Series KV № 8414 dated February 6, 2004

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 36

VINNYTSIA
2021

УДК 93/94(06)
Н 35
Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 36. Collection of scientific researches / By the general editorship of the professor O. Melnychuk. – Vinnytsia: LLC «TVORY», 2021. – 136 p.
DOI: 10.31652/2411-2143-2021-36

The collection is included in the list of scientific professional publications (categopy B) in which the results of dissertation researches on historical sciences can be published.
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 409 dated March 17/03/2020)
The collection is indexed in the international databases: ***Index Copernicus*** *and* ***Google Scholar.***
Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.13 dated May 19, 2021).

Editorial Board

Editor in Chief: Oleh Melnychuk, Dr (History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History, Law and Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).
Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr (History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr (History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Pracices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva,** Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Olha Koliastruk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko,** Dr. (History), Professor of the Department of Legal Sciences and Philosophy of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko,** Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Grigory Lazko**, Dr (History), Professor of the Department of World History of Francisk Skorina Gomel State University (Republic of Belarus); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrska**, Dr (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Sergey Sulyak,** PhD (History), Assosiate Professor, Professor of the Department of Philology, History and Social Sciences Taraclia State University, Editor- in-Chief of the International Historical Journal «Rusin» (Republic of Moldova); **Victoria Telvak,** PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and special historical disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Iuliia Khytrovska**, Dr (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:
21100, Ukraine, Vinnytsia, st. K. Ostrozky, 32, building 3, room 323. **Phone number:** +38 (432) 61-67-21
E-mail: naukzapVDPU@meta.ua **URL:** https://vspu.net/nzhist
© Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University, 2021
© Authors of articles, 2021

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ

Юрій Долженко

Краніологія чоловіків із давньоруського міста Переяслав **9**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ольга Перепелюк

Навчально-методичне забезпечення підготовки хористів парафіяльних храмів Київської єпархії в другій половині XIX ст. **27**

Неля Романюк, Андрій Сініцький

Володимир Менчиць (1837–1916) на тлі епохи **35**

Валерій Кононенко

Національна політика українських радянських державних утворень на етапі становлення більшовицького режиму (1917–1920 рр.) **42**

Геннадій Кучеров, Володимир Коцюк

Фінансова діяльність сільських «Просвіт» Правобережної України (1920–1922 рр.) **50**

Кирило Мєлєкєсцев

Емблематика пострадянської Донеччини: офіціоз «господарників», переробки «з народу», альтернативи апологетів «русского мира» **58**

Наталія Чорна

Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання **67**

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Тетяна Кароєва

Адвокатура як корпоративний а́ктор міського суспільства Російської імперії (на прикладі Вінниці кінця 1870-х – 1920 рр.) **75**

ЕТНОЛОГІЯ

Володимир Галайчук

Традиційна демонологія Хмільниччини **82**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Андрій Павлишин

Ревізія ігуменів монастирів Львівської унійної єпархії 1724 р. **93**

Віталій Тельвак, Ірина Лозинська

Українські історичні інституції у міжвоєнній Польщі: спроба узагальнення **104**

Наталя Шипік

Місцева діловодна документація як джерело до вивчення заходів місцевої влади з організації прийому та облаштування українських переселенців із Польщі на території Донецької області у 1945–1946 рр. **112**

РЕЦЕНЗІЇ

Віталій Тельвак, Лідія Лазурко

Ідея політичної окремішності в українському інтелектуальному дискурсі середини XIX – початку XX ст.(Ігор Гирич. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX століття). Київ: Українські пропілеї, 2020, 452 с.) **120**

Олег Мельничук

Віктор Даниленко. В. І. Вернадський. Простір життя і думки. – К.: Академперіодика, 2019. – 352 с. **125**

Для авторів **130**

CONTENTS

ARCHEOLOGY

Yurii V. Dolzhenko

Craniology of Male Population of Old Rus Town Pereiaslav **9**

HISTORY OF UKRAINE

Olha M. Perepeliuk

Educational and Methodological Support for the Training of Choristers of Parish Churches of the Kyiv Diocese in the Second Half of the 19 thCentury **27**

Nelia Y. Romaniuk, Andrii Ts. Sinitskyi

Volodymyr Menchyts (1837–1916) Against the Backdrop of the Epoch **35**

Valerii V. Kononenko

National Policy of Ukrainian Soviet State Formations at the Stage of Formation of the Bolshevik Regime (1917–1920) **42**

Gennadii G. Kucherov, Volodymyr D. Kotsiuk

Financial Activity of Rural «Prosvits» of the Right-Bank Ukraine (1920–1922) **50**

Kyrylo I. Mieliekiestsev

Emblems of the Post-Soviet Donetsk Region: Official Ones «From the Bossmen», Upgrades «From the People», Alternatives From the «Russian World» Supporters **58**

Nataliia M. Chorna

Cultural Heritage of Ukraine: the Problems of Study, Conservation and Use **67**

HISTORY OF PODILLIA

Tetiana R. Karoyeva

The Bar as a Corporative Actor of Urban Community in the Russian Empire (on the Example of Vinnytsia in 1870th – 1920th) **75**

ETHNOLOGY

Volodymyr V. Halaichuk

Traditional Demonology of Khmilnyk District **82**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Andrii Pavlyshyn

Inspection of the Monastic Hegumens of Lviv Union Eparchy in 1724 **93**

Vitalii V. Telvak, Iryna G. Lozynska

Ukrainian Historical Institutions in Interwar Poland: the Attempt to Generalise **104**

Natalia F. Shypik

Local Records Management Documentation as a Source for Studying Local Government Measures for Organization of Reception and Accommodation of Ukrainian Resettlers from Poland on the Territory of Donetsk Region in 1945-1946 **112**

REVIEWS

Vitalii V. Telvak , Lidiia M. Lazurko

The Idea of Political Separation in the Ukrainian Intellectual Discourse in the middle of the 19-th – Beginning of the 20th Century tinctiveness (The Middle of the 9th Century – Beginning of the 20th Century) [in the Ukrainian language], Kyiv : Ukrainian Propylaea, 2020, 452 p.) **120**

Oleh A. Melnychuk

Victor Danylenko. V. I. Vernadskyi. Space of Life and Thoughts. – K .: Akademperiodyka, 2019. – 352 c. **125**

For Authors …….. **130**

АРХЕОЛОГІЯ

УДК: [572.71:904.5] (477.41) «653»
https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-9-26

Юрій Долженко
Інститут археології Національної академії наук України
молодший науковий співробітник (Україна)
E-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net
http://orcid.org/0000-0001-9807-2835
Researcher ID: AAK-3392-2020

Краніологія чоловіків із давньоруського міста Переяслав

Анотація. *Статтю присвячено публікації та порівняльному аналізу краніологічної серії XI–XIII ст. з міста Переяславль (нині Переяслав). Серія складається з черепів, знайдених під час розкопок Д. Самоквасова (1877), В. Щербаківського (1914), а також постійної археологічної експедиції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» під керівництвом М. Товкайла (2004–2007), Д. Тетері (2008–2012), М. Роздобудька (2014–2016) та О. Прядка (2015–2019).* ***Мета статті*** *– ввести у науковий обіг новий матеріал, дати загальну характеристику переяславцям XI–XIII ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи (синхроністичний метод), визначити відстані між окремими серіями X–XIII ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу й з'ясувати місце чоловіків з Переяслава XI–XIII ст. у системі краніологічних типів Східної Європи. Визначити особливості досліджуваної групи за результатами двох типологізацій.* ***Методологія.*** *В основі дослідження лежать принципи історизму та об'єктивності, використано загальнонаукові (аналіз і синтез), історичні (порівняльно-історичний), антропологічні та статистичні методи. Черепи вимірювалися за повною краніометричною програмою, з використанням стандартної методики Р. Мартіна, згідно з якою вказувалася нумерація ознак. У роботі застосовано комп'ютерні програми, які створили Б. й О. Козінцеви 1991 р. Залучено 14 краніометричних ознак. У статті розглядаються тільки чоловіки, позаяк жінки потребують окремого докладного дослідження.* ***Наукова новизна****. Вперше створено загальну чоловічу давньоруську вибірку Переяслава, до якої залучено 59 черепів. Визначено, що згідно з середніми значеннями краніометричних ознак чоловічу частину серії можна віднести до доліхокранного європеоїдного варіанта з помірно широким обличчям. Доведено, що після об'єднання двох чоловічих краніологічних груп з Переяслава, за типологічною схемою Т. Алексєєвої, переяславці опиняються в колі доліхокранного, середньолицього краніологічного типу, де перебувають сіверяни, дреговичі, смоленські кривичі, радимичі. Встановлено, що за типологією В. Дяченка чоловічу групу певною мірою можна віднести до Неопонтійського краніологічного типу.* ***Висновки.*** *При порівнянні чоловічої досліджуваної групи XI–XIII ст. із синхронними серіями з території Русі методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу відзначено її подібність до міських серій з Любеча, Галича та меншою мірою Чернігова.*

Ключові слова: *антропологія, археологія, краніометрія, людський череп, Переяслав, Переяславль Руський, Русь, Середня Наддніпрянщина.*

Постановка проблеми. Переяславль Руський належить до найдавніших міст Русі. Він розташований при впадінні р. Альта в р. Трубіж (ліва притока Дніпра). Про час виникнення міста літопис дає суперечливі відомості: з одного боку, Переяславль згадується під 907 у тексті договору великого князя київського Олега з Візантією, з другого – під 993 р., ідеться про те, що місто заснував великий князь київський Володимир Святославич. За археологічними даними, Переяславль заснований наприкінці X ст. Згадку про нього під 907 р. деякі дослідники пояснюють тим, що назву міста в текст договору вписав літописець. Інші припускають, що на початку X ст. Переяславль існував, але в іншому місці [Вирський & Вортман, 2011 : 149].

Переяславське князівство першим з південно-руських земель зустрілося із загарбниками. Спустошивши Посульську лінію оборони, монгольське військо в березні 1239 р. підійшло до стін Переяславля Руського. Попри великий досвід боротьби з кочовиками, фортеця після тривалого штурму впала, внаслідок чого її спалено. За висновками О. Юрченка та С. Вовкодава, котрі спиралися на зіставлення літописних згадок з археологічними знахідками, зруйнований Переяслав залишався слабо або й зовсім незаселеним до XV ст. [Юрченко & Вовкодав, 2004 : 32, 36]. За даними О. Колибенка, давньоруське місто як живе явище припинило своє існування з усією середньовічною добою [Колибенко, 2015 : 4]. Нині

археологічні розкопки тривають, тож можливе уточнення відомостей про долю міста після навали. Наше дослідження присвячене морфології черепів мешканців Переяслава, які мешкали в місті у XI–XIII ст.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база роботи складається з двох груп чоловічих черепів. До першої входить 8 черепів (8 чоловічих, № 2269–2283) із курганів XII– III ст. поблизу Переяслава, здобутих під час розкопок Д. Самоквасова 1877 р. [Самоквасов, 1908 : 191–205]. Черепи зберігаються у фондах Науково-дослідного інституту і Музею антропології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова [Алексеева & Эренбург (сост.), 1979 : 198).

За краніометричними даними цю групу вперше дослідив 1948 р. Г. Дебец, однак лише за короткою програмою [Дебец, 1948 : 380–383], тож надалі антропологи мали опрацьовувати матеріал повторно. Індивідуальні краніометричні відомості опублікувала 1966 р. Т. Алексєєва [Alekseje**w**a, 1966].

Другу групу сформовано з черепів, які віднайшла в похованнях на ґрунтовому могильнику (Переяслав-II) постійна археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав» під керівництвом М. Товкайла [Долженко, 2018b], котра протягом 2004–2018 рр. працювала на південно-східній околиці м. Переяслава. М. Товкайло датував матеріали другою половиною XI– початком XIII ст. [Товкайло, Бузян, Тетеря, & Юрченко; Товкайло & Тетеря, 2017].

Черепи зберігаються у фондах Інституту Археології НАН України. Частину матеріалів з Переяслава-II, уже наявну на 2004 та 2005 рр. (7 черепів), опрацювала Т. Рудич [Рудич, 2007**a** : 52–54; Рудич, 2007b : 400–406; Рудич, 2008 : 96–103], яка за даними краніометрії виявила найбільшу морфологічну подібність групи до збірної сіверянської серії, а також припустила й північніші зв'язки та походження [Рудич, 2008 : 101].

Слід звернути увагу на те, що чоловіча вибірка, складена у 2004 та 2005 рр. [Рудич, 2007**a** : 52–54], не є репрезентативною (N = 7), тому доцільно додати до неї першу серію зі згадуваних розкопок Д. Самоквасова 1877 р.

Ю. Долженко раніше дослідив 15 черепів із першої групи та 40 з другої за даними краніоскопії та об'єднав їх в одну міську серію. Встановлено, що черепи з розкопок Д. Самоквасова виявились більш європеоїдні, ніж з розкопок М. Товкайла [Долженко, 2018b : 42–43, 50–51].

У цій статті для створення загальної давньоруської чоловічої серії м. Переяслава (Руського) та надання їй краніологічної характеристики залучено індивідуальні дані з роботи Т. Алексєєвої, розкопки В. М. Щербаківського у 1914. Номери поховань: 92, 95, 102–104, 111, 121, 123, 126, 132, 146, 150, 161, 162, 169, 175, 176, 179, 184, 194, 200, 201, 217, 231, 185/1, 195/1, 2. З розкопок Д. Самоквасова 1877 р. Номери поховань: 2269–2283, 10325–10327 [Alekseeva, 1966 : 15]; з монографії Т. Рудич – дослідження 2004–2005 рр. [Рудич, 2014 : 260–265], зі статті Т. Рудич – дослідження 2007–2013 рр. [Рудич, 2014 : 260–265], а також результати власних вимірювань Ю. Долженка щодо двох раніше не опрацьованих черепів з розкопок М. Товкайла, Г. Бузян, Д. Тетері, М. В. Роздобудька, О.О. Прядка та О. Юрченка [Долженко, 2015 : 23–36; Прядко, Павлик, Тетеря, Юрченко, & Долженко, Ю. 2020 : 113–115; Роздобудько, 2008: 14–23; Роздобутько, Прядко 2015 : 104–105; Тетеря, & Прядко, 2018 : 35–41; Товкайло, Бузян, Тетеря, & Юрченко, 2008 : 43–53].

Мета статті – ввести у науковий обіг новий матеріал, дати загальну характеристику переяславцям XI–XIII ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи (синхроністичний метод), визначити відстані між окремими серіями X–XIII ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу й з'ясувати місце чоловіків із Переяслава XI–XIII ст. у системі краніологічних типів Східної Європи.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивність антропологічної характеристики населення залежить від кількості краніологічного матеріалу, тобто на етапі евристики враховано весь доступний матеріал, а не його частину, що забезпечує відповідність принципу об'єктивності. Також слід згадати і структуру, де зібраний матеріал повинен бути по можливості масовим. У палеоантропологічних пошуках нерідко доводиться мати справу з малими серіями, в краніології необхідна кількість залежить від зусиль дослідника. Зрозуміло, що можливість планувати обсяг вибірок підвищує достовірність результатів, нівелює чи взагалі виключає випадкові помилки, котрі можуть бути при малій кількості черепів у серії.

Дослідження антропологічного матеріалу проводилися в Інституті археології НАН України. Черепи вимірювалися за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном [Martin, 1928] указувалася нумерація ознак, а назомалярний та зигомаксилярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [Абиндер, 1960; Алексеев & Дебец, 1964 : 55]. У таблиці лінійні розміри зазначено в міліметрах, кути – в градусах. Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин, які склав Г. Дебец [Алексеев & Дебец, 1964 : 55]. Статево-вікові визначення

отримано з монографії Т. О. Рудич [Рудич, 2014 : 260–265], а також два поховання опрацював автор статті [Долженко, 2015b : 23–36] за кількома методиками [Brothwell, 1972; Ubelaker, 1978; Bukistra & Ubelaker, 1994; Bružek, 1995 : 93–106; Bruzek, 2002; Bruzek et al., 2017; Vallois, 1937]. В основу краніологічної характеристики добірки покладено середні арифметичні розміри та індекси черепів, наведені в Табл. 1.

При інтерпретації даних використовувались комп'ютерні програми, які створили А. Громов 1996 р. [Громов, 2002], а також Б. й О. Козінцеви 1991 р. [Санкина & Моисеев, 2006 : 459–462].

До багатовимірного канонічного аналізу залучалися такі 13 ознак та один індекс: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа *(b-br)*, найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота і ширина носа, назомалярний та зигомаксилярний кути, симотичний індекс і кут випинання носа.

Чоловіча серія. Після об'єднання давньоруська міська серія з м. Переяслава складається з 59 чоловічих черепів, із яких фактично придатні для дослідження 50 черепів у зв'язку з частковим фрагментуванням матеріалу (Табл. 1). Вона (за черепним покажчиком) у середньому характеризується доліхокранією (індекс 73,5) через велику довжину та малу ширину черепа. При цьому, окрім доліхокранних черепів, які становлять більшість у серії (34), а це загалом 75,5%, у ній виявлено вісім мезокранних (17,7%) та три брахікранних (6,6%) черепи. Висотний діаметр (від базіону) – помірних розмірів. Відношення висоти до поздовжнього діаметра свідчить про помірну висоту черепа в серії, яку ми розглядаємо (ортокранія). Висотно-поперечний індекс – великий (акрокранія). Вушна висота – мала, на межі з помірними розмірами (переважно через череп під шифром 2274). Лобна кістка – середніх розмірів. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом – велика (Табл. 1).

Табл. 1. Середні статистичні дані чоловічих черепів XI–XIII ст. загальної давньоруської вибірки Переяслав, віднайдених у 1877–2018 рр.

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	**n**	**σ**	**m(M)**	**ms**	**min.**	**max.**
1	Поздовжній діаметр	186,0	50	4,8**	0,67	0,48	174,0	194,0
8	Поперечний діаметр	136,8	47	4,9	0,71	0,50	124,0	148,0
17	Висотний діаметр	135,2	43	5,1	0,78	0,55	124,0	146,0
5	Довжина основи черепа	102,6	36	4,1	0,68	0,48	92,0	110,0
9	Найменша ширина лоба	96,5	48	4,5	0,65	0,47	85,0	106,0
10	Найбільша ширина лоба	132,4	40	4,6**	0,73	0,51	121,0	142,0
11	Ширина основи черепа	97,7	33	5,5*	0,96	0,68	89,0	113,0
45	Виличний діаметр	132,4	40	4,6	0,73	0,51	121,0	142,0
48	Верхня висота обличчя	69,7	43	4,7*	0,71	0,50	57,0	81,0
43	Верхня ширина обличчя	105,3	21	4,6*	1,00	0,71	98,0	114,0
46	Середня ширина обличчя	94,2	19	5,5*	1,26	0,89	84,0	106,0
55	Висота носа	50,7	46	3,2*	0,47	0,33	43,0	57,0
54	Ширина носа	24,9	50	1,8	0,25	0,18	20,7	29,0
51	Ширина орбіти	41,4	45	1,9	0,29	0,21	37,3	45,0
52	Висота орбіти	32,2	45	2,3*	0,34	0,24	29,0	36,0
20	Вушна висота	112,4	18	5,4*	1,26	0,89	102,1	121,0
32	Кут профілю лоба від nas.	84,1°	15	5,0*	1,28	0,91	75,0°	98,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	81,9°	14	4,7*	1,26	0,89	76,0°	91,0°
72	Кут загальнолицьовий	83,0°	35	5,2*	0,88	0,63	67,0°	92,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	83,1°	15	3,8*	0,98	0,69	78,0°	91,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	79,7°	6	8,2	3,33	2,36	71,0°	90,0°
75(1).	Кут випинання носа	29,7°	31	6,0*	1,09	0,77	13,0°	45,0°
77.	Назомалярний кут	137,8°	17	5,3*	1,28	0,91	131,0°	153,0
∠ Zm.	Зигомаксилярний кут	126,1°	16	5,4	1,36	0,96	118,0°	136,0
FC	Глибина іклової ямки	–6,6	30	2,0*	0,37	0,26	–1,0	–8,8
Індекси:								
8:1	Черепний	73,6	46	3,3	0,48	0,34	67,4	83,6
17:1	Висотно-поздовжній	72,5	33	2,8**	0,49	0,35	66,8	82,0
17:8	Висотно-поперечний	98,8	42	3,6**	0,55	0,39	90,5	106,2
9:8	Лобно-поперечний	70,4	42	3,5	0,54	0,38	63,0	77,6

45:8	Поперечний фаціо-церебральний	96,6	38	3,7	0,59	0,42	89,6	105,2
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	52,0	35	3,7*	0,63	0,45	42,5	61,6
9:45	Лобно-виличний	72,8	36	3,5	0,58	0,41	66,2	81,3
10:45	Коронарно-виличний	88,3	17	4,6*	1,12	0,79	78,9	95,5
40:5	Випинання обличчя	95,0	32	4,4*	0,78	0,55	86,0	106,0
48:45	Верхній лицьовий	52,7	37	3,7*	0,61	0,43	42,9	60,2
54:55	Носовий	49,1	46	4,6*	0,67	0,48	40,4	59,6
DS:DC	Дакріальний	57,9	20	13,3*	2,97	2,10	30,4	87,1
SS:SC	Симотичний	50,8	23	16,3*	3,41	2,41	23,1	85,3
52:51	Орбітний	77,6	44	4,6**	0,69	0,49	67,9	86,4

M – середня арифметична величина; **n** – кількість випадків; **σ** – середні квадратичні відхилення; **m (M)** – похибка середньої арифметичної величини; **ms** – похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення

Ширина обличчя в чоловічій серії з переяславського могильника – помірна, позаяк виличний діаметр, виміряний у 40 черепів, становить 132,4 мм. Верхня висота обличчя – теж середня, за верхньолицьовим індексом воно помірно широке (мезен). Назомалярний кут – малий, тобто обличчя різко профільоване на рівні орбіт, хоча в серії є один череп зі сплощеним горизонтальним профілюванням (23 за 2004 р.). Зигомаксилярний кут виявився теж малим, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії – 80,1°, тобто обличчя мезогнатне, помірно випнуте у вертикальній площині.

Отже, після об'єднання чоловічих черепів із м. Переяслав, за типологічною схемою Т. Алексєєвої [Алексеева, 1973 : 67], переяславці опиняються в колі доліхокранного, середньолицього краніологічного типу, де перебувають сіверяни, дреговичі, смоленські кривичі, радимичі. За типологією В. Дяченка [Дяченко, 1986 : 234–243; Дяченко, 1993 : 151–166], чоловічу групу певною мірою можна віднести до Неопонтійського краніологічного антропологічного типу (Табл. 2).

Загалом у чоловічій вибірці перевищення середніх величин квадратичного відхилення відзначено у 21 випадку з 38 (55,2%), нижчими за стандартні величини виявилися середні квадратичні відхилення («сигми») у п'яти ознак (13,1%), а у 12 ознак (29,5%) середні квадратичні відхилення («сигми») вкладаються в стандартні норми. Беручи до уваги значну варіабельність ознак, можна говорити про морфологічну неоднорідність групи (Табл. 1).

Табл. 2. Окремі середні розміри, індекси та статистичні дані чоловічих черепів з Переяслава XI–XIII ст. та зіставлення їх з Неопонтійським (Понтійським) краніологічним типом [За Дяченко 1986 : 240; Дяченко 1993 : 151–166].

№ за Мартіном	Ознаки			
		M	Краніологічний тип	M
		Переяслав		Понтійський
1	Поздовжній діаметр	186,0	Неопонтійський; Понтійський	184,8–191,6
17	Висотний діаметр	135,2	Неопонтійський	135,0–137,7
45	Виличний діаметр	132,4	Понтійський	130,2–133,2
48	Верхня висота обличчя	69,7	Неопонтійський	68,5–73,1
72	Кут загальнолицьовий	83,0°	Неопонтійський	85,0° – 87,7°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	69,7°	—	79,0° – 85,2°
75(1).	Кут випинання носа	29,7°	Неопонтійський	27,9° – 33,2°
∠ Zm`.	Зигомаксилярний кут	126,1°	Неопонтійський	121,4° – 127,0°
Індекси:				
8:1	Черепний	73,6	Неопонтійський	70,8–75,2
48:45	Верхній лицьовий	52,7	Понтійський	52,1–55,5
54:55	Носовий	49,1	Неопонтійський	47,7–50,5
DS:DC	Дакріальний	57,9	Понтійський	46,3–59,5
SS:SC	Симотичний	50,8	—	37,7–48,6

Перевірити наше припущення та виявити основні напрямки морфологічних зв'язків давньоруської палеопопуляції з Переяслава, а також визначити її місце у системі антропологічних типів Русі IX–XIII ст., допомогли синхроністичний метод і міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [Дерябин, 2008 : 212–229].

Для порівняльного багатовимірного аналізу використано дані 47 чоловічих краніологічних серій II тис. н. е., які дослідили різні вчені (Табл. 3). Серед них – 20 серій з давньоруських міст, котрі репрезентують території різних племен: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського; Витачів, Смоленськ, Київ-1, Стара Рязань; Путивль; Юр'їв, Новогрудка; Верхній Київ, Гора Щекавиця у Києві; Псков; Стара Ладога Ярославль; Погоринння; Любеч; Желні; Чернігів; Києво-Печерська лавра [Алексеева, 1973 : 122–125; Алексєєва, 1969; Веремейчик & Долженко, 2013; Гончарова, 2011 : 206; Долженко, 2014; Долженко, 2015а; Долженко & Прищепа, 2016; Долженко & Прядко, 2016; Дяченко 1993; Козак 2000; НА ІА НАНУ. Ф. план. теми. № 1984/8. Арк.181–212; НА ІА НАНУ. Ф. експ. 2005 р.; Орлов & Моця & Покас, 1985 : 30–62, 137; Рудич, 1998; Рудич, 1999; Рудич, 2003; Рудич, 2005; Саливон, 1971 : 99; Санкина, 2000 : 90–107; Седов, 1974 : 14–17].

Наступні 28 серій представляють матеріали з могильників сільських та дружинних поховань і походять із ареалів практично всіх історичних племен: київські поляни, кривичі (смоленські, тверські, ярославські, костромські, володимирські), в'ятичі, радимичі, дреговичі; Шестовиця; Кам'яне; хут. Зелений Гай; Ліскове; сіверяни; Автуничі, Гущин, Липове; Монастирок; Григорівка, Бучак; Лука; Бегунці; Південно-Східне Приладожжя; збірні групи Брестської та Гродненської обл. (Республіка Білорусь), які ототожнюють із західною гілкою дреговичів; Бранешти, Василів, Жванець [Алексеева, 1973; Алексєєва, 1969; Великанова, 1975 : 96–111; Долженко & Веремейчик, 2015; Долженко, 2017; Долженко, 2018а; Долженко, 2019; Долженко, 2020; Дяченко & Покас &Сухобоков, 1984; Зіневич, 1962; НА ІА НАНУ. Ф.план. теми. № 1992/58; Козак, 2000; Коробушкин & Саливон, 1990 : 146–147; Покас, 1988; Покас, Осадчий & Приймак, 2007; Рудич, 2016; Санкина, 2000 : 15–16; Хартанович & Чистов, 1984].

Табл. 3. Давньоруські краніологічні серії, що використовувались для порівняльного аналізу [За Дяченко, 1986 : 240; Дяченко, 1986 : 234–243; Дяченко, 1993 : 151–166].

№ п/п	Група	Датування (ст.)	Краніологічний Тип за В. Дяченком
Давньоруські групи Чернігівської землі			
1.	м. Любеч	XI–XII	Неопонтійський
2.	Шестовиця	IX–X	–
3.	м. Чернігів (Загальна група)	X–XIII	Понтійський та Карпатський
4.	хут. Зелений Гай	XI–XIII	Неопонтійський
5.	м. Путивль	XI–XIII	–
6.	Ліскове (Листвен)	XI–XIII	Неопонтійський
7.	Сіверяни (збірна серія)	XI–XIII	Понтійський
8.	Автуничі	XI–XIII	Індо-Дніпровський
9.	Гущин	X–XII	Понтійський
10.	Липове	XI–XII	Неопонтійський
Давньоруські групи Київської землі			
11.	Київ-1 (Цвинтарі, досліджені 1973 р.)	XI–XIII	–
12.	Київ-2 (Гора Щекавиця)	XI–XIII	–
13.	Київ-3 (на розі вул. Паторжинського та Іринінської)	X–XIII	–
14.	Київ-4 (Верхній Київ, збірна серія)	XI–XIII	–
15.	Григорівка (у статті, за матеріалами могильника Григорівка, О. Козак визначила, що чоловіча частина вибірки за шириною, профілюванням обличчя та випинанням носа наближається до Дунайсько-Дніпровського типу [Козак 2000 : 70].	XI	Неопонтійський
16.	Бучак	XI	–
17.	Витачів	X–XIII	–
18.	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI–XIII	–
19.	Монастирок	XI–XIII	–
20.	Юр'їв	XI–XII	–

21.	Козаровичі [Дяченко 1993 : 157].	XI–XIII	Індо-Дніпровський
22.	Лука (Кучари)	XI–XII	–
Давньоруські групи Переяславської землі			
23.	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне) (після опрацювання сільського могильника Кам'яне з Переяславської землі В. Дяченко, використовуючи власну типологію, визначив, що черепи належать до Індо-дніпровського типу [Дяченко, Покас, & Сухобоков 1984 : 4–26].	IX–XII	Індо-Дніпровський
24.	Желні	XI–XIII	Неопонтійський
Давньоруські групи літописної землі дреговичів			
25.	Новогрудка	XI–XII	–
26.	Дреговичі (збірна серія)	X–XIII	–
27.	Кургани Брестської обл.	X–XIII	–
28.	Кургани Гродненської обл.	X–XIII	–
Давньоруська група літописної Древлянської землі			
29.	Возвягель	XI–XIII	–
Давньоруська група літописної Волинської землі			
30.	Погориння (Дорогобуж та Пересопниця)	XII–XIII	Неополіський
Давньоруські групи Новгородської землі			
31.	Стара Ладога (Земляне городище)	XI–XII	–
32.	Південно-Східне Приладожжя	XI–XIII	–
33.	Бегунці (Ігорське плато)	XII–XIII	–
Давньоруські групи Муромо-Рязанського князівства			
34.	Стара Рязань-I	XI–XII	–
35.	Стара Рязань-II	XII–XIII	–
36.	В'ятичі (збірна серія)	XII–XIII	–
Давньоруські групи Смоленської землі			
37.	Смоленськ	XII–XIII	–
38.	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X–XII	–
39.	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X–XII	–
40.	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X–XII	–
41.	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X–XII	–
42.	Кривичі-5 (Володимиро-рязансько-нижегородська група, кургани)	X–XII	–
Давньоруські групи Прутсько-Дністровського міжріччя			
43.	Василів, середня течія Дністра	XII	–
44.	Бранешти	X–XI	–
45.	Галич (Крилос)	X–XIII	–
46.	Жванець	XI–XIII	Ільменський
Давньоруська група літописної Полоцької землі (Білоруське Подвіння)			
47.	Полоцькі кривичі (кургани)	XI–XIII	–

Після канонічного багатовимірного аналізу можна візуально спостерігати розташування чоловічої вибірки Переяслав у площині I–II канонічних векторів (КВ) (Рис. 1). Серія за КВ I (21,3% загальної дисперсії) отримала малі додатні значення (0,259). Подібні значення вектора зафіксовано також у вибірки черепів з Ярославля, Липового, Жванця та меншою мірою Галича (Табл. 4). На розподіл серій за цим КВ (Табл. 5) найбільше вплинули такі ознаки: кут випинання носових кісток, виличний діаметр, висота носа, найменша ширина лоба та висотній діаметр черепної коробки.

За КВ II (15,3% загальної дисперсії) досліджувана міська група отримує малі від'ємні значення вектора (–0,231), що зумовлює подібність за даним КВ до сіверян (–0,235), Возвягеля (–0,226) та м. Галич (–0,328). На розподіл серій вплинули довжина й поперечний діаметр черепної коробки, ширина орбіт та назомалярний кут обличчя.

У просторі КВ I та КВ II переяславська чоловіча група розташована майже в центрі координатного поля. Найбільш подібною до неї виявилася міська група Галич (Рис. 1). Морфологічна подібність між черепами з Переяслава та Галича проявляється в майже однакових поздовжньому та висотному діаметрі черепної коробки, ширині обличчя, носа, орбіт, профілюванні обличчя на середньому рівні та куті носа. Також слід зазначити статистичну подібність до досліджуваної групи збірної сіверянської вибірки та м. Любеч (Рис. 1).

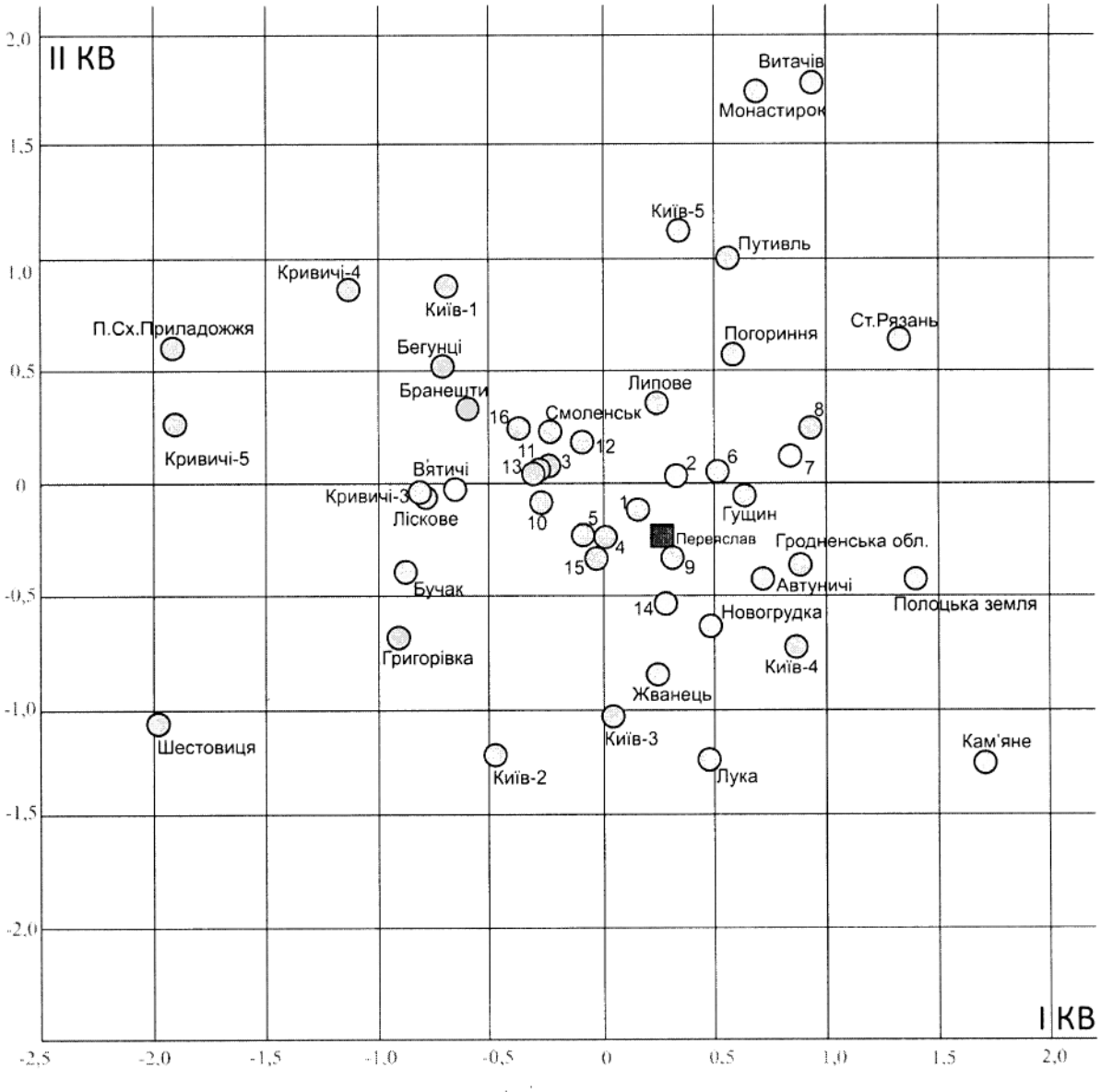

Рис. 1. Розташування 48 чоловічих давньоруських груп у просторі I і II КВ. 1 – Любеч; 2 – Зелений Гай; 3 – Чернігів (загальна серія); 4 – сіверяни; 5 – Возвягель; 6 – Желні; 7 – Юр'їв; 8 – Василів; 9 – Галич; 10 – кривичі – 1; 11 – кривичі-2; 12 – дреговичі; 13 – радимичі; 14 – Ярославль; 15 – Гродненська обл.

За КВ III (11,1% загальної дисперсії) основні роз'єднавчі ознаки такі: верхня висота обличчя, орбіт та симотичний індекс. За даним КВ вибірка черепів з Переяслава (Рис. 2, 3) отримала малі додатні значення (0,180). Майже ідентичні результати спостерігаємо в серії з полянської землі – Монастирок (0,185), також виявлено подібні значення у «кривичів» костромської курганної групи (Табл. 4). Найближчою групою за цим КВ можна визнати могильник Жванець XII–XIII ст. на р. Дністер. (Рис. 1, 2, 3).

У просторі I–III КВ досліджувана група опиняється між такими містами як Новогрудка, Любеч і хут. Зелений Гай (Рис. 2).

Загалом найближчими групами до Переяслава можна вважати Галич та Любеч (Рис. 1). Одразу слід зауважити про морфологічну подібність поховань з Любеча (сіверянські території) до Переяслава, які автор також відніс за типологією В. Д. Дяченка до Неопонтійського (Понтійського) антропологічного типу (Табл. 5). Отже, підтверджується північний напрямок зв'язків досліджуваної групи [Рудич, 2008 : 101]. Щодо збірної сіверянської вибірки, яка за даними Т. О. Рудич була подібна до малочисленної групи Переяслав із семи черепів раніше, вона також розташовується неподалік (Рис. 1) за двома КВ (Табл. 5).

Табл. 4. Значення I–III КВ для 48 давньоруських краніологічних серій з території Русі.

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1.	Переяслав (Загальна серія)	0,259	–0,231	0,180
2.	Желні	0,507	0,056	–0,376
3.	Гущин	0,627	–0,051	0,118
4.	Липове	**0,236**	0,360	–0,332
5.	Ліскове	–0,798	–0,059	–0,344
6.	Автуничі	0,708	–0,422	–1,165
7.	Погоринння	0,576	1,023	–0,028
8.	Любеч	0,151	–0,113	0,482
9.	Сіверяни	0,006	**–0,235**	–0,169
10.	Бучак	–0,889	–0,390	–0,441
11.	Григорівка	–0,920	–0,682	0,069
12.	Київ-1 (1971 р.)	–0,705	0,882	–0,444
13.	Витачів	0,929	1,786	0,100
14.	Новогрудка	0,475	–0,632	0,287
15.	Верхній Київ (Київ-4)	0,856	–0,725	–0,886
16.	Гора Щекавиця (Київ-2)	–0,489	–1,207	–0,342
17.	Стара Рязань	1,316	0,644	0,976
18.	Смоленськ	–0,241	0,233	0,115
19.	Возвягель	–0,095	**–0,226**	–1,128
20.	Чернігів (загальна серія)	–0,247	0,082	0,047
21.	Хутір Зелений Гай	0,322	0,037	–0,113
22.	Юр'їв	0,831	0,125	0,298
23.	Шестовиця	–1,986	–1,066	1,375
24.	Пд.-Сх. Приладожжя	–1,921	0,607	0,394
25.	Вул. Паторжинського (Київ-3)	0,039	–1,035	–0,076
26.	Бранешти	–0,611	0,335	–0,236
27.	Василів	0,921	0,249	0,986
28.	Монастирок	0,681	1,748	**0,185**
29.	Кам'яне	1,698	–1,244	1,829
30.	Галич	**0,305**	–0,328	–0,198
31.	Полоцькі кривичі	1,388	–0,423	–0,010
32.	В'ятичі	–0,667	–0,022	0,025
33.	Кривичі-1	–0,282	–0,081	–0,410
34.	Кривичі-2	–0,291	0,065	0,050
35.	Кривичі-3	–0,825	–0,035	0,321
36.	Кривичі-4	–1,141	0,867	**0,202**
37.	Кривичі-5	–1,911	0,268	0,135
38.	Дреговичі	–0,098	0,187	–0,056
39.	Радимичі	–0,317	0,047	0,046
40.	Путивль	0,554	1.005	–0,337
41.	Ярославль	**0,275**	–0,532	0,562
42.	Брестська обл.	–0,035	–0,331	–0,077
43.	Гродненська обл.	0,875	–0,360	0,392
44.	Бегунці	–0,722	0,525	0,489
45.	Лавра (Київ-5)	0,335	1,128	–0,944
46.	Київські поляни	–0,382	0,248	0,314
47.	Лука	0,468	–1,229	–1,395
48.	Жванець	**0,239**	–0,848	–0,469

Табл. 5. Коефіцієнти кореляцій I–III КВ серед 48 чоловічих груп X–XIII ст. з території Русі.

Ознаки	Чоловіки		
	I	II	III
1. Поздовжній діаметр	0,301	**–0,480**	0,222
8. Поперечний діаметр	0,070	**0,148**	0,037
17. Висотний діаметр *(b-br)*	**0,274**	–0,254	0,025
9. Найменша ширина лоба	**0,501**	–0,383	–0,034
45. Виличний діаметр	**0,590**	0,323	–0,333

48. Верхня висота обличчя	0,230	–0,055	**0,493**
55. Висота носа	**0,454**	–0,074	0,224
54. Ширина носа	–0,072	0,384	**0,534**
51. Ширина орбіти	–0,041	**0,458**	–0,363
52. Висота орбіти	–0,155	0,257	**0,455**
77. Назомалярний кут	–0,198	**–0,574**	0,148
∠**Zm´.** Зигомаксилярний кут	**–0,396**	0,304	0,346
SS:SC. Симотичний індекс	0,036	–0,048	**–0,136**
75 (1). Кут випинання носа	**0,887**	0,306	0,110
Внесок у загальну дисперсію (%)	21,365	15,323	11,112

Окремо проведено порівняльний багатовимірний кластерний аналіз [Дерябин, 2008 : 212–229], де залучалися перераховані серії та ознаки. Він виявив на п'ятому кроці кластеризації з 47 подібність збірної досліджуваної групи до вибірки з Чернігова (дистанція 0,637 із 13,207). Морфологічна схожість між названими серіями проявляється в майже однакових висотному діаметрі черепної коробки, ширині лобної кістки, обличчя, орбіт, висоті обличчя, носа, орбіт, назомалярному куті обличчя. Ідентична ширина носа.

Отже, в попередніх розвідках Т. Рудич, у всіх варіантах аналізу, які найбільш статистично близькі до людей, похованих на досліджуваному могильнику, фігурують мешканці Лівобережжя та дещо північніших областей, зокрема Любеча та Зеленого Гая [Рудич, 2012]. У нашому випадку до них додаються Новогрудка, Чернігів, Гущин і вибірка із Західної України – Галич. Чернігівський вплив пояснюється особливостями політичного статусу князівської влади в Переяславі. Вона, як стверджує М. Корінний, довго перебувала під впливом та опікою не лише київських і ростово-суздальських, а й чернігівських князів [Коринный, 1992 : 235].

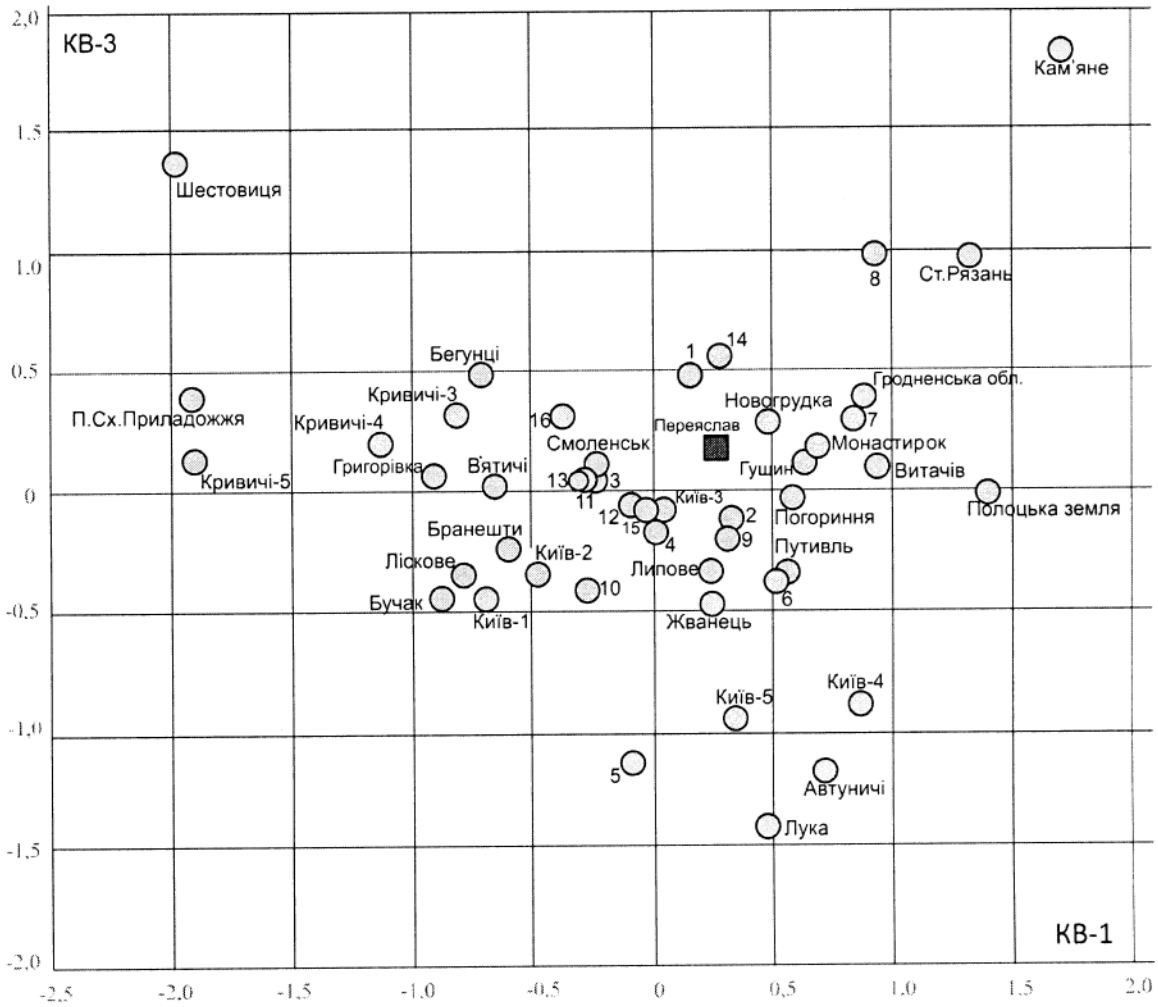

Рис. 2. Розташування 48 чоловічих давньоруських груп у просторі I і III КВ. 1 – Любеч; 2 – хутір Зелений Гай; 3 – Чернігів (загальна група); 4 – сіверяни; 5 – Возвягель; 6 – Желні; 7 – Юр'їв; 8 – Василів; 9 – Галич; 10 – кривичі-1; 11 – кривичі-2; 12 – дреговичі; 13 – радимичі; 14 – Ярославль; 15 – Брестська обл.; 16 – київські поляни.

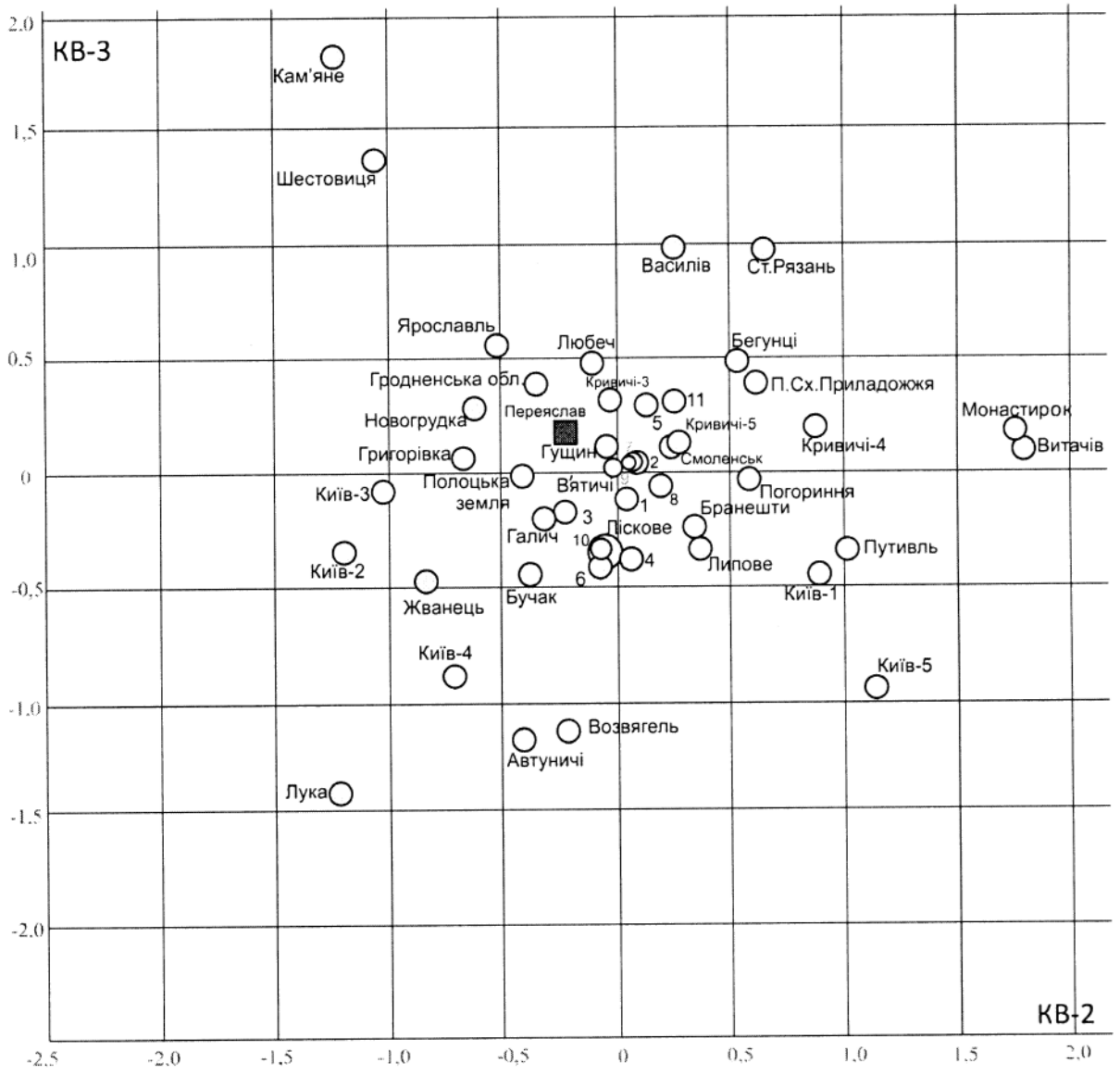

Рис. 3. Розташування 48 чоловічих давньоруських груп у просторі II і III КВ. 1 – хутір **Зелений Гай; 2** – **Чернігів (загальна група); 3** – **сіверяни; 4** – **Желні; 5** – **Юр'їв; 6** – **кривичі-1; 7** – **кривичі-2; 8** – **дреговичі; 9** – **радимичі; 10** – **Брестська обл.; 11** – **київські поляни.**

Висновки.

1. Після об'єднання чоловічих черепів з давньоруського м. Переяслав XI–XIII ст., за типологічною схемою Т. Алексєєвої, переяславці опиняються в колі доліхокранного, середньолицього краніологічного типу, де перебувають сіверяни, дреговичі, смоленські кривичі, радимичі.

2. Посилаючись на типологію В. Дяченка, чоловічу групу певною мірою можна віднести до Неопонтійського (Понтійського) краніологічного антропологічного типу.

3. При порівнянні чоловічої досліджуваної групи XI–XIII ст. із синхронними серіями території Русі методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу відзначено її подібність до міських серій з Любеча, Галича та меншою мірою Новогрудки й Чернігова.

Оскільки за даними археології простежуються зв'язки Переяславля Руського з великими ремісничими й торговими європейськими центрами, перспективним є порівняння мешканців міста й вихідців із Західної, Південної, Центральної і Північної Європи за короткою програмою. Також окремого дослідження потребує група жіночих черепів із м. Переяслава.

Подяка. Щиро дякую О. О. Прядку за консультації та краніологічний матеріал.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Aleksiejewa, T. (1966). Wschodniosłowiańskie czaszki z kurhanów plemiennych. *Materiały i prace Antropologiczne. Zaklad antropologii Polskiej Akademii Nauk*, 72, 3–172.

Brothwell, D. R. (1972). *Digging up Bones*. London: «Trustees of the British museum», 194 p.

Bružek, J. (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology, 117 (2),* 157–168.

Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E. (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology, 164 (2),* 440–449.

Buikstra, J., & Ubelaker, D. (1994). Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series, 44,* 206 p.

Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende.* Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie. Jena: «Verlag von Gustaf Fischer», 1062 S.

Ubelaker, D. H. (1989). *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation*. Washington: «Taraxacum», 172 p.

Vallois, H. V. (1937). La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie, 47,* 499–532.

Абиндер, Н. (1960). Трансверзальная уплощенность лицевого скелета. *Труды института этнографии АН СССР, 50,* 153–178.

Алексеев, В., & Дебец, Г. (1964). *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: «Наука», 127 с.

Алексєєва, Т. (1969). Антропологічний склад населення давньоруських міст. *Матеріали з антропології України, 4*, 73–86.

Алексеева, Т. (1973). *Этногенез восточных славян.* Москва: «Издательство МГУ», 330 с.

Алексеева, Т., & Эренбург, Р. (сост). (1979). *Каталог краниологических и остеологических коллекций института и музея антропологии МГУ (1865–1977).* Москва: «Изд. Московского университета», 198 с.

Великанова, М. (1975). *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.* Москва: «Наука», 284 с.

Веремейчик, Е., & Долженко, Ю. (2013) Могильник XII–XIII вв. На Замковой горе в Любече (по материалам раскопок 2010–2012 гг. *Человек в окружающей среде: этапы взаимодействия*. 5-я международная конференция «Алексеевские чтения» памяти академиков Т. И. Алексеевой и В. П. Алексеева (6–8 ноября 2013 г.). Тезисы (с. 18). Москва.

Вирський, Д., & Вортман, Д. (2011). Переяслав-Хмельницький. Ред. В. А. Смолій, *Енциклопедія історії України* (у 10 т. Т. *8. Па – Прик*, сс. 149–152). Київ.

Гончарова, Н. (2011). Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии. Научный альманах, 19*, 202–216.

Громов, А. (2002). *Антропология населения окуневской культуры Южной Сибири: Эпоха бронзы.* (дисс. ... канд. ист. наук: 03.00.14 – Антропология). Санкт-Петербург: Б/и, 198 с.

Дебец, Г. (1948). *Палеоантропология СССР, IV.* Москва – Ленинград: «Издательство АН СССР», 391 с.

Дерябин, В. (2008). *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов.* Москва: «МГУ, биологический факультет», 332 с.

Долженко, Ю. (2014). Антропологічний склад давньоруського Чернігова. *Наукова збірка: Історична антропологія та біоархеологія України*, 49–84.

Долженко, Ю. (2015a). До краніології давньоруського населення Любеча. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія, 1, 1*, 3–39.

Долженко, Ю. (2015b). Краніологія черепів XII–XIII ст. із Переяславського могильника Гора. *Археариус. По результатам IV международной научно-практической конференции «Наука в Современном мире». Мультидисциплинарний научный журнал,* 23–36.

Долженко, Ю. (2017). Курганний могильник Липове XI–XII ст. за даними краніології. *Історична Пам'ять, 36*, 122–143.

Долженко, Ю. (2018a). Давньоруський комплекс Автуничі: за даними краніології. *Ніжинська старовина, 26 (29),* 79–97.

Долженко, Ю. (2018b). Антропологічний склад населення Південноруської землі (за даними етнічної краніоскопії). *Scriptorium nostrum*, *2 (11),* 39–80.

Долженко, Ю. (2019). Краніологія похованих у давньоруському могильнику біля с. Гущин. *Археологія, 3,* 98–112. DOI: 10.15407/archaeologyua2019.03.098

Долженко, Ю. (2020). Могильник XII–XIII ст. Жванець на Дністрі за даними краніології. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки, 31 (70), 1,* 134–143. DOI: 10.32838/2663-5984/2020/1.23.

Долженко, Ю., & Веремейчик, О. (2015). Населення селища Ліскове XII–XIII ст. за даними краніології. *Сіверщина в історії України, 8*, 83–90.

Долженко, Ю., & Прищепа, Б. (2016). Антропологічні матеріали X–XIII ст. погоринських міст Дорогобужа і Пересопниці. *Матеріали дослідження археології Закарпаття і Волині*, 20, 165–190.

Долженко, Ю., & Прядко, О. (2016). Краніологія населення давньоруського міста Желні. *Наукові записки з української історії, 38,* 3–22.

Дяченко, В. (1986). Антропологический состав средневековых восточных славян. *Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас*. (с. 234–243). Москва.

Дяченко, В. (1993). Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989*. (сс. 151–166). Київ.

Дяченко, В., Покас, П., & Сухобоков, О. (1984). Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины.* (сс. 4–26). Киев.

Зіневич, Г. (1962). До антропології Шестовицького могильника. *Матеріали з антропології України, 2*, 37–47.

Козак, О. (2000). Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка). *Археологія, 1,* 67–80.

Колибенко, О. (2015). *Археологія давньоруського міста. Навчальний посібник.* Переяслав-Хмельницький: «ФОП Лукашевич О. М.», 200 с.

Коринный, Н. (1992). Переяславская земля X – первая половина XIII века. Киев: «Наукова думка», 312 с.

Коробушкин, Т., & Саливон, И. (1990). Сельское население Среднего Побужья IX–XIII вв. (по материалам курганных могильников). *Археология, 3*, 138–149.

НА ІА НАНУ – Національний архів Інституту археології Національної академії наук України.

Орлов, Р., Моця, А., & Покас, П. (1985). Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. Земли Южной Руси в IX–XIV вв. *(История и археология): Сборник научных трудов.* (сс. 30–61). Киев.

Покас, П. (1988). Антропологическая характеристика погребений. В: Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.* (сс. 135–137). Киев.

Покас, П., Осадчий, Є., & Приймак, В. (2007). *Зелений Гай.* Полтава.

Прядко, О., Павлик, О., Тетеря, Д., Юрченко, О., & Долженко, Ю. (2020). Дослідження на Східній околиці м. Переяслав. *Археологічні дослідження в Україні 2019,* 113–115.

Роздобудько, М. (2008). Ранньослов'янські пам'ятки Переяславського лівобережжя першої половини I тис. н. е. *Наукові записки з української історії, 20,* 14–23.

Роздобудько, М., & Прядко, О. (2015). Дослідження на території національного Історико-Етнографічного заповідника «Переяслав». *Археологічні дослідження в Україні 2014.* (сс. 104–105). Київ.

Рудич, Т. (1998). Антропологічний склад населення давнього Галича. *Галич та Галицька земля*. (сс. 119–124). Київ – Галич.

Рудич, Т. (1999). До питання про антропологічний склад населення України X–XIII ст. За матеріалами розкопок міста Возвягель. *Народознавчі зошити, 6,* 794–803.

Рудич, Т. (2003). Антропологічний склад населення давньоруського міста Возвягель. *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України.* Збірка наукових праць (сс. 135–142). Київ.

Рудич, Т. (2005). Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004,* 420–424.

Рудич, Т. (2007a). Антропологічні матеріали з розкопок могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр., 9,* 52–54.

Рудич, Т. (2007b). Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий). *Вестник антропологии, 15, 2,* 400–406.

Рудич, Т. (2008). До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами з могильника на околиці Переяслава-Хмельницького). *Наукові записки з української історії, 20,* 96–103.

Рудич, Т. (2012). Антропологічний склад населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я. *Археологія, 2,* 36–48.

Рудич, Т. (2014). *Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології.* Київ: «Майдан», 295 с.

Рудич, Т. (2016). Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби Лука (Кучари). *Археологія, 1*, 42–52.
Саливон, І. (1971). Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка. *Матеріали з антропології України, 5*, 92–110.
Самоквасов, Д. (1908). *Могилы русской земли.* Москва: «Синод. Тип.», 276 с.
Санкина, С. (2000). *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 109 с.
Санкина, С., & Моисеев, В. (2006). Александр Григорьевич Козинцев. *Personalia. Антропологический форум, 5*, 459–462.
Седов, В. (1974). Славяне Среднего Поднепровья (по данным палеоантропологии). *Советская Этнография, 1*, 16–31.
Тетеря Д., & Прядко О. (2018). Ґрунтові могильники в містобудівному просторі Переяслава Руського. *Фактор простору в історичних дослідженнях. Матеріали круглого столу (31 травня 2018 р., м. Переяслав-Хмельницький).* (сс. 35–41). Переяслав-Хмельницький.
Товкайло М., Бузян Г., Тетеря Д., & Юрченко О. (2008). Переяславський давньоруський грунтовий могильник. *Матеріали досліджень 2007 р. Збірник наукових статей, 2, (4)*, 43–53.
Товкайло М., & Тетеря Д. (2017). Переяславський грунтовий могильник давньоруського часу за матеріалами досліджень 2013 року. *Наукові записки НІЕЗ «Переяслав», 11 (13),* 164–175.
Хартанович, В., & Чистов, Ю. (1984). Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато. *Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии* (сс. 74–105). Ленинград.
Юрченко, О., & Вовкодав С. (2004). До питання про існування Переяслава в другій половині XIII–XV ст. *Наукові записки з української історії, 15,* 31–37.

Юрий Долженко
Институт археологии Национальной академии наук Украины
младший научный сотрудник (Украина)

Краниология мужчин из древнерусского города Переяслав

Аннотация. *Статья посвящена публикации и сравнительному анализу краниологической серии XI–XIII вв. из города Переяславль (современный Переяслав). Серия состоит из черепов, найденных во время раскопок Д. Самоквасова (1877), В. Щербаковского (1914), а также постоянной археологической экспедиции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» под руководством Н. Товкайло (2004–2007), Д. Тетери (2008–2012), М. Роздобудько (2014–2016), А. Прядко (2015–2019).* ***Цель статьи*** *– ввести в научный оборот новый материал, дать общую характеристику переяславчанам XI–XIII вв. на фоне близлежащих этнических групп Украины и Восточной Европы (синхронистический метод), определить расстояния между отдельными сериями X–XIII вв. при помощи многомерного канонического и кластерного анализа и выяснить место мужчин из Переяслава XI–XIII вв. в системе краниологических типов Восточной Европы. Установить особенности исследуемой группы в соответствии с двумя типологиями.* ***Методология.*** *В основе исследования лежат принципы историзма и объективности, были использованы общенаучные (анализ и синтез), исторические (сравнительно-исторический), антропологические и статистические методы. Черепа измерялись по полной краниометрической программе с использованием стандартной методики Р. Мартина, согласно которой указывалась нумерация признаков. В роботе использованы компьютерные программы, созданные Б. и А. Козинцевыми в 1991 г. Задействованы 14 краниометрических признаков по Р. Мартину.* ***Научная новизна****. Впервые была создана общая мужская древнерусская выборка Переяслава, в которую включены 59 черепов. Установлено, что по средним значениям краниометрических признаков, мужскую часть серии можно отнести к долихокранному европеоидному варианту с умеренно широким лицом. Доказано, что после объединения двух мужских краниологических групп из Переяслава, по типологической схеме Т. Алексеевой, переяславчане оказываются в кругу долихокранного, среднелицего краниологического типа, где находятся северяне, дреговичи, смоленские кривичи, радимичи. Установлено, что по типологии В. Дяченко мужскую группу, некоторым образом, можно отнести к Неопонтийскому краниологическому типу.* ***Выводы.*** *При сравнении мужской исследуемой группы XI–XIII вв. с синхронными сериями территории Руси методом многомерного канонического и кластерного анализа отмечено ее сходство с городскими сериями из Любеча, Галича и в меньшей степени Чернигова.*

Ключевые слова: *антропология, археология, краниометрия, Переяслав, Переяславль Русский, Русь, Среднее Поднепровье, человеческий череп.*

Yurii V. Dolzhenko
Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine
Junior Research Fellow (Ukraine)

Craniology of Male Population of Old Rus Town Pereiaslav

Abstract. *This article is dedicated to the publication and the comparative analysis of 11 – 12 centuries Pereiaslavl (modern name Pereiaslav) cranial series found during excavations by D. Samokvasov (1877), V. Shcherbakivskyi (1914), and a permanent archaeological expedition of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» under the leadership of M. Tovkailo (2004 – 2007), D. Teteria (2008 – 2012), M. Rozdobudko (2014 – 2016), O. Priadko (2015 – 2019).* ***The purpose of the article*** *is to introduce a new material into scientific domain, provide a general description of Pereiaslav population of 11th – 12th cent. on the background of neighboring ethnic groups from Ukraine and Eastern Europe (synchronistic method), determine the distance between separate cranial series of 11th – 12th cent. with the help of multidimensional canonical and cluster analysis, and to find out the place of 11th – 12th cent. Pereiaslav male population in the system of craniological types of Eastern Europe. This paper attempts to apply two typological approaches to the researched group.* ***The methodology of the research.*** *The research is based on the principles of historicism and objectivity, general scientific (analysis and synthesis), historical (comparative-historical), anthropological and statistical methods were used. The skulls were measured according to the full craniometric program using the standard R. Martin method, according to which the numbering of signs was indicated. Computer software developed by B. Kozintsev and O. Kozintsev in 1991 has been used in the research. 14 craniometric traits defined by R. Martin have been involved into the study.* ***Scientific novelty*** *of the work is that for the first time, the general male Old Rus selection of Pereiaslav town including 59 skulls has been created. According to the craniometric trait average value, the male part of the series can be classified as dolichocranic Caucasoid variant with moderately broad face. It has been proved that after uniting two male craniological groups from Pereiaslav, its representatives, according to typological scheme by T. Alekseeva, belong to dolichocranic, middle size face craniological type. This is the same type where Siverians, Dregoviches, Smolensk Krivichs, and Radimichs belong to. Grounding on V. Diachenko typology, the male group can be classified to some extend as Neopontic craniological type.* ***Conclusion.*** *The comparison of the male researched group from 11th – 12th cent. with synchronic series from Old Rus territory with the help of multidimensional canonical and cluster analysis has shown its similarity to town series from Liubech, Halych and to less extend Chernihiv.*

Key words*: anthropology, archaeology, craniometry, human skull, Middle Dnipro Territory, Pereiaslav, Pereiaslavl Ruskyi, Rus.*

References:

Abinder, N. (1960). Transverzalnaya uploshchennost litsevogo skeletal [Transversal Flattening of the Facial Skeleton]. *Trudy instituta etnografii AN SSSR – Proceedings of the Institute of Ethnography of the Academy of Sciences of the USSR, 50,* 153–178. [in Russian].

Alekseev, V., & Debets, G. (1964). *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy [Craniometry. Methods of Anthropological Studies].* Moskva: «Nauka», 127 p. [in Russian].

Aleksjejeva, T. (1969). Antropologhichnyj sklad naselennja davnjorusjkykh mist [Anthropological Compound of Kyiv Rus Cities Inhabitants]. *Materialy z antropologhiji Ukrajiny – Materials on Anthropology of Ukraine, 4,* 73–86. [in Ukrainian].

Aleksiejewa, T. (1966). Wschodniosłowiańskie czaszki z kurhanów plemiennych [Eastern Slawonic Skulls from the Tribal Burial Mounds]. *Materiały i prace Antropologiczne. Zaklad antropologii Polskiej Akademii Nauk*, 72, 3–172. [in Polish].

Alekseeva, T. (1973). *Etnogenez vostochnykh slavyan [Ethnogenesis of Eastern Slavs].* Moskva: «Izdatelstvo MGU», 330 p. [in Russian].

Alekseeva, T., & Erenburg, R. (comp). (1979). *Katalog kraniologicheskikh i osteologicheskikh kollektsiy instituta i muzeya antropologii MSU (1865–1977) [Catalog of Craniological and Osteological Collections of the Institute and Museum of Anthropology of Moscow State University (1865–1977)].* Moskva: «Izd. Moskovskogo universiteta», 198 p. [in Russian].

Brothwell, D. R. (1972). *Digging up Bones*. London: «Trustees of the British museum», 194 p.

Bružek, J. (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology, 117 (2),* 157–168.

Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E. (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology, 164 (2),* 440–449.

Buikstra, J., & Ubelaker, D. (1994). Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series, 44,* 206 p.
Debets, G. (1948). *Paleoantropologiya SSSR [Paleoanthropology of the USSR], IV.* Moskva – Leningrad: «Izdatelstvo AN SSSR», 391 p. [in Russian].
Deryabin, V. (2008). *Kurs lektsiy po mnogomernoy biometrii dlya antropologov [Course of Lectures on Multidimensional Antrhopology for Anthropologists]*. Moskva: «MGU, biologicheskiy fakultet», 332 p. [in Russian].
Djachenko, V. (1993). Antropologhichnyj sklad Kyjeva i jogho okolyci u serednjovichchi (XI–XIII st.) [Anthropological Compound of Medieval Kyiv and Its Outskirts (the 11th – 13th Cent.)]. *Starodavnij Kyjiv. Arkheologhichni doslidzhennja 1984–1989.* (pp. 151–156). Kyjiv. [in Ukrainian]
Dolzhenko, Ju. (2014). Antropologhichnyj sklad davnjorusjkogho Chernighova [Anthropological Composition of Ancient Chernigiv]. *Naukova zbirka: Istorychna antropologhija ta bioarkheologhija Ukrajiny*, 49–84. [in Ukrainian].
Dolzhenko, Ju. (2015a). Do kraniologhiji davnjorusjkogho naselennja Ljubecha [Concerning Craniology of Ancient Russ Population of Lyubech]. *Naukovi zapysky Ternopiljsjkogho nacionaljnogho pedaghoghichnogho universytetu imeni Volodymyra Ghnatjuka. Serija: istorija – Scientific Papers of Ternopil National Pedagogical University Named after Volodymyr Hnatyuk. Series History, 1,* 1, 3–39. [in Ukrainian].
Dolzhenko, Ju. (2015b). Kraniologhija cherepiv XII–XIII st. iz Perejaslavsjkogho moghyljnyka Ghora [Craniology of XII–XIII Centyries Skulls from Pereyaslav Tomb Gora]. *Arkhivarius. Po rezultatam IV mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Nauka v Sovremennom mire». Multidistsiplinarniy nauchnyy zhurnal,* 23–36. [in Ukrainian].
Dolzhenko, Ju. (2017). Kurghannyj moghyljnyk Lypove XI–XII st. za danymy kraniologhiji [Burial Mound Grave of 11th – 12th Centuries' Lypove According to Craniological Data]. *Istorychna Pam'jatj – Historical Memory, 36,* 122–143. [in Ukrainian].
Dolzhenko, Ju. (2018a). Davnjorusjkyj kompleks Avtunychi: za danymy kraniologhiji [Ancient Russ Complex of Avtunich: by the Data of Craniology]. *Nizhynsjka starovyna – Nizhyn Antiquity, 26 (29),* 79–97. [in Ukrainian].
Dolzhenko, Ju. (2018b). Antropologhichnyj sklad naselennja Pivdennorusjkoji zemli (za danymy etnichnoji kranioskopiji) [Anthropological Composition of the Population of the Southern Russ Land (According to Ethnic Cranioscopy Data)]. *Scriptorium nostrum, 2 (11)*, 39–80. [in Ukrainian].
Dolzhenko, Ju. (2019). Kraniologhija pokhovanykh u davnjorusjkomu moghyljnyku bilja s. Ghushhyn [Craniology of Ancient Rus Burials near Hushchyn Village]. *Arkheologhija, 3,* 98–112. DOI: 10.15407/archaeologyua2019.03.098 [in Ukrainian].
Dolzhenko, Ju. (2020). Moghyljnyk XII–XIII st. Zhvanecj na Dnistri za danymy kraniologhiji [Zhvanets Burial Field of 11th – 13th Cent. on the Dnister According Craniological Data]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadsjkogho. Serija: Istorychni nauky, 31 (70), 1,* 134–143. DOI: 10.32838/2663-5984/2020/1.23.
Dolzhenko, Ju., & Prjadko, O. (2016). Kraniologhija naselennja davnjorusjkogho mista Zhelni [The Population of Old Rus' Town Zhelny after Craniological Materials]. *Naukovi zapysky z Ukrajinsjkoji istoriji – Scientific Notes on Ukrainian History, 38,* 3–22. [in Ukrainian].
Dolzhenko, Ju., & Pryshhepa, B. (2016). Antropologhichni materialy X–XIII st. poghorynsjkykh mist Doroghobuzha i Peresopnyci [Anthropological Materials of X–XIII Centuries from Towns of Upper Goryn' River Region – Dorogobuzh and Peresopnytsya]. *Materialy doslidzhennja arkheologhiji Zakarpattja i Volyni – Materials of Research of Archeology of Transcarpathia and Volyn, 20,* 165–190. [in Ukrainian].
Dolzhenko, Ju., & Veremejchyk, O. (2015). Naselennja selyshha Liskove XII–XIII st. za danymy kraniologhiji [The XII–XIII's Population of Liskove Village According to Craniological Data]. *Sivershhyna v istoriji Ukrajiny – Sivershchyna in the History of Ukraine, 8,* 83–90. [in Ukrainian].
Dyachenko, V. (1986). Antropologicheskiy sostav srednevekovykh vostochnykh slavyan [Anthropological Compound of Medieva lEastern Slavs]. *Problemy evolyutsionnoy morfologii cheloveka i ego ras.* (pp. 234–243). Moskva. [in Russian].
Dyachenko, V., Pokas, P., & Sukhobokov, O. (1984). Drevnerusskoe naselenie Levoberezhnoy Ukrainy (po materialam mogilnika u s. Kamennoe) [Ancient Russian Inhabitants of the Left Bank Ukraine (According to the Data of Burial Ground Near Kamennoe Village)]. *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniya na territorii Ukrainy.* (pp. 4–26). Kiev. [in Russian].
Goncharova, N. (2011). Formirovanie antropologicheskogo raznoobraziya srednevekovykh gorodov: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna [Genesis of Anthropoligical Variability of Medieval Cities: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna]. *Vestnik antropologii. Nauchnyy almanakh – Anthropology Bulletin. Scientific almanac, 19,* 202–216. [in Russian].

Gromov, A. (2002). *Antropologiya naseleniya okunevskoy kultury Yuzhnoy Sibiri: Epokha bronzy [Anthropology of the population of the Okunev culture of Southern Siberia (Bronze Age)].* (Candidate's thesis). Sankt-Peterburg: B/i, 198 p. [in Russian].

Jurchenko, O., & Vovkodav S. (2004). Do pytannja pro isnuvannja Perejaslava v drughij polovyni XIII–XV st. [On the Question of the Existence of Pereyaslav in the Second Half of the XIII–XV Cent.]. *Naukovi zapysky z ukrajinsjkoji istoriji, 15,* 31–37. [in Ukrainian].

Khartanovich, V., & Chistov, Yu. (1984). Antropologicheskiy sostav srednevekovogo naseleniya Izhorskogo plato [Anthropological Compound of Medieval Population of Izhora Plateau (Apply of Two Models of Combined Analysis in Craniometric Study)]. *Problemy antropologii drevnego i sovremennogo naseleniya Severa Yevrazii.* (pp. 74–105). Leningrad. [in Russian].

Kolybenko, O. (2015). *Arkheologhija davnjorusjkogho mista. Navchaljnyj posibnyk [Archaeology of the ancient Russian city. Tutorial].* Perejaslav-Khmeljnycjkyj: «FOP Lukashevych O. M.», 200 p. [in Ukrainian].

Korobushkin, T., & Salivon, I. (1990). Selskoe naselenie Srednego Pobuzhya IX–XIII vv. (po materialam kurgannykh mogilnikov) [The Rural Population of the Middle Bug Region in the 9th – 13th Cent. (Based on Materials from Burial Mounds). *Arkheologiya – Archaeology, 3,* 138–149. [in Russian].

Kozak, O. (2000). Antropologhichnyj sklad ta morfofiziologhichni rysy davnjorusjkogho naselennja Serednjogho Podniprov'ja (za materialamy moghyljnyka Ghryghorivka) [Anthropological Compound and Morphophysiological Features of the Inhabitants of Central Dnieper River Region]. *Arkheologhija, 1,* 67–80. [in Ukrainian].

Korinnyy, N. (1992). *Pereyaslavskaya zemlya X – pervaya polovina XIII veka [Pereiaslav Land in 10th – 1st Half of 13th Cent.].* Kiev: «Naukova dumka», 312 p. [in Russian].

Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende [Textbook on Anthropology. In a Systematic Representation. With Special Consideration of Anthropological Methods for Students, Doctors and Explorers].* Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie. Jena: «Verlag von Gustaf Fischer», 1062 S. [in German].

NA IA NANU – Nacionaljnyj arkhiv Instytutu arkheologhiji Nacionaljnoji akademiji nauk Ukrajiny [National Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. [in Ukrainian].

Orlov, R., Motsya, A., & Pokas, P. (1985). Issledovaniya letopisnogo Yureva na Rosi i ego okrestnostey. *Zemli Yuzhnoy Rusi v IX–XIV vv. [Studies in Annalistic Yuriiv on Ros and Its Outskirts]. (Istoriya i arkheologiya): Sbornik nauchnykh trudov.* (pp. 30–61). Kiev. [in Russian].

Pokas, P. (1988). Antropologicheskaya kharakteristika pogrebeniy [Anthropological Characteristics of Burials]. V: Maksimov, Ye., Petrashenko, V. *Slavyanskie pamyatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre.* (pp. 135–137). Kiev. [in Russian].

Pokas, P., Osadchyj, Je., & Pryjmak, V. (2007). *Zelenyj Ghaj [Zelenyi Hai].* Poltava. [in Ukrainian].

Prjadko, O., Pavlyk, O., Teterja, D., Jurchenko, O., & Dolzhenko, Ju. (2020). Doslidzhennja na Skhidnij okolyci m. Perejaslav [Research on the Eastern Outskirts of Pereyaslav]. *Arkheologhichni doslidzhennja v Ukrajini 2019 – Archaeological research in Ukraine 2019,* 113–115. [in Ukrainian].

Rozdobudjko, M. (2008). Rannjoslov'jansjki pam'jatky Perejaslavsjkogho livoberezhzhja pershoji polovyny I tys. n. e. [Early Slavic Monuments of the Pereyaslav Left Bank of the First Half of the 1st Millennium BC]. *Naukovi zapysky z ukrajinsjkoji istoriji – Scientific Notes on Ukrainian History, 20,* 14–23. [in Ukrainian].

Rozdobudjko, M., & Prjadko, O. (2015). Doslidzhennja na terytoriji nacionaljnogho Istoryko-Etnoghrafichnogho zapovidnyka «Perejaslav» [Research on the territory of the national Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»]. *Arkheologhichni doslidzhennja v Ukrajini 2014.* (pp. 104–105). Kyjiv. in Ukrainian].

Rudych, T. (1998). Antropologhichnyj sklad naselennja davnjogho Ghalycha [Anthropological Composition of the Population of Ancient Halych]. *Ghalych ta Ghalycjka zemlja.* (pp. 119–124). Kyjiv – Ghalych. [in Ukrainian].

Rudych, T. (1999). Do pytannja pro antropologhichnyj sklad naselennja Ukrajiny X–XIII st. Za materialamy rozkopok mista Vozvjaghelj [On the Issue about Anthropological Compound of Population of Ukraine in the 10th – 13th Cent. (According to Materials from the Excavations of Vozviagel Town)]. *Narodoznavchi zoshyty – Ethnographic Notebooks, 6,* 794–803. [in Ukrainian].

Rudych, T. (2003). Antropologhichnyj sklad naselennja davnjorusjkogho mista Vozvjaghelj [Anthropological composition of the population of the ancient n city of Vozvyagel]. *Starozhytnosti I tysjacholittja nashoji ery na terytoriji Ukrajiny. Zbirka naukovykh pracj* (pp. 135–142). Kyjiv. [in Ukrainian].

Rudych, T. (2005). Antropologhichnyj sklad naselennja moghyljnyka davnjorusjkoji doby na vul. Patorzhynsjkogho, 14 u m. Kyjevi [Anthropological Composition of the Population of the Cemetery

of the Ancient Era on the Str. Patorzhynskoho, 14 in the City of Kyiv]. *Arkheologhichni doslidzhennja v Ukrajini 2003–2004,* 420–424. [in Ukrainian].

Rudych, T. (2007a). Antropologhichni materialy z rozkopok moghyljnyka na okolyci m. Perejaslava-Khmeljnycjkogho [Anthropological Materials from the Excavations of the Cemetery on the Outskirts of Pereyaslav-Khmelnytsky]. *Arkheologhichni doslidzhennja v Ukrajini 2005–2007 rr. – Archaeological research in Ukraine 2005–2007, 9,* 52–54. [in Ukrainian].

Rudych, T. (2007b). Naselenye Levoberezhnoj Ukrayny v drevnerusskoe vremja (po materyalam moghyljnyka Perejaslav-Khmeljnyckyj) [The Population of the Left-Bank Ukraine in Old Russian Time (Based on Materials From the Pereyaslav-Khmelnitsky Burial Ground)]. *Vestnyk antropologhyy – Gerald of Anthropology, 15, 2,* 400–406. [in Russian].

Rudych, T. (2008). Do pytannja pro antropologhichnyj sklad naselennja Livoberezhnoji Ukrajiny davnjorusjkoji doby (za materialamy z moghyljnyka na okolyci Perejaslava-Khmeljnycjkogho) [On the Issue of the Anthropological Composition of the Population of the Left Bank of Ukraine of the Ancient Russian Era (According to Materials from the Cemetery on the Outskirts of Pereyaslav-Khmelnytsky)]. *Naukovi zapysky z ukrajinsjkoji istoriji, 20,* 96–103. [in Ukrainian].

Rudych, T. (2012). Antropologhichnyj sklad naselennja davnjorusjkykh mist Serednjogho Podniprov'ja [Anthropological Composition of the Population of Ancient Russian Cities of the Middle Dnieper Region]. *Arkheologhija – Archaelogy, 2,* 36–48. [in Ukrainian].

Rudych, T. (2014). *Naselennja Serednjogho Podniprov'ja I–II tysjacholittja za materialamy antropologhiji [Population of Central Dnipro River Region in the 1st – 2nd Mill. According to Anthropological Data].* Kyjiv: «Majdan», 295 p. [in Ukrainian].

Rudych, T. (2016). Antropologhichnyj material iz rozkopok moghyljnyka davnjorusjkoji doby Luka (Kuchary) [Anthropological Material from Excvations at Luka (Kuchary), an Ancient Rus Burial Ground]. *Arkheologhija – Archaelogy, 1,* 42–52. [in Ukrainian].

Salyvon, I. (1971). Kraniologhichna kharakterystyka serednjovichnogho naselennja m. Novoghrudka [Craniological Characteristic of Medieval Population of Novohruok Town]. *Materialy z antropologhiji Ukrajiny – Materials on anthropology of Ukraine, 5,* 92–110. [in Ukrainian].

Samokvasov, D. (1908). *Mogily russkoy zemli [The Graves of the Russian Land].* Moskva: «Sinod. Tip.», 276 p. [in Russian].

Sankina, S. (2000). *Etnicheskaya istoriya srednevekovogo naseleniya Novgorodskoy zemli po dannym antropologii [Ethnical History of Medieval Population of Novgorod Land according to Anthropological Data]*. Sankt-Peterburg: «Dmitriy Bulanin», 109 p. [in Russian].

Sankina, S., & Moiseev, V. (2006). Aleksandr Grigorevich Kozintsev [Aleksandr Grigorevich Kozintsev]. *Personalia. Antropologicheskiy forum – Personalia. Anthropological forum, 5,* 459–462. [in Russian].

Sedov, V. (1974). Slavyane Srednego Podneprovya (po dannym paleoantropologii) [Slavs of the Middle Dnieper region (according to paleoanthropological data)]. *Sovetskaya Etnografiya – Soviet Ethnography, 1,* 16–31. [in Russian].

Teterja D., & Prjadko O. (2018). Gruntovi moghyljnyky v mistobudivnomu prostori Perejaslava Rusjkogho [Soil Burial Grounds in the Urban Space of Pereyaslav Rusky]. *Faktor prostoru v istorychnykh doslidzhennjakh.* Materialy krughlogho stolu (31 travnja 2018 r., m. Perejaslav-Khmeljnycjkyj). (pp. 35–41). Perejaslav-Khmeljnycjkyj. [in Ukrainian].

Tovkajlo M., Buzjan Gh., Teterja D., & Jurchenko O. (2008). Perejaslavsjkyj davnjorusjkyj ghruntovyj moghyljnyk [Pereyaslav Ancient Russian Soil Burial Ground]. *Materialy doslidzhenj 2007 r. Zbirnyk naukovykh statej – Materials of Research in 2007. Collection of Scientific Articles, 2, (4),* 43–53. [in Ukrainian].

Tovkajlo M., & Teterja D. (2017). Perejaslavsjkyj ghruntovyj moghyljnyk davnjorusjkogho chasu za materialamy doslidzhenj 2013 roku [Pereyaslavian Soil Burial Ground of Ancient Russian Times According to the Research Materials of 2013]. *Naukovi zapysky NIEZ «Perejaslav» – Scientific Papers of NHEP «Perejaslav», 11 (13),* 164–175. [in Ukrainian].

Ubelaker, D. H. (1989). *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation*. Washington: «Taraxacum», 172 p.

Vallois, H. V. (1937). La durée de la vie chez l'homme fossile [Life Duration of Human Fossiles]. *L'Anthropologie, 47,* 499–532. [in French].

Velikanova, M. (1975). *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechya [Paleoanthropology of the Region between Prut and Dnister].* Moskva: «Nauka», 284 p. [in Russian].

Veremeychik, Ye., & Dolzhenko Yu. (2013) Mogilnik XII–XIII vv. na Zamkovoy gore v Lyubeche (po materialam raskopok 2010–2012 gg. [Burial Ground of the 12th – 13th Cent. on the Castle Mound in Luibech]. *Chelovek v okruzhayushchey srede: etapy vzaimodeystviya. 5-ya mezhdunarodnaya konferentsiya «Alekseevskie chteniya» pamyati akademikov T. I. Alekseevoy i V. P. Alekseeva (6–8 noyabrya 2013 g.). Tezisy* (p. 18). Moskva. [in Russian].

Vyrsjkyj, D., & Vortman, D. (2011). Perejaslav-Khmeljnycjkyj [Pereiaslav–Khmelnytsky]. Ed. V. A. Smolij, *Encyklopedija istoriji Ukrajiny* (u 10 t. T. 8. Pa – Pryk, pp. 149–152). Kyjiv. [in Ukrainian].

Zinevych, Gh. (1962). Do antropologhiji Shestovycjkogho moghyljnyka [Concerning Anthropology of Burial Ground in Shestovytsia]. *Materialy z antropologhiji Ukrajiny – Materials on anthropology of Ukraine, 2,* 37–47. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 06.03.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.04.2021 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:2-535.3"1851/1899"
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-27-34

Ольга Перепелюк
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
доктор філософії (історія та археологія), молодший науковий співробітник (Україна)
e-mail: perepelu4ka@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7261-5811

Навчально-методичне забезпечення підготовки хористів парафіяльних храмів Київської єпархії в другій половині XIX ст.

Анотація. Мета статті *полягає у визначенні історичних процесів, що обумовили підвищену увагу до вивчення церковного співу у ІІ половині XIX століття, та аналізі методичного забезпечення навчання майбутніх хористів храмів у церковнопарафіяльних школах.* ***Методологічну основу дослідження*** *становлять загальні історичні методи (аналізу та синтезу), а також принципи науковості, історизму та об'єктивності.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що на основі проаналізованих публікацій церковної преси та наявних досліджень сучасних авторів вперше висвітлено рекомендації, які надавалися учителям співу для підготовки майбутніх церковних півчих. Зазначаються навчальні посібники та деякі методичні рекомендації, які передбачалися для полегшення навчання учнів.* ***Висновки.*** *У XIX столітті в усіх єпархіях Російської імперії проведено ряд реформ, що стосувалися різних сфер духовної освіти. Відбувалася реорганізація навчальних закладів та оновлення освітніх програм. Одним із головних навчальних предметів став церковний спів, його введено для обов'язкового вивчення у навчальних закладах усіх рівнів – від академій до церковнопарафіяльних шкіл. Вихованці духовних навчальних закладів опановували його теоретично та практично на богослужіннях. Святійший Синод видавав положення, у яких регламентувався обсяг навчального матеріалу, і навіть перелік піснеспівів та молитов. До того ж церковний спів міг вивчатися не один семестр чи рік, а увесь період навчання. Основним із напрямів, який потребував удосконалення у процесі реформи, – створення церковних хорів. Оскільки більшість учителів мали низький рівень знань музичної грамоти або не здатні навчити півчих, то розроблено навчальні посібники та методичні рекомендації для вирішення цієї проблеми. Поширювалася корисна для учителів співу інформація для проведення уроку: легкі способи вивчення нотної грамоти, елементарна музична теорія, приклади мелодій тощо. Їх популяризація здійснювалася за допомогою церковних видань. У статті проаналізовано публікації церковної преси XIX століття, а також сучасні дослідження, у яких міститься інформація про навчання церковному співу та поради для учителів, які здійснюють підготовку дітей-півчих.*

Ключові слова: *духовна освіта, Православна Церква, учитель співу, церковний спів, церковнопарафіяльна школа.*

Постановка проблеми. В історії України є безліч тем, які, на перший погляд, є менш значущими для дослідження, тому на довгий час потрапляють у забуття. Такими темами стали духовна освіта, церковний спів та діяльність церковних хорів. Але сучасні події посилюють цікавість до вивчення історії Православної церкви в Україні в усіх її ракурсах. У ІІ половині XIX століття навчанню церковного співу приділялася значна увага. Цей предмет був обов'язковим в освітніх закладах усіх рівнів (від церковнопарафіяльних шкіл до академій). Чим же викликана підвищена увага до цієї дисципліни і як відбувалося її вивчення у парафіяльних школах Київської єпархії? Розглянемо у цій статті.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Основна інформація для статті почерпнута з публікацій церковної преси XIX століття. Найбільше заміток знаходимо в «Руководстве для сельских пастырей» та «Церковно-приходской школе», очевидно через те, що ці видання були найпоширенішими та найдоступнішими у Київській єпархії і охоплювали значну аудиторію читачів від міст до найменших сіл.

Сучасними науковцями ця тема розглядалася дотично контексту духовної освіти XIX століття. За останні п'ять років вийшли статті Т. Кузнець «Церковний спів в системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX століття» [Кузнець, 2016] та З. Священко «Церковна преса Київської єпархії про навчання церковного співу у другій половині XIX – на початку XX століття» [Священко, 2020], де проаналізовано нові історичні джерела та розкрито маловідомі факти про церковний спів та його значення, місце в освіті XIX століття.

Мета статті. Визначити історичні процеси, що обумовили підвищену увагу до вивчення церковного співу у ІІ половині XIX століття та проаналізувати методичне забезпечення для навчання майбутніх хористів храмів у церковнопарафіяльних школах.

Виклад основного матеріалу. У 1864 році в Російській імперії відбувся важливий крок у реформі освіти – утворено початкові народні училища. Їх діяльність регламентувало «Положення», у ст. 2 якого зазначалося: «К начальным народным училищам относятся: 1) Ведомства духовного: церковно-приходские училища, открываемые православным духовенством в городах, посадах и селах, с пособием и без пособия казны, местных обществ и частных лиц; 2) Ведомства министерства народного просвещения: а) приходские училища в городах, посадах и селах, содержимые на счет местных обществ и частью на счет казны и пожертвований частных лиц, и б) народные училища, учреждаемые и содержимые частными лицами разного звания; 3) Других ведомств: сельские училища разных наименований, содержимые на счет общественных сумм; 4) Все общие воскресные школы, учреждаемые как правительством, так и обществами городскими и сельскими и частными лицами для образования лиц ремесленного и рабочего сословия обоего пола, не имеющих возможности пользоваться учением ежедневно» [Каменев, 1936: 214].

Спільним для усіх народних училищ визначено п'ять навчальних предметів, які зазначені у ст. 3 «Положення»: «а) закон божий (краткий катехизис) и священная история; б) чтение по книгам гражданской и церковной печати; в) письмо; г) первые четыре действия арифметики и д) церковное пение там, где преподавание его будет возможно» [Каменев, 1936: 214].

Найскрутніша ситуація, як видно з «Положення», була із вивченням церковного співу. Бракувало освічених кадрів, тому Міністерство народної освіти і Святійший Синод взялися за активне вирішення цієї проблеми. Одним зі шляхів було видання для учителів співу різноманітних посібників та підручників, а в церковній пресі публікували замітки, що містили поради та методичні рекомендації для полегшення вивчення цього предмету.

У 1868 році журнал «Руководство для сельских пастырей» опублікував оглядово-аналітичний матеріал богослова, релігійного публіциста, видавця В. Екземплярського «По вопросу об обучению пению в сельских школах и руководственных пособиях по этому предмету» [Экземплярский, 1868: 522–535; 608–619]. Його автор наголошував, що у «Положенні про початкові народні училища» 1864 року, навчання церковного співу поставлено в ряд обов'язкових предметів навчального курсу. Тоді ж постало питання про учителів церковного співу і визнано можливим доручати таку важливу справу священно- і церковнослужителям, які закінчили духовні семінарії або учительські семінарії, і мають свідоцтво від цих навчальних закладів; іншим особам, які можуть скласти іспит і отримати свідоцтво від духовних і учительських семінарій на право викладання співу. Оскільки для підготовки учителів співу потрібні спеціальні посібники, то автор дав оцінку наявній навчальній літературі.

Першою згадується праця старшого учителя співу Придворної капели А. Рожнова «Руководство для обучающих пению в народных и патриотических школах, детских приютах, уездных и приходских училищах и вообще в учебных заведениях» 1866 року [Экземплярский, 1868: 525]. У посібнику представлено одинадцять уроків, які створюють чіткий і зручний розподіл навчального матеріалу і вказівку на те, у якій послідовності та обсягах можна передати учням матеріал для ознайомлення їх з нотами, поняттями гами й інтервалів, темпу, різницею між тоном і напівтоном, зі співом інтервалів – терцій, кварт, квінт і т. д. Щоб користуватися посібником А. Рожнова, потрібно використовувати 5 книг з нотної грамоти його авторства, укладеної для церковних хорів. Але для учителя сільської школи, який не знайомий з теорією вокальної музики, у посібнику є чимало складного матеріалу, до того ж він коштував майже 5 рублів, що було досить дорого.

Більш наближеним до потреб школи В. Екземплярський вважав «Руководство к обучению пения в народных школах» Г. Ломакіна. Воно складалося з двох частин: у першій викладена теорія вокальної музики, а у другій – практичні завдання (вправи на один і два голоси і т. п.). Посібник Г. Ломакіна зручний і тим, що в одній книзі зібрана максимальна кількість інформаціїї для проведення занять – ноти і елементарні уроки співу. Ще один посібник Г. Ломакіна присвячений цифро-нотному навчанню співу – «Краткая метода пения для первоначального общего учения по цифрам и нотам» [Экземплярский, 1868: 530]. В. Екземплярський вважав зазначений у посібнику спосіб навчання складним як для учителів, так і для учнів, оскільки він – маловідомий. На підтвердження такої оцінки наводяться переконливі умотивування, виклавши які автор резюмував, що «циферно-нотный метод пения г. Ломакина заслуживает внимания только по новомодносте своей, а отнюдь не по приложимости к делу обучения, как метод облегчающий и ускоряющий его» [Экземплярский, 1868: 534].

Назвавши ще кілька посібників без їх детальної характеристики, В. Екземплярський зазначив, що «из всего рассмотренного и указанного нами, выходит результат не утешительный: руководства для обучения пению, какие знаем, не пригодны для сельских школ…» [Экземплярский, 1868: 534].

У продовженні зазначеного огляду, опублікованому у № 51 «Руководства для сельских пастырей» за 1868 рік, В. Екземплярський охарактеризував працю авторства учителя духовного училища Івана Казанського під назвою «Общепонятное руководство к изучению нотного церковного хорового и одиночного пения» [Экземплярский, 1868: 608]. Саме цей посібник, на думку відомого богослова В. Екземплярського, «может быть пригодным для употребления и в сельских школах» [Экземплярский, 1868: 609]. Він звернув увагу на те, що сам автор посібника у передмові визначив коло осіб, яким праця адресувалася. Це видання призначалося тим, хто «желая ознакомится с пением, не имеет руководителей; потом – для употребления при хорах духовных семинарий, духовных училищ и сельских школ, где наставниками священники, или люди обучавшиися в духовно-учебных заведениях и обучающиеся» [Экземплярский, 1868: 609]. В. Екземплярський зазначав, що автор посібника зробив майже все, що для цього потрібно: уклав такий обсяг матеріалу, що кожен при ознайомленні може опанувати музично-вокальну науку, може сам навчитися і навчити інших співати. Позитивно охарактеризував і форму викладу навчального матеріалу посібника. «Надобно заметить, – писав В. Екземплярський, – что у нас до сих пор не было ни одного руководства для обучения пению с таким систематически-научным изложением» [Экземплярский, 1868: 610]. Також виділив таке: «краткость и возможная удобопонятность изложения» [Экземплярский, 1868: 610]. Але при цьому укладач посібника торкнувся усіх сторін співу і пояснив спеціальну термінологію.

Також позитивним В. Екземплярський назвав «хоть краткое указание на пение по церковным книгам, изданным от Святейшего Синода, чего нет во всех рассматриваемых руководственных пособиях» [Экземплярский, 1868: 612]. Для нього як богослова було незрозумілим те, що в інших посібниках немає посилання на церковні книги. А між тим, за його словами «это самое главное… чтобы дети-школьники приучались петь по церковным книгам и могли помогать причетнику. Этого обыкновенно, всей душою желают родители детей, это одно из наглядных доказательств пользы школьного обучения» [Экземплярский, 1868: 612]. Зазначивши переваги посібника І. Казанського, В. Екземплярський пропонував замінити ним «Сокращенный нотный обиход», за яким навчалися учні духовних училищ.

Проаналізувавши чотири навчальних посібники (авторства А. Рожнова, два Г. Ломакіна, І. Казанського), автор аналітичного огляду В. Екземплярський задається питанням: за яким посібником діти-школярі будуть вправлятись у співові після вивчення теоретичної частини курсу церковного співу? Можна й за нотними церковними книгами видання Св. Синоду, але вони підготовлені для одного голосу і не кожен учитель співу зуміє прикласти до одноголосого наспіву терцію та правильний для такого поєднання бас. А це означало, що діти-школярі могли навчитися співати за нотними церковними книгами в один голос з дяком і тільки. Але щоб спів був привабливішим, потрібно співати на два-три голоси.

Для опанування дво- і триголосого співу В. Екземплярський радив використовувати «переложения нотных богослужебных книг», виданих Св. Синодом. Це такі: «Круг простого церковного пения» (на два голоси), «Обиход нотного пения» (на чотири голоси), «Сокращенный ирмологий знаменного распева» (для восьми голосів), «Ирмосы воскресные Господним, Богородичным и иным нарочитым праздникам» (грецького розспіву), «Ирмосы всея четыредесятницы и страстныя седьмицы», «Воскресные утренние антифоны греческого распева», «Утреня греческого распева» [Экземплярский, 1868: 615]. Саме ці книги рекомендовано придбати парафіяльним церквам, при яких є школи з учителем співу. Саме за цими книгами, стверджував В. Екземплярський, «дети-школьники могут приучиться петь все богослужебные священные песнопения – на два и на четыре голоса» [Экземплярский, 1868: 615].

І ще на один суттєвий момент звернув увагу В. Екземплярський: після вивчення теорії діти відразу не можуть перейти до співу «по вышеозначенным переложениям нотных богослужебных книг и древних церковных напевов. Это будет очень серьезный труд и едва ли по силам детским голосам» [Экземплярский, 1868: 617]. Потрібна поступовість через більш легкі вправи, зібрані учителем співу придворної капели А. Рожновим у виданні «Собрание молитв, аранжированных на детские голоса для народных школ» [Экземплярский, 1868: 617]. Це гармонізація загальновживаних молитов на два дитячі голоси у формі легких вправ для дітей-школярів, яка була цілком доступною за ціною для сільських шкіл. У маленькій книжці зібрані усі найчастіше вживані молитви і їх проспівування мало для дітей подвійну користь: вони навчалися співу і вивчали молитви. Особлива користь від таких вправ була тоді, коли учитель викладав ще й Закон Божий. У такому випадку він вчиняв розсудливо, коли перед співом пояснював молитву,

тропар тощо, так, щоб діти зрозуміли те, що співають. До того ж співати молитви можна не тільки на уроці співу, а й на уроці з Закону Божого.

У 1883 році автор П. К-ий публікує у «Руководстве для сельских пастырей» статтю з промовистою назвою «Обучение пению в народной школе (Метод и руководства для элементарного обучения пению в народной школе; духовно-музыкальные произведения необходимые при обучении учеников сельской школы церковному хоровому пению») [К-ий, 1883: 209–225]. За переконанням автора публікації, важливим кроком у навчанні співу має бути нотація (зображення музичних звуків). Існувало два види нотації – італійська (лінійна) та цифрова. Перша була більш поширеною і полягала в тому, що звуки різної висоти записуються на п'яти лініях між ними, звуки різної протяжності зображуються чорними і білими знаками, для верхніх і нижніх октав використовуються додаткові лінії зверху і знизу п'яти основних. Другий вид нотації – цифрову – запровадив француз Еміль Шеве і вона – простіша за італійську. Розписуючи її переваги, автор чітко позиціонував себе її прихильником. Простота цифрової нотації полягала в тому, що кожен з семи основних тонів гами зображався цифрою від 1 до 7, для верхніх і нижніх октав використовувались ті самі цифри, але з крапками зверху чи знизу, паузи позначалися нулями. Цифри з будь-яких додаткових позначень над ними означали чверть. Крапка біля цифри продовжувала її протяжність на половину.

Але автор зазначав, що з музикального погляду про перевагу цифрової системи над італійською не може бути і мови, оскільки нотна «настолько превосходит цифровую своею ясностью, точностью, наглядностью, что сравнение между ними немыслимо» [К-ий, 1883: 215]. Нотна система склалась історично й упродовж кількох століть удосконалювалася і розвивалася, але саме її досконалість є проблемою для вивчення у початкових школах. Тому, на думку автора, для елементарного вивчення в народній школі більш прийнятною була цифрова система. Посібником для опанування нею рекомендувалась праця Альбрехта «Руководство к хоровому пению по цифровой методе Шеве, с приложением 70 русских песен из 41 трехголосого хора, преимущественно для народных школ» [К-ий, 1883: 216].

У 1884 році видано «Правила о церковно-приходских школах (утверждены Александром III 13 июня 1884 г.)». У §9 зазначалося: «В воскресные и праздничные дни учащиеся должны присутствовать при богослужении, а способные, по надлежащей подготовке, должны участвовать в церковном чтении и пении» [Каменев, 1936: 308]. Так, увага до вивчення церковного співу зросла, адже визначено чітке завдання – церковнопарафіяльні школи готували майбутніх клірошан, тобто безпосередніх учасників богослужіння.

За словами Є. М. Крижанівського, «игнорируя основы нашего церковного пения, заменили их требованиями музыкальности; появились особые музыкальные произведения для начальных школ; понадобились особые переложения обиходных песнопений; стало укореняться (в теории) убеждение и усиливаться стремление к образованию гармонических хоров, т. е. четырехголосых, по крайней мере трехголосых; явилась необходимость в списывании нот и расписывании их по голосам, в камертоне, скрипке, фисгармонии и т. п. В таком строе и характере надеялись видеть хоры на сельских церковных клиросах» [Крижановский, 1891: 333–334]. Та селянські діти не мали задатків музикальності і можливостей для відповідної підготовки, а музичні твори і переклади виявились украй невдалими або дуже дорогими для сільських дітей. Чотириголосі і навіть трьохголосі хори в сільських церквах не можна було створити з дитячих голосів, а списування і розписування нот для скрипки, фісгармонії і т. п. усіх лякали своєю вартістю. І на довершення усього – не було добре підготовлених для такого співу учителів.

Без особливого захоплення писав Є. М. Крижанівський про музичний супровід хорового церковного співу. Він зазначав, що віряни церков, у яких з'являлися хори з музичним співом, по-різному їх сприймали. «Одна половина присутствующих в церкви с любопытством прислушивалась к хоровому пению, покинув молитву, другая или недоумевала, или поднимала ропот, находя хор только помехою молитве. С музыкальной стороны почти сплошь наши сельские церковные хоры представляют только жалкое подобие гармонического пения, в котором ценится только умение и старание учителя и учеников», – писав богослов [Крижановский, 1891: 334]. До того ж майже завжди, з переходом учителя в інше місце, хор розпадався, «не оставляя никакой прививки ни в детях, ни в взрослых, как растение на чужой почве пропадает без искусственного ухода» [Крижановский, 1891: 334]. Хори з музичним супроводом існували переважно при міських церквах. У разі успішності такого хору негативний бік його діяльності полягав у тому, що «для многих присутствующих в церкви молитовное расположение заменяется желанием послушать пение. Пока такой хор существует в приходе, простое исконное церковное пение постепенно падает в нем» [Крижановский, 1891: 334].

На думку Є. М. Крижанівського, негативний вплив на церковний спів мала і реформа духовних семінарій 1867 року. Відповідно до реформи у церковному співові, як шкільному предметові, акцентувалась увага на теорії та на його музичному супроводі, нехтувались основи

предковічного церковного співу. Унаслідок цього «молодые причетники оказывались плохими знатоками музыкального пения, неумелыми и вовсе неохочими в устройстве хоров, нов то же время часто не умевшими пропеть на указанный глас, не умеющими различать один глас от другого, а главное потерявшими вкус к старым церковным напевам» [Крижановский, 1891: 335]. І далі (уже з долею розпачу) відомий богослов писав: «Прежнее живое дело устранено, забыто, новое направление ничего взамен его не принесло, и повсюду слышны жалобы на оскудение пения в сельских и даже городских приходах» [Крижановский, 1891: 335]. Він припускав, що саме від цього виникають труднощі у навчанні співу учнів. Але саме церковнопарафіяльні школи мали можливості для залучення дітей до співу. На запитання «Яким способом це може бути досягнуто?» Є. М. Крижанівський дає однозначну відповідь – практичним. Та це в жодному разі не означало, що можна навчати співу тільки на слух, як було в старовину, коли півчі берегли і точно передавали кожну мелодію і кожен звук. Традиції поступово забуваються, а під впливом нових музичних віянь і міських хорів причетники привносять чимало власних додатків і змін у старі наспіви. Через подібні нововведення старі мотиви змінюються до невпізнанності. І тільки церковні книги зберігають точність давніх наспівів. Тільки книга і нотний знак можуть слугувати опорою для навчання співу.

Стосовно механізму церковного співу, то Є. М. Крижанівський зазначав, що він є одним із найпростіших у музиці і тому найлегшим для вивчення. «В нем нет никаких хитростей сочетания и постановки звуков. Все напевы преимущественно держатся в пределах нот среднего голоса, и потому доступны для всех. Мелодии его вполне подчинены тексту песен, а не требованиям музыкальности, к тексту приложены все ударения, остановки и под., что делает их прозрачными для религиозного смысла и молитвенного чувства, а потому легко покоряет внимание и расположение к ним» [Крижановский, 1891: 336-337]. Навчання співу за нотами не викликає труднощів в учнів, адже запам'ятати сім нот – це як вивчити сім літер абетки. Тому усі учні церковнопарафіяльних шкіл можуть навчитися церковному співу, а найбільш талановиті – опанувати музикальний спів.

У 1895 році в «Руководстве для сельских пастырей» опубліковано роздуми про церковний спів протоієрея Климента Смольського «Несколько слов по поводу церковного чтения и пения учениками и ученицами церковно-приходских школ» [Смольский, 1895: 52–54]. Він зазначав, що роздуми зумовлені враженнями від відвідування двох парафіяльних церков, у яких здійснювалось «разумное, отчетливое, неспешное и благозвучное чтение и пение учеников и учениц церковно-приходских школ» [Смольский, 1895: 52]. В одній з відвіданих церков співав хор із 73-х учнів, що справило незабутнє враження на протоієрея. В іншій парафії до церкви ходило не більше 50-ти вірян, а після відкриття церковнопарафіяльної школи і участі селянських дітей у богослужінні кількість богомольців суттєво збільшилась. На недільній службі часи читала 13-річна учениця церковнопарафіяльної школи і її звучне та чітке читання захоплювало увагу усіх присутніх у храмі. А під час Божественної літургії співав дитячий хор із 75-ти дівчаток. Дитячі голоси були настільки чистими і милозвучними, що привертали усю увагу вірян, переважна більшість яких і приходили, щоб послухати їх. Тобто злагоджене, дзвінке, чітке читання та спів учнів церковнопарафіяльних шкіл були потужною силою, яка збільшувала кількість відвідувачів храму. А відтак, резюмував К. Смольський, початкова школа зобов'язана навчити учнів богослужбового співу.

Висновки. У XIX столітті в Російській імперії проводилося реформування майже усіх сфер життя. Змін зазнала і духовна освіта, ці перетворення поширювалися і на Київську єпархію. У історичних джерелах найбільше інформації збереглося про нововведення, яке мало найбільше значення – підвищення грамотності у селах. Початок цій реформі поклало «Положення про початкові народні училища» 1864 року.

Головною тенденцією освіти у Київській єпархії ІІ половини XIX століття було те, що в усіх навчальних закладах духовного відомства викладали церковний спів. Вивченню цього предмету приділяли значну увагу, про це свідчить безліч публікацій у церковній пресі, де йшлося про роль церковних хорів у храмі, значення співу, а також способи його вивчення. З метою координації учителів та полегшення підготовки учнів, у журналах «Руководство для сельских пастырей» та «Церковно-приходская школа» друкували статті з детальним аналізом посібників, готовими навчальними програмами з теорії співу та практичні вправи з найпростішими нотними перекладеннями молитов.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редколегії журналу за конструктивні поради, надані в процесі підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

Экземплярский, В. (1868). По вопросу об обучению пению в сельских школах и руководственных пособиях по этому предмету. *Руководство для сельских пастырей,* 49, С. 522–535.

Экземплярский, В. (1868). По вопросу об обучению пению в сельских школах и руководственных пособиях по этому предмету. *Руководство для сельских пастырей,* 51, С. 608–619.

Каменев, С. А. (ред.). (1936). *Хрестоматия по истории педагогики* (т. 4). Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 413 с.

К-ий, П. (1883). Обучение пению в народной школе (Метод и руководства для элементарного обучения пению в народной школе; духовно-музыкальные произведения, необходимые при обучении учеников сельской школы церковному хоровому пению). *Руководство для сельских пастырей,* 26, С. 209–225.

Крижановский, Е. (1891). Обучение церковному пению в народных школах. *Церковно-приходская школа,* 1. С. 333–337.

Кузнець, Т. В. (2016). Церковний спів в системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вип. 24, С. 47–51.

Священко, З. В. (2020). Церковна преса Київської єпархії про навчання церковного співу у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вип.33, С. 99–107.

Смольский, К. (1895). Несколько слов по поводу церковного чтения и пения учениками и ученицами церковно-приходских школ. *Руководство для сельских пастырей,* 2. С. 52–54. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-99-107.

Ольга Перепелюк

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины
доктор философии (история и археология), младший научный сотрудник (Украина)

Учебно-методическое обеспечение подготовки хористов приходских храмов Киевской епархии во второй половине XIX в.

Аннотация. Цель статьи *заключается в определении исторических процессов, обусловивших повышенное внимание к изучению церковного пения во II половине XIX века и анализе методического обеспечения обучения будущих хористов храмов в церковноприходских школах.* ***Методологическую основу исследования*** *составляют общие исторические методы (анализа и синтеза), а также принципы научности, историзма и объективности.* ***Научная новизна*** *заключается в том, что на основе проанализированных публикаций церковной прессы и имеющихся исследований современных авторов впервые освещены рекомендации, которые предоставлялись учителям пения для подготовки будущих церковных певчих. Указываются учебные пособия и некоторые методические рекомендации, которые предусматривались для облегчения освоения материала учащимся.* ***Выводы.*** *В XIX веке во всех епархиях Русской империи был проведен ряд реформ, касающихся различных сфер духовного образования. Происходила реорганизация учебных заведений и обновление образовательных программ. Одним из главных учебных предметов стало церковное пение, оно было введено для обязательного изучения в учебных заведениях всех уровней – от академий до церковно-приходских школ. Воспитанники духовных учебных заведений овладевали им в теории и практически на богослужениях. Святейший Синод издавал положения, в которых регламентировался объем учебного материала и даже перечень песнопений и молитв. К тому же церковное пение могло изучаться не один семестр или год, а весь период обучения. Основным из направлений, требующий усовершенствования в процессе реформы – это создание церковных хоров. Поскольку большинство учителей имели низкий уровень знаний музыкальной грамоты и не способны научить певчих, были разработаны учебные пособия и методические рекомендации для решения этой проблемы. Распространялась полезная для учителей пения информация для проведения урока: легкие способы изучения нотной грамоты, элементарная музыкальная теория, примеры мелодий и тому подобное. Их популяризация осуществлялась с помощью церковных изданий. В статье проанализированы публикации церковной прессы II половины XIX века, а также современные исследования, в которых содержится информация об обучении церковному пению и советы для учителей, осуществляющих подготовку детей-певчих.*

Ключевые слова: *духовное образование, Православная Церковь, учитель пения, церковное пение, церковно-приходская школа.*

Olha M. Perepeliuk
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD (History), Research Assistant (Ukraine)

Educational and Methodological Support for the Training of Choristers of Parish Churches of the Kyiv Diocese in the Second Half of the 19 thCentury

Abstract. The purpose of the article *is to identify the historical processes that led to increased attention to the study of church singing in the second half of the nineteenth century and the analysis of methodological support for the training of future choristers of churches in parish schools.* ***The methodological basis of the research*** *is formed by general historical methods (analysis and synthesis), as well as the principles of scientificity, historicism, and objectivity.* ***The scientific novelty*** *lies in the fact that on the basis of the analysed publications of the church press and the available research of modern authors, for the first time, the recommendations that were provided to singing teachers for the preparation of future choristers are highlighted. The teaching aids and some methodological recomndations that were provided to facilitate the learning of students are indicated.* ***Conclusions.*** *In the XIX century, a number of reforms were carried out in all eparchies of the Russian Empire, concerning various spheres of spiritual education. There was a reorganization of educational institutions and an update of educational programs. The church singing became one of the main subjects; it was introduced for compulsory study in educational institutions of all levels – from academies to parish schools. Pupils of theological educational institutions mastered its theory and practice at the divine services. The Holy Synod issued provisions that regulated the volume of educational material and even a list of chants and prayers. In addition, church singing could be studied not for one semester or a year, but for the entire period of study. The main aspect requiring improvement in the reform process is the creation of church choirs. Since most of the teachers had a low level of solfeggio knowledge, they are not able to teach singers – teaching aids and methodological recommendations were developed to solve this problem. The useful information for singing teachers was distributed for giving the lesson: easy ways to study musical notation, elementary musical theory, examples of melodies, and so on. Their popularization was carried out with the help of church publications. The article analyses publications of the church press of the XIX century, as well as modern researches, which contains information on teaching church singing and advice for teachers who train children-choristers.*

Key words: *church singing, Orthodox Church, parochial school, singing teacher, spiritual education.*

References:

Ekzemplyarskiy, V. (1868). Po voprosu ob obucheniyu peniyu v selskikh shkolakh i rukovodstvennykh posobiyakh po etomu predmetu [On the question of teaching singing in rural schools and guides on this subject]. *Rukovodstvo dlya selskikh pastyrey – A Guide for Rural Pastors*, 49, 522–535. [in Russian].

Ekzemplyarskiy, V. (1868). Po voprosu ob obucheniyu peniyu v selskikh shkolakh i rukovodstvennykh posobiyakh po etomu predmetu [On the question of teaching singing in rural schools and guides on this subject]. *Rukovodstvo dlya selskikh pastyrey – A Guide for Rural Pastors*, 51, 608–619. [in Russian].

Kamenev, S. A. (Ed.). (1936*). Khrestomatiya po istorii pedagogiki [Reader on the history of pedagogy].* (Vol. 4). Moskva: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo, 413 p. [in Russian].

K-iy, P. (1883). Obuchenie peniyu v narodnoy shkole (Metod i rukovodstva dlya elementarnogo obucheniya peniyu v narodnoy shkole; dukhovno-muzykalnye proizvedeniya neobkhodimye pri obuchenii uchenikov selskoy shkoly tserkovnomu khorovomu peniyu) [Teaching singing in a folk school (Method and guidelines for elementary teaching to singing in a folk school; spiritual and musical works necessary for teaching church choral singing to students of a rural school)]. *Rukovodstvo dlya selskikh pastyrey – A Guide for Rural Pastors*, 26, 209–225. [in Russian].

Krizhanovskiy, Ye. (1891). Obuchenie tserkovnomu peniyu v narodnykh shkolakh [Teaching Church Singing in Folk Schools]. *Tserkovno-prikhodskaya shkola – Parish School*, 1, 333–337. [in Russian].

Kuznets T. (2016). Tserkovnyi spiv v systemi dukhovnoi osvity Kyivskoi yeparkhii XIX – pochatku XIX stolittia [Church singing in the system of spiritual education of the Kyiv eparchy of the XIX – beginning of the XX century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni*

Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia. – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History, 24, 2(3), 47–51. [in Ukrainian].

Smolskiy, K. (1895). Neskolko slov po povodu tserkovnogo chteniya i peniya uchenikami i uchenitsami tserkovno-prikhodskikh shkol [A few words about church reading and singing to students of parish schools.]. *Rukovodstvo dlya selskikh pastyrey – A Guide for Rural Pastors*, 2. 52–54. [in Russian].

Svyaschenko Z. (2020). Tserkovna presa Kyivskoi yeparkhii pro navchannia tserkovnoho spivu u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia [Church press of the Kyiv eparchy on teaching church singing in the second half of the 19th – early 20th century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia. – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 33, 99–107. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-99-107. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 08.03.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.04.2021 р.

УДК 93:908(477)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-35-41

Неля Романюк
Поліський національний університет
доктор історичних наук,професор (Україна)
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net
ORGID: https://orsid.org/0000-0002-2340-4476
Андрій Сініцький
Поліський національний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: andriysinc@gmail.com
ORGID: https://orsid.org/0000-0002-6482-4055

Володимир Менчиць (1837–1916) на тлі епохи

Анотація. Мета статті. *Розширити наявні знання про український національний рух, проблеми націотворення у XIX – початку XX ст. крізь призму життя і діяльності окремо взятої постаті – Володимира Амвросійовича Менчиця як культурно-просвітнього діяча.* ***Методологія дослідження*** *базується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів з принципами історизму, об'єктивності, системності. Застосування цих методів дало змогу провести системний аналіз джерел, які у взаємозв'язку допомогли персоніфікувати постать В. Менчиця.* ***Наукова новизна****. На основі опублікованих і архівних документів виокремлено роль В. Менчиця на тлі епохи другої половини XIX – початку XX ст., яка відзначалася активізацією національного руху, становленням ідеї державотворення України.* ***Висновки****. Дослідження та відтворення біографістики Володимира Амвросійовича Менчиця показало, що він був непересічною особистістю, яскравим представником українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст. В українську історію увійшов, як просвітитель і філософ, збирач українського фольклору, фахівець у літературній сфері і видавництві. В. Менчиць – представник духовної еліти тогочасного суспільства, яка зробила свій внесок у формування морально-етичних основ суспільного світогляду, національної ідеї та державотворення України. Визначна плеяда постатей, які сформувалися та діяли в означений період у суспільстві, зокрема Володимир Менчиць і його оточення, чітко окреслила обриси українофільського руху. Його відомі представники, поруч із когортою менш знаних, але, без сумніву, щирих патріотів, змогли закласти ідеологічне підґрунтя під розвиток української держави на початку XX ст.*

Ключові слова: *В. А. Менчиць, український національний рух, просвітницька діяльність, книгорозповсюдження, фольклор.*

Постановка проблеми. Дослідження особистості в її історико-соціальній обумовленості й одночасно – в індивідуальній своєрідності, дає цінний матеріал для пізнання і осмислення історичного минулого. В. А. Менчиць (1837–1916) був яскравим представником епохи, в яку жив, українського національного руху в жорстоких умовах Російської імперії. Для просвіти народу важливе значення мала його видавнича діяльність, поширення книг. В. Менчиць – відомий збирач українського фольклору, мав енциклопедичні знання в галузі етнографії і фольклористики. М. Грушевський (племінник В. Менчиця) зазначав, що «се був чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері», людина «в широкім значенні слова, з українськими інтересами» (Грушевський, 1988:120–121).

Аналіз джерел та останніх досліджень. У незалежній Україні активізувалися дослідження процесів українського Відродження другої половини XIX – початку XX ст., ролі постатей українського національного руху, зокрема, і В. А. Менчиця. Значний обсяг інформативного матеріалу про життя і діяльність В. Менчиця використано з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ).

Останнім часом збільшила відомості про життєвий шлях В. Менчиця публікація С. Панькової [Панькова, 2006]. Важливою подією стала наукова конференція в Ружині – Вчорайшому (12 квітня 2016 р.), присвячена пам'яті В. Менчиця (100 років з дня смерті), та видання матеріалів конференції [Ожити через сто літ, 2016]. У 2018 р. комплексне біографічне дослідження діяльності українського культурно-просвітницького діяча В. А. Менчиця провів М. Гордійчук [Гордійчук, 2018]. Віддаючи належне вже проведеним розвідкам, існує ще багато нерозкритих проблем того періоду, що потребують наукового висвітлення.

Мета статті. Розширити наявні знання про український національний рух, проблеми націотворення у XIX – початку XX ст. крізь призму життя і діяльності окремо взятої постаті – Володимира Амвросійовича Менчиця.

Виклад основного матеріалу. Епоха, в яку жив Володимир Менчиць (друга половина XIX – початок XX ст.), стала знаковою в історії України. У жорстоких умовах Російської імперії для українського Відродження визначальним став український національний рух. Процес українського Відродження історики поділяють на три періоди: період збирання спадщини чи академічний етап (кінець XVIII – 40 рр. XIX ст.); україножильський або культурницький (40 рр. XIX ст. – кінець XIX ст.); політичний етап (з кінця XIX ст.). Перебіг усіх трьох етапів характеризується невпинною боротьбою за право вільного розвитку великого творчого потенціалу свого народу, якому є чим пишатися, є що розвивати і сказати світові. Це неповторні риси своєї етнічної спільноти: фольклор, історія, мова, література.

Формування патріотичного мислення у представників української інтелігенції на території Наддніпрянської України відбувалося за несприятливих умов. Царський режим всіляким чином обмежував прояви національної свідомості українців. Зазначене вимагало від представників науково-освітянської еліти нашого народу вироблення базових компонентів української національної ідеї, що мало важливе значення для становлення надії незворотності формування Української держави. Саме у той час почала оформлюватися наукова концепція відокремлення українців від ідеї «єдиного російського народу» і концентрація на власних національних пріоритетах. Зокрема, статті М. Грушевського у багатьох виданнях містили відомості про постаті й пам'ятки минулого нашої держави, а в сукупності – формували цілісну картину неперервності української історії [Грушевський, 2005 : 288–360].

В умовах України XIX – початку XX ст., коли освіта не була поширеним явищем, особливе значення мала науково-освітня, просвітницька та публіцистична діяльність української інтелігенції. І хоча на той час українська національна еліта була малочисельна, вона не мала політичного досвіду та єдності поглядів щодо майбутнього України, водночас ці діячі заклали фундамент подальшого державотворення українського народу. Осередками патріотично налаштованої інтелігенції стали Українська Петербурзька, Київська Стара та Єлисаветградська громади, в основі ідеології яких – україножильство (україножильство). Програмна мета україножилів, українських народників – збереження української мови, освіта народу шляхом розвитку літератури, видання популярних книжок українською мовою, організація шкіл з рідною мовою викладання. Лідерами громадівців стали М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, П. Куліш. Найбільшою активністю громадівського руху відзначився 1862 рік. Наступні 1863–1872 рр. стали наслідком Валуєвського циркуляру, за сім років після якого надруковано лише 23 українські книжки, тобто стільки ж, як в одному 1862 р. [Миллер, 2000:136-137].

Впливовим ідеологом й організатором українського національного руху став М. Драгоманов. Він доводив, що Україна в тогочасний період, у зв'язку з багаторічною русифікаторською політикою царизму, ні в економічному, ні в політичному та духовному плані, а особливо з погляду національної самосвідомості народу, ще не була підготовлена до національно-державної незалежності. Тому головним завданням усіх діячів на той час він вважав культурно-просвітницьку роботу, ознайомлення народу з європейською культурою цивілізованих націй і одночасно боротьбу проти імперської політики царизму щодо українського та інших народів. Актуальним і понині залишається заклик М. Драгоманова до інтелігенції використати весь інтелектуальний потенціал як дієвий механізм задля збереження нації та народу: «Наш народ скривджено не тільки соціально і політично, але і національно. І кривда лежить не тільки в тім, що наша національність і ознака її – мова немає прав рівних з правами мови московської, польської, угорської, румунської, але і в тому, що на всім обширі землі, де живе наш народ хіба п'ять відсотків інтелігенції признає себе людьми однієї національності з тим народом… Навіть найдемократичніші люди з інтелігенції несуть свою працю, таланти, гроші на службу другим народам… Зробіть так, щоб одна частина французької інтелігенції вважала себе англичанами, друга німцями, третя італійцями, четверта іспанцями – то і побачите, які то будуть сильні французька література, політика і самий французький соціалізм…» [Драгоманов,1865:1-21].

Для розуміння ролі М. Драгоманова в історії українського національно-визвольного руху цікаві думки залишив один з його послідовників О. Шульгін. У своїх спогадах він писав: «Драгоманова обвинувачують, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини 19 віку це був максимум вимог; треба пригадати диспропорцію між всесильною імперією та кволим українським рухом, в якому поза кількома видатними діячами панувала аморфна маса селян і зросійщені дощенту міста... Зрозуміло, що він прагнув свободи в імперії; це була передумова поширення української національної ідеї в масах. Як це не дивно для сучасної молоді, але самостійниками бути навчив нас якраз Драгоманов, а не Міхновський. Своєю освітою, своєю красномовністю, своєю боротьбою проти росіян і малоросів, які абсолютно нехтували Україну, він усім нам імпонував. З Драгоманова вийшов і Єфремов, і Грушевський, і Чикаленко, і Петлюра... Його іменем і його ідеями були перейняті й активні діячі кінця 19 віку» [Салтовський, 2002]. Проте були й інші полемічні оцінки і погляди на роль

Драгоманова, зокрема, з боку нового покоління діячів українського національного Відродження, найвидатнішим репрезентантом якого на початку 1890-х рр. виступив Б. Грінченко.

На межі XIX й XX ст. відбувалася еволюція українського національного руху Наддніпрянської України – перехід від українофільства в культурній сфері до політичної активності. У середовищі наукової та освітянської еліти були діячі, які сформулювали політичну позицію української нації – окремішність України від Російської імперії. Серед них – Д. Антонович, М. Байздренко, Б. Камінський, І. Липа, М. Міхновський, Д. Познанський, М. Русов та ін. На початку XX ст. зусиллями науково-освітянської еліти закладене ідейне та організаційно-партійне підґрунтя для Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Створений потужний політичний меседж щодо незворотності формування Української держави на принципах національної ідеї, що був у подальшому реалізований у 1991 році.

Помітне місце на тлі епохи зайняла постать Володимира Менчиця. Період його активної діяльності випадає на українофільський або культурницький час українського національного руху (40 рр. XIX – кінець XIX ст.). Він упродовж 1860–1880-х рр. активно співпрацював з осередками громадівського руху. В. Менчиць народився 1837 р. у містечку Вчорайше Сквирського повіту Київської губернії (тепер Бердичівського району, Житомирської області) в родині священників [ЦДІАК України. Ф 127. Оп.1011. Спр.2497]. Початкову грамоту В. Менчиць здобув удома, згодом навчався у Києво-Подільському духовному училищі, Київській духовній семінарії, а в 1857 р. вступив до Київської духовної академії. На третьому курсі він залишив навчання через участь у студентському «голодному бунті». Переїхав до Санкт-Петербурга і став вільним слухачем лекцій у Петербурзькому університеті [Гордійчук, 2018 : 8].

У 1860–1862 рр. В. Менчиць долучився до діяльності Української Петербурзької громади, осередком якої була редакція журналу «Основа». Свідченнями причетності до діяльності громади стала його присутність на зборах громади, співпраця із редакцією журналу «Основа» (написання заміток, які надруковані у червневому і листопадовому випуску за 1862 р.), а також збирання етнографічного матеріалу під час подорожі в Україну за завданням П. Куліша. У Санкт-Петербурзі В. Менчиць вдруге став свідком студентських бунтів, через які університет закрили. Санкт-Петербурзький період був одним із визначальних у формуванні світоглядних орієнтирів В. Менчиця. Зокрема, діяльність єдиної у XIX ст. у Російській імперії української друкарні П. Куліша, а також зусилля громадівців у поширенні книжок заради підвищення освітнього рівня для різних верств українського населення.

У 1862–1868 рр. В. Менчиць мандрував Західною Європою. За спогадами його дочки Олени, він упродовж семестру навчався у Цюріхському університеті, бував у Парижі [Гордійчук, 2018 : 8]. Наприкінці 1860-х рр. В. Менчиць повернувся в Україну, спочатку жив у Житомирі, згодом – у Києві, у 1876 р. переїхав до Єлисаветграду (тепер Кропивницький).

У 1860–1890-х рр. В. Менчиць відомий як власник мережі книжкових магазинів у Києві, Житомирі, Білій Церкві, Єлисаветграді, Херсоні, Миколаєві, Одесі, Сімферополі, Ніжині, Маріуполі; збирач етнографічних матеріалів; автор популярних брошур. Це свідчило про його активну просвітницьку діяльність. Цікавий факт наводить Н. Бракер – дослідниця постаті В. Менчиця. Отримавши майже 900 десятин, як посаг за дружиною, він продав цю землю і вклав кошти у книгарні [Бракер, 1929 : 198]. Досліджуючи житомирський період життя В. Менчиця, зазначаємо, що в Житомирі 1869 р. працювала книгарня, яка мала помітний вплив на культурне життя губернського міста, надаючи можливість користуватися бібліотекою при ній.

Плідною була співпраця В. Менчиця з Київською Старою громадою. Завдання Київської Старої громади, як і всіх громад тоді, – відродження української нації, а для того насамперед, крім заходів до скасування закону 1876 року, провадилася пропаганда української ідеї у всіх верствах населення шляхом видання в Росії легальних книжок, «метеликів» для народу, та часописів для інтелігенції, як «Київський телеграф», «Труд», і нелегальних за кордоном, як «Громада» в Женеві і участь у виданні «Правди» у Львові, та розповсюдженням їх. З 1880-х рр. Київська Стара громада почала видавати «Київську старину», історично-науково-літературний місячник московською мовою (бо такою мовою тоді тільки й можна було), який проіснував до 1906 р., коли вже дозволялося видавати журнал й українською мовою. Про діяльність і зв'язки діячів громадівського руху можемо дізнатися з епістолярної спадщини. Значна її частина опублікована українськими істориками ще в 1920-ті рр., зокрема, в журналах «Україна», «За сто літ», «Наше минуле», «Нова Україна», «Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка».

В. Менчиць був відомою постаттю серед київських громадівців завдяки мережі власних книжкових магазинів. Дослідник В. Чаговець у біографічній замітці зазначав, що 70-ті рр. XIX ст. послугували його максимальним захопленням безпосереднього служіння народу в нуждах і хворобах, а також його роботою як члена громади [ІР НБУВ. Ф.Х. Спр30728. Арк.13]. В. Менчиць також долучався до друку видання громади. Через свої книжкові магазини активно поширював газету «Киевский телеграф». Співпраця В. Менчиця з київськими громадівцями

полягала також і в розповсюдженні україномфільської літератури, що так необхідно в умовах російського режиму.

В. Менчиць брав участь у фольклорно-етнографічній діяльності, яку активно розгорнули київські громадівці. Він добре знав українську народну творчість, його знання в галузі етнографії та фольклористики мали енциклопедичний характер. У фондах ІР НБУВ зберігається рукописний збірник під назвою «Менчиць Володимир. Сборник этнографических материалов (Легенди, примітки, анекдоти, приказки й поговірки, бувальщини, вірші, пісні)» [ІР НБУВ. Ф.І. Спр.22380]. Найвідоміші публікації цих матеріалів зроблені у виданні М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» [Драгоманов, 1876] та І. Рудченка «Чумацкие народные песни» [Рудченко,1874]. Етнографічні зібрання В. Менчиця високо оцінені М. Грушевським, М. Драгомановим, А. Кримським та ін. У спогадах дослідника В. Чаговця вказано, що В. Менчиць належить до плеяди діячів українського руху 60-70-х рр. XIX ст., оскільки був сучасником і сподвижником В. Антоновича і М. Драгоманова в галузі української етнографії та фольклору [ІР НБУВ. Ф.Х. Спр.30728. Арк.13].

В. Менчиць, переїхавши з сім'єю 1876 р. у Єлисаветград, розпочав новий етап співпраці з представниками громадівського руху. Єлисаветградські громадівці змушені були пристосовуватися до тогочасних суспільно-політичних умов після Емського указу 1876 р.. Для проведення культурно-просвітницької діяльності можливі тільки література і театр. Завдяки цьому Єлисаветградська громада в середині 1870–1880-х рр. стала однією з провідних, її діяльність мала велике значення для українства на Півдні України.

Інформацію про Єлисаветградську громаду можемо почерпнути зі спогадів Є. Чикаленка, який з 1875 до 1881 року навчався у земському реальному училищі та мешкав у флігелі будинку І. Тобілевича (Карпенка-Карого), не єдиним джерелом, що проливає світло на історію заснування в Єлисаветграді української громади: «По суботах у Карпенка-Карого часом збирались гості, українці: інспектор духовного училища Лащенко та учителі: брати Стиранкевичі, Баришевський, Беззабава та члени бувшого аматорського гуртка, між ними і М. Кропивницький. Тоді Надія Карловна грала на роялі, Кропивницький – на скрипці, а М. Тобілевич – на басолі, а потім співали дуже гарно хором українських пісень...» [Чикаленко, 1955 : 67].

Велике значення у формуванні національної самосвідомості народу мала діяльність першого професійного українського театру, у витоків якого стояли І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Старицький. Д. Яворницький сказав, що «велику справу зробив Марко Кропивницький. Ми з усією своєю історією та археологією навряд чи досягли б такої популяризації української культури як Марко Кропивницький зі своїм театром». Підсумовуючи враження від «театру корифеїв» у Житомирі (1883 р.), газета «Волинь» писала: «У всіх їх помітне ґрунтовне знання української мови, і вони вільно і впевнено тримаються на сцені, всі вони виходять на підмостки з солідним знанням ролей… Всім цим достоїнством трупа зобов'язана, звичайно, крім добросовісності акторів, режисерському таланту М. Кропивницького» [Волинь,1883].

В. Менчиць чимало праці докладав для розвитку театру, надаючи теми, історичну базу п'єсам, їх етнографічне обрамлення. Він мав приязні стосунках з театральними діячами, особливо з І. Карпенком-Карим. Часто бував на їх літературно-театральних зібраннях, котрі і були зустрічами громадівців. До них приєднувалися місцева інтелігенція і молодь. Так, П.Саксаганський у спогадах зазначав, що В.Менчиць був мовчазний цілими днями. Він раптом починав говорити. Бесіда його – надзвичайно образна [Саксаганський, 1935 : 82].

В. Менчиць для популяризації літератури організував роботу своєї книгарні, яка стала осередком просвітництва в Єлисаветграді. Хоча книжкова справа так і не стала для В. Менчиця особливо прибутковою, проте вона відігравала помітну роль для літературно-просвітницької справи. Знаково, що В. Менчиць став консультантом альманаху «Степ» (1886), відомого видання Єлисаветградської громади.

На тлі складної епохи XIX – початку XX ст. варто зазначити про оригінальність постаті В. Менчиця, особливості його світосприйняття. Народившись у священницькій сім'ї, він став одним з перших у своїй родині та своєму поколінні, що обрав світський життєвий шлях. Його світогляд формувала родина та епоха. В. Менчиць отримав різнобічну освіту, знав 12 мов. Священницький син В. Менчиць належав до першого покоління, яке професійно і соціально відрізнялося від батьків. Упродовж життя В. Менчиць сприймався як неординарна особистість. Він проповідував стиль життя, що був близький до природи, займався народною медициною. Його сучасниця Н. Бракер охарактеризувала В. Менчиця як вірянина, філософа-моралісту типу Сковороди, «що кохався в тонкій діалектиці, і разом з тим природознавець, що любовно студіював природу» [Бракер, 1929 : 197].

Основи світогляду В. Менчиця можна прослідкувати за його літературними творами. Зокрема, у «Волинській повісті про «Шукай–Добро» Господаря» проповідуються ідея єдності земного буття: «Земля – одна, Бог – іден, світ – тот же» [Менчиць, 1876 : 9]; ідея близькості до

природи і повернення до початкових основ діяльності людини. «Человек и вся субстанція теперішніє – не от земли. Оторвался человек от своеи матери, в своих городах замкнулся и всталь кь божьему міру спиной… Святая земля уже не ласкает етое детище, не согривает его. И для человека настает пора розни, обоим – лихая година разлуки» [Менчиць, 1876 :14-15].

Небажання людей шанувати природу, на думку В. Менчиця, веде до негативних наслідків у розвитку суспільства: «И дела как-то так складываются, что на свете меньше стае, разом с дубовым деревом в громадах – людей міцних. Дрібнішає народ. Из богатырей, велетнів робляться люде слабые и мощь в человечестве до того, что самая уже мелоч, послідец нараждается... Из под лопаты веяльника легенкое зернышко летит, а чело самое, тяжеловесное, по тым боцы свытла остается, или где то витает» [Менчиць, 1876 : 8]. Вся сутність людського існування є усвідомлення своїх зв'язків із природою: «а мать земля, родивши человека, очищает и моет его всякими купелями, как малую дитину мать родная моет» [Менчиць, 1876 : 16].

У «Волынской повесте…» В. Менчиць також описував своє ставлення до навколишнього світу: «И для меня все – просто. Выйду в поле – ролля говорить ко мне сама, дае відомо, когда она посевна. Лесом иду, по саду, дерева каждое нутро, злака всякого сердце вижу и знаю, и кому, и что, и зачем, нужно. И сь немим камнем мог би, кажется, заговорить. Волка встретиш, и того по голове поласкаеш. И не знахарь я, а не шарпають звери моей худобы, не точать хлеба в моем току миши. Я живу, вокруг меня живуть, и не стаю поперекь дороги – никому» [Менчиць, 1876 : 30].

Висновки. Дослідження та відтворення біографістики Володимира Амвросійовича Менчиця показало, що він був непересічною особистістю, яскравим представником українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст. В українську історію він увійшов, як просвітитель і філософ, збирач українського фольклору, фахівець у літературній сфері і видавництві. В. Менчиць став представником духовної еліти тогочасного суспільства, яка зробила свій внесок у формування морально-етичних основ суспільного світогляду, національної ідеї та державотворення України. Визначна плеяда постатей, які сформувалися та діяли в означений період у суспільстві, зокрема Володимир Менчиць і його оточення, чітко визначила обриси україно фільського руху. Його відомі представники, поруч з когортою менш знаних, але, без сумніву, щирих патріотів, змогли закласти ідеологічне підґрунтя під розвиток української держави на початку XX ст.

Джерела та література:

Бракер, Н. (1929). Володимир Амвросійович Менчиць (1937–1916 рр.). *За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття.* (кн. 4, сс. 196–200). Київ.

Волинь. 1883. 2 ноября.

Гордійчук, М.Г. (2018). *Особистість, громадська і наукова діяльність Володимира Амвросійовича Менчиця (1837–1916)* (автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01). Київ,17 с.

Грушевський, М. (1988). Спомини / авт. передмови Ф. Шевченко. *Київ,* 9, 115–149.

Грушевський, М. С. (2005). *Твори* (у 50 т., Т. 3). Львів: Світ, 792 с.

Драгоманов, М. (1865). Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого. *Университетские известия*, 2, 1–21.

Драгоманов, М. (1876). *Малорусские народные предания и разсказы*. Киев: Типография М. П. Фрица, 434 с.

ІР НБУВ. Ф.Х. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Менчиц, В. (1876). *Волынская повесть про «Шукай – добро» господаря*. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 38 с.

Миллер, А. (2000). *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.).* Санкт-Петербург: Алетейя, 260 с.

Панькова, С. (2006). «… Чи не єдиний активний україно філ в сім'ї моєї матері…» (Володимир Амвросійович Менчиць). Кучеренко М., Панькова С., **Шевчук Г.** *Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)*. Київ: Кий. 424–444.

Рудченко, И. (1874). *Чумацкие народные песни*. Киев: Типография М. П. Фрица, 257 с.

Саксаганський, П. К. (1935). *По шляху життя: мемуари*. Харків: Державне літературне видавництво, 235 с.

Салтовський, О.І. (2002). *Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття)* (сс. 239–240). Київ: Парапан.

Сергійчук, В. (голов. ред.). (2016). *Ожити через сто літ*: матеріали наук-практ. конф., присвяч. пам'яті В. А. Менчиця (1837–1916). Київ: від А до Я, 102 с.

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України.

Чикаленко, Є. Х. (1955). *Спогади (1861–1907)*. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 502 с.

Неля Романюк
Полесский национальный университет
доктор исторических наук, профессор (Украина)
Андрей Синицкий
Полесский национальный университет
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Владимир Менчиц (1837–1916) на фоне эпохи

Аннотация. Цель статьи. *Расширить имеющиеся знания об украинском национальном движении, проблемы нации в XIX – начале XX в. сквозь призму жизни и деятельности отдельно взятой личности – Владимира Амвросиевича Менчица, как культурно-просветительного деятеля.* ***Методология исследования*** *базируется на сочетании общенаучных и специально-исторических методов с принципами историзма, объективности, системности. Применение этих методов позволило провести анализ источников, которые во взаимосвязи помогли персонифицировать фигуру В. Менчица.* ***Научная новизна.*** *На основе опубликованных и архивных документов выделены роль В. Менчица на фоне эпохи второй половины XIX – начала XX вв., которая отмечалась активизацией национального движения, становлением идеи государственности Украины.* ***Выводы.*** *Исследования и воспроизведения биографистики Владимира Амвросиевича Менчица показало, что он был незаурядной личностью, ярким представителем украинского национального движения второй половины XIX – начала XX в. В украинскую историю он вошел как просветитель и философ, собиратель украинского фольклора, специалист в литературной сфере и издательстве. В. Менчиц был представителем духовной элиты тогдашнего общества, которая внесла свой вклад у формирование морально-этических основ общественного мировоззрения, национальной идеи и государственности Украины. Выдающаяся плеяда фигур, которые сформировались и действовали в указанный период в обществе, в частности Владимир Менчиц и его окружение, четко определила очертания украинофильского движения. Его известные представители, рядом с когортой менее известных, но, несомненно, искренних патриотов, смогли заложить идеологическую подоплеку под развитие украинского государства в начале XX века.*

Ключевые слова: *В. А. Менчиц, украинское национальное движение, просветительская деятельность, книгораспространение, фольклор.*

Nelia Y. Romaniuk
Polissia National University,
Dr (History),Professor (Ukraine)
Andrii Ts. Sinitskyi
Polissia National University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Volodymyr Menchyts (1837–1916) Against the Backdrop of the Epoch

Abstract. Purpose of the article *is to broaden the knowledge about the Ukrainian national movement, problems of the creation of a nation in 19th – beginning of the 20th century through the prism of life and activities of an individual person – Volodymyr Amvrosiiovych Menchyts, as a cultural and educational figure.* ***The methodology of research*** *is based on a combination of general scientific and special historical methods with the principles of historicism, objectivity and consistency. The application of these methods made it possible to conduct a systematic analysis of the sources that helped to personify the figure of V. Menchyts.* ***Scientific novelty.*** *The role of V. Menchyts against the backdrop of the epoch of the second half of the 19th – early 20th century has been highlighted on the basis of published and archival documents. His role was marked by the intensification of the national movement, the formation of the idea of state formation of Ukraine.* ***Conclusions.*** *Research into the biography of Volodymyr Amvrosiyovych Menchyts and its reproduction showed that he was an outstanding personality, a bright representative of the Ukrainian national movement of the second half of the 19th – beginning 20th century. He entered Ukrainian history as an educator and philosopher, a collector of Ukrainian folklore, and a specialist in literature and publishing. V. Menchyts was a representative of the spiritual elite of the society of that time. Those people contributed to the formation of moral and ethical foundations of the social worldview, national idea and state formation of Ukraine. A significant constellation of figures that developed and acted in this period in society, in particular Volodymyr Menchyts and his company, clearly defined the outlines of the Ukrainophil*

movement. Along with a cohort of less known but, undoubtedly, sincere patriots, the famous representatives of this movement were able to lay the ideological foundation for the development of the Ukrainian state at the beginning of 20th century.

Key words: *V. A. Menchyts, Ukrainian national movement, educational activities, distribution of books, folklore.*

References:

Braker, N. (1929). Volodymyr Amvrosiiovych Menchyts (1937-1916 rr.) [Volodymyr Amvrosiiovych Menchyts (1937-1916)]. *Za sto lit : materialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatku XX stolittia* (book 4, pp. 196–200). Kyiv. [in Ukrainian].

Chykalenko, Ye. Kh. (1955). *Spohady (1861–1907)* [Memoirs (1861–1907)]. Niu-York: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA, 502 p. [in Ukrainian].

Dragomanov, M. (1865). Gosudarstvennyye reformy Diokletsiana i Konstantina Velikogo [State reforms of Diocletian and Constantine the Great]. *Universitetskiye izvestiya*, 2, 1–21 [in Russian].

Dragomanov, M. (1876). Malorusskiye narodnyye predaniya i razskazy [Little Russian folk legends and stories]. Kiyev: Tipografiya M. P. Fritsa, 434 p. [in Russian].

Hordiichuk, M. H. (2018). *Osobystist, hromadska i naukova diialnist Volodymyra Amvrosiiovycha Menchytsia (1837-1916)* [Personality, public and scientific activity of Volodymyr Amvrosiyovych Menchyts (1837-1916)] (avtoref. dys. … kand. ist. nauk: spets. 07.00.01). Kyiv, 17 p.

Hrushevskyi, M. (1988). Spomyny [Memories]. *Kyiv*, 9, 115–149. [in Ukrainian].

Hrushevskyi, M. S. (2005). *Tvory* [Writings]. (Vol. 3). Lviv: Svit, 792 p. [in Ukrainian].

IR NBUV. F. Kh. – Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky]. [in Ukrainian].

Menchits, V. (1876). Volynskaya povest pro «Shukay – dobro» gospodarya [Volyn story about "Seek - good" master]. Kiyev : Tip. E. Ya. Fedorova, 38 s.

Miller, A. (2000). *«Ukrainskiy vopros» v politike vlastey i russkom obshchestvennom mnenii (vtoraya polovina XIX v.)* ["Ukrainian question" in the policy of the authorities and Russian public opinion (second half of the 19 th century)]. Sankt-Peterburg : Aleteyya. 260 p. [in Russian].

Pankova, S. (2006). «… Chy ne yedynyi aktyvnyi ukrainofil v simi moiei materi…» (Volodymyr Amvrosiiovych Menchyts) ["… Not the only active Ukrainophile in my mother's family…" (Volodymyr Amvrosiyovych Menchyts)]. Kucherenko M., Pankova S., Shevchuk H. *Ya buv yikh starshyi syn (rid Mykhaila Hrushevskoho)* (pp. 424–444). Kyiv: Kyi [in Ukrainian].

Rudchenko, I. (1874). Chumatskiye narodnyye pesni [Chumak folk songs]. Kiyev: Tipografiya M. P. Fritsa, 257 p. [in Russian].

Saksahanskyi, P. K. (1935). *Po shliakhu zhyttia : memuary* [On the way of life: memoirs]. Kharkiv: Derzhavne literaturne vydavnytstvo, 235 p. [in Ukrainian].

Saltovskyi, O. I. (2002). *Kontseptsii ukrainskoi derzhavnosti v istorii vitchyznianoi politychnoi dumky (vid vytokiv do pochatku XIX stolittia)* [Concepts of Ukrainian statehood in the history of domestic political thought (from the origins to the beginning of the twentieth century)] (pp. 239–240). Kyiv: Parapan. [in Ukrainian].

Serhiichuk, V. (Ed.). (2016). *Ozhyty cherez sto lit : materialy nauk-prakt. konf., prysviach. pamiati V. A. Menchytsia (1837–1916).* Kyiv: vid A do Ya, 102 p. [in Ukrainian].

TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]. [in Ukrainian].

Volin. 1883. 2 noyabrya.

Статтю надіслано до редколегії 04.04.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.05.2021 р.

УДК 94(477):323.1”1917/1920“
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-42-49

Валерій Кононенко
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: valerii.kononenko@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5177-2885
ResearcherID: http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215723664

Національна політика українських радянських державних утворень на етапі становлення більшовицького режиму (1917–1920 рр.)

Анотація. Метою статті *є аналіз державної політики стосовно національних меншин України українських радянських державних утворень у період становлення радянської влади в Україні. Автор досліджує особливості процесу формування, змін національної політики більшовиків напередодні жовтневого перевороту 1917 р., під час функціонування Української народної республіки Рад (УНР Рад) та Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів наукового дослідження. Використовуючи метод контент-аналізу, проаналізовано основні нормативно-правові акти українських радянських державних утворень періоду утвердження більшовицького режиму та акцентовано увагу на провідних принципах та положеннях радянської національної політики.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає у тому, що автор зосередив свою увагу на питанні про еволюцію та функціонування національної політики більшовиків в Україні, залежно від внутрішніх та зовнішніх факторів, що були супутніми при встановленні радянського режиму в Україні у 1917–1920-х рр.* ***Висновки.*** *Вважаємо, що політика українських радянських державних утворень періоду утвердження більшовицького режиму стосовно національних меншин України була неодмінною складовою національної політики більшовиків РРФСР. Загравання до національно-визвольних рухів колишніх народів Російської імперії через «право на самовизначення» та «право на національно-культурне життя» слабшало зі становленням та утвердженням більшовизму в Україні, а з переходом до фази військового комунізму – фактично зникло взагалі. Віра в швидку та «тріумфальну» майбутню світову перемогу комунізму, який серед іншого передбачав ліквідацію національних відмінностей між членами комуністичного суспільства, позбавила українських більшовиків на етапі утвердження радянської влади в Україні можливостей формування чітких основних принципів та положень національно-культурної політики щодо етнічних меншин. Збереження «самостійницького» статусу радянської України часів УНР Рад та УСРР було ніщо іншим, як тактичним кроком у процесі «зближення» національних радянських утворень, у закономірному процесі об’єднання заради перемоги комунізму.*

Ключові слова: *більшовики, національна політика, українські радянські державні утворення, УНР Рад, УСРР.*

Постановка проблеми. Національна політика усіх радянських державних утворень на території України була нерозривною складовою загальної політики Радянської Росії. Усі радянські утворення, що з’являлися в Україні з січня 1918 р., стали сателітами Радянської Росії та існували лише за її політично-ідеологічної, фінансово-матеріальної та військової підтримки. Національна політика більшовиків на початковому етапі становлення радянської влади на словах була направлена на загравання до національних почуттів народів колишньої імперської Росії та навіть світового пролетаріату, з іншого – на намагання втримати в орбіті більшовицької політики колишні території імперії як важливі економічні ресурси для існування та зміцнення радянської влади, а також як закономірний процес «зближення» радянських режимів унаслідок перемоги комунізму, коли усі національні відмінності усуваються. Тут доволі красномовними є слова стосовно долі України цього періоду одного із ідеологів більшовизму – Л. Троцького: «У нас надто багато спільних ворогів, щоб ми могли собі дозволити розкіш роздрібнювати наші сили», «Звісно, товариші, не національне питання наша основна мета. Мета наша – це комунізм. Соціальне, а не національне питання – основа, на якій ми стоїмо» [Пілаш, 2013 : 76, 103].

На нашу думку, дослідження питання про становлення національної політики перших українських радянських утворень сприятиме з’ясуванню причин утвердження радянського режиму на території України та поразки Національно-визвольної революції 1917–1920 рр.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Питання стосовно національної політики більшовиків загалом достатньо відображене в історичній науці. Проте серед масиву праць переважають дослідження, які спрямовані на встановлення загальних положень національної політики радянської влади, або її особливостей у період «коренізації», репресій під час 1930-х та 1940-х рр. Однією із перших питання щодо національної політики більшовиків в Україні зазначеного періоду порушила З. Олійник. Та у своїй праці «Національна політика більшовиків в Україні в 1917–1920 рр.» автор більше зосередила увагу на відношенні більшовицької партії до українського національного питання та проаналізувала залежність змін національної політики більшовиків України від внутрішніх та міжнародних подій [Олійник, 2002]. У схожому контексті аналізує радянську національну політику у своїй праці «Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу» відомий український історик С. Кульчицький [Кульчицький, 2005]. Один з головних посилів його дослідження полягає у тому, що більшовики були прибічниками унітарної держави, а уся підтримка на початковому етапі державотворчих процесів гноблених царизмом народів потрібна для захоплення влади.

Питання щодо принципів національної політики більшовиків стосовно України, загальних положень національної політики українських радянських державних утворень, принципів національно-культурної політики порушує Г. Єфіменко. Він вважає, що в основі національної політики цього періоду було уникнення «лобового» зіткнення з національно-визвольним рухом народів Росії та залучення його прихильників на свій бік [Єфіменко, 2012].

У роботі також використано наукові доробки М. Боровика та Т. Іванової, які стосуються загальних теоретичних питань національної політики більшовиків в Україні та СРСР.

Джерельною базою нашого дослідження стали нормативно-правові акти українських радянських державних утворень зазначеної доби.

Метою статті є аналіз державної політики стосовно національних меншин України українських радянських державних утворень періоду становлення радянської влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. Національна політика більшовиків не була постійною та змінювалась залежно від поставлених завдань перед партією. Загалом їх національна політика вже стала предметом дослідження автора у праці «Національна політика більшовиків та її трансформація: від РСДРП до РКП (б)» [Кононенко, 2006 : С. 232-236], де охарактеризовано основні періоди її становлення. Проте, на нашу думку, видається доцільним повернення до тлумачення більшовиками національних процесів саме напередодні встановлення радянської влади, що значно спростить розуміння загальних принципів національної політики радянської влади у досліджуваний період.

Українські більшовики, на відміну від українських соціал-демократів, соціалістів-революціонерів та створених у добу Української революції крайніх лівих Української комуністичної партії (боротьбистів) та Української партії лівих соціал-революціонерів (борбистів), у національному питанні стояли виключно на позиціях РСДРП (б). Їх програмні засади були співзвучні з позицією більшовиків Росії. Проте на етапі підготовки до більшовицького перевороту позиція РСДРП стосовно національного питання декілька разів суттєво корегувалася. Так, у прийнятій програмі партії на другому з'їзді у серпні 1903 р. національним меншинам проголошувалося широке місцеве самоврядування для місцевостей, які відрізняються побутовими умовами та національним складом населення; повну рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси та національності; право на отримання освіти рідною мовою; право кожного використовувати рідну мову на зборах; запровадження рідної мови в усіх місцевих та державних установах; право на самовизначення усіх націй, які входять до складу держави [Нам, 2016 : 66]. Резолюція з національного питання об'єднаного з'їзду РСДРП 16–29 серпня 1917 р., зауваживши, що «повне вирішення національного питання і усунення національних конфліктів може бути досягнуто лише з ліквідацією основ капіталістичного ладу», декларувала, що РСДРП домагається «повної рівноправності національностей, широкої територіальної автономії для областей, що відрізняються своїм національним складом, а також господарсько-побутовими умовами, при гарантії загальнодержавних законів дійсного захисту прав національних меншин на основі принципу культурно-національної автономії» [Нам, 2016 : 164].

Позиція більшовиків напередодні жовтневого перевороту окреслена конференцією РСДРП (б) 21–29 квітня 1917 р. і вже показала суттєву відмінність від позиції інших членів РСДРП. Окрім того, не було одностайності й серед самих більшовиків. Так, озвучена Г. Пятаковим резолюція, що підготовлена секцією з національного питання конференції, проголошувала, що єдиним дієвим методом вирішення національного питання є метод соціалістичної революції під гаслом «геть кордони», оскільки лише у такий спосіб міг бути знищений імперіалізм. Запропонована Резолюція пропонувала не визнавати національно-культурну автономію, яка неодмінно привела б до розмежування робітничого класу за національними ознаками та посилення їхнього зв'язку з буржуазними національними культурами

та рекомендувала вважати «право націй на самовизначення» просто фразою, без всякого певного змісту» до вироблення загальних принципів національної політики. Утім, більшістю голосів була прийнята більш «лояльна» до національних меншин редакція документу, яка натомість визнавала за усіма націями, що входили до складу Росії, «право на вільне відокремлення та утворення самостійних держав» з урахуванням партією пролетаріату інтересів усього суспільного розвитку та класової боротьби пролетаріату за соціалізм в кожному конкретному випадку реалізації такого права. Одночасно вона відкидала право народів на національно-культурну автономію в межах однієї держави через озвучені вище причини [Нам, 2016 : 168-169].

Очевидно, що проголошуючи право на відокремлення та самовизначення ідеологи більшовизму вважали, що національний пролетаріат, дотримуючись принципу інтернаціоналізму, у більшості випадків на це не піде, а забороняючи принцип національно-культурної автономії, вони ще не достатньо розуміли міць національно-визвольних рухів серед народів колишньої Росії. Окрім того, більшовики намагалися обходити національні питання, вважаючи, що їхня революція має насамперед соціальний характер. М. Боровик вважає, що до моменту приходу більшовиків до влади, їхні лідери на національному питанні особливо не наголошували, а «гасло самовизначення націй було радше інструментом підриву Тимчасового уряду, ніж більшовицькою стратегією» [Боровик, 2020 : 172].

Із захопленням влади в Росії прийнятті перші нормативні акти, які офіційно проголошували рівність національним меншинам, проте не визначали загальних принципів національної політики радянської влади. Саме вони стали програмними документами у національному питанні для українських більшовиків. Так, вже 28 жовтня 1917 р. у зверненні «Робітникам, солдатам і селянам!» Другого Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів проголошено, що радянська влада забезпечить усім націям, які проживають в Росії, «справжнє право на самовизначення» [Валк, 1957 : 8]. Дещо розширила головні гасла більшовиків у сфері національної політики «Декларація прав народів Росії» від 15 листопада 1917 р. Вона проголошувала, що в основі національної політики будуть рівність і суверенність народів Росії; право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення та утворення самостійної держави; скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв і обмежень; вільний розвиток національних меншин і етнографічних груп, що населяють територію Росії [Валк, 1957 : 40]. Зауважимо, що перша радянська Конституція РСФРР від 10 липня 1918 р. загалом не підтвердила проголошені раніше принципи національної політики, завуальовано заявивши, що «Російська Радянська Республіка засновується на основі вільного союзу вільних націй як федерація Радянських національних республік», підтримавши «повну незалежність Фінляндії», «виведення військ з Персії», «свободу самовизначення Вірменії» та проголосивши право націям Росії на власному з'їзді Рад визначитись із входженням до РСФРР [Кукушкин, Чистяков, 1987 : 240, 242].

Становлення радянської влади в Україні формально розпочалося з грудня 1917 р., коли І Всеукраїнським з'їздом рад 24–25 грудня 1917 р. у м. Харкові проголошено утворення УНР Рад робітничих, селянських, солдатських та козачих делегатів (Української Народної Республіки Рад). Першим радянським урядом України став Народний секретаріат. 29 грудня 1917 р. Рада Народних Комісарів (РНК) Радянської Росії схвалила утворення «справжньої» Української Народної Республіки «Привітанням робітничій і селянській Раді», пообіцявши братську допомогу та всіляку підтримку. У той же день телеграмою ще раз надіслано привітання від РНК Росії та обіцянку, що відтепер «гроші будуть пересилатися на ім'я уряду України, тобто Центрального виконавчого комітету України». Окрім того, ЦВК України пообіцяли включити їх представника до делегації на переговори з Німеччиною [Валк, 1957 : 245-246]. Фактичне дублювання у назві держави та уряду назв, прийнятих Центральною Радою, було спробою залучення на свою сторону частини прихильників українського національно-визвольного руху. Так, С Кульчицький розглядає «радянську державність національного характеру» у цей період як «суто тактичний захід, розрахований тільки на період боротьби з Центральною Радою» [Кульчицький, 2005 : 8]. З. Олійник, аналізуючи політику більшовиків у 1917–1918 рр. робить висновок, що «політика більшовиків щодо України після жовтневого збройного повстання визначалася не стільки з точки зору ідеологічних принципів, як з практичних обставин» [Олійник, 2002 : 10].

Тодішній голова ЦВК УНР Ю. Медведєв як учасник переговорів у Брест-Литовську у складі делегації Радянської Росії одразу підтвердив, що УНР Рад дотримуватиметься принципів радянської політики, фактично заявивши про встановлення федеративного зв'язку з Росією словами, що «глибоко помиляються ті, хто вважає, що тільки пута царизму пов'язували Росію з Україною. Ці пута впали, але глибокий економічний і культурний зв'язок між братніми народами залишився, і в наш час цей зв'язок закріплюється на засадах вільної угоди» [Пілаш, 2013 : 65].

Повноцінним початком утвердження радянської влади в Україні став 1919 р. Із завершенням Першої світової війни, поразкою у ній Німеччини та Австро-Угорщини,

революціями у цих країнах влада Радянської Росії вже не була зв'язана умовами Брестського мирного договору. 6 січня 1919 р. в умовах другої фази війни з УНР створений наприкінці листопада 1918 р. у Курську Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України за військової допомоги Червоної Армії проголосив утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

Прикметно, що Тимчасовий уряд України у своїх декретах всіляко нагадував про тісний зв'язок із Росією, приймав декрети та постанови, які стосувалися переважно питань соціально-економічного розвитку, встановлення диктатури пролетаріату, але волів не згадувати та не акцентувати увагу на національному питанні в Україні. Так, у першому документі новоствореного радянського утворення в Україні «Маніфесті Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України» від 29 листопада 1918 р. жодним словом не згадувалися національні меншини та навіть натяку не було на принципи національної політики. Вперше окремі її положення озвучені лише в «Декларації Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України» від 26 січня 1919 р., де проголошено ліквідацію «національного гніту, як маски класового панування» та зверталась увага на те, що мова викладання у школах залежатиме від рішення місцевого робітничого та селянського населення, а у вищій школі будуть створюватися паралельні курси різними мовами викладання [Собрание узаконений и распоряжений, 1919 : 49]. Проте навіть державне регулювання у сфері визначення мови викладання у закладах освіти йшло вкрай обережно. Так, наприклад, один із перших нормативно-правових актів у галузі освіти «Про середню освіту (тимчасове положення)», що був затверджений у січні 1919 р., не тільки не регулював питання освіти національних меншин, а й жодним словом не вказував на мову викладання. До того ж у Положенні була вказівка, що «все внутрішнє (педагогічне, адміністративне, господарське) життя середніх навчальних закладів усіх типів в рамках постанов центральної та місцевої влади переходить у відання педагогічних рад…» [Собрание узаконений и распоряжений, 1919 : 62]. Лише постановою Народного комісаріата освіти «Про обов'язкове вивчення в школах місцевої мови, а також географії та історії України» надано право населенню на місцях «визначати мову, на якій буде вестись викладання в школі». При цьому мали бути враховані інтереси усіх національних груп [Собрание узаконений и распоряжений, 1919 : 348].

Г. Єфіменко переконаний, що відсутність чітких принципів національної політики у цей час пояснюється, насамперед, тим, що комуністичні керівники України у 1919 р. переживали період «запаморочення від успіхів» та вважали, що сприяти національно-культурному розвитку українців немає сенсу, оскільки незабаром буде побудовано комунізм з єдиною мовою та культурою. Для підтвердження своєї думки він наводить слова очільника уряду УСРР Х. Раковського у березні 1919 р.: «Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії великі класові відмінності, розділ Європи на держави вже зникає в темряві минулого, тепер поділ проходить не за кордонами, він проходить за класами» [Єфіменко, 2012 : 121]. Але саме український фактор, на думку М. Боровика, відіграв вирішальну роль в усвідомленні більшовиками політичної ваги національного питання, оскільки влітку 1919 р. «масове селянське повстання проти більшовиків під національними гаслами повалило їхню владу в Україні й мало не призвело до падіння режиму в Росії» [Боровик, 2020 : 173].

Перша українська радянська Конституція УСРР 1919 р. отримала «мінімальний» набір положень щодо національної політики. Так, стаття 4 проголошувала, що «рішуче пориваючи з минулим, прагнучи знищити, разом з поділом суспільства на класи, також національний гніт і національну ворожнечу, Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свій твердий намір увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки утворяться умови для її виникнення; разом з тим Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою цілковиту солідарність з нині вже існуючими Радянськими Республіками і про своє рішення вступити з ними в найтісніше політичне об'єднання для спільної боротьби за торжество світової комуністичної революції і в найтісніше співробітництво у сфері комуністичного будівництва, мислимого лише в міжнародному масштабі». А стаття 32 закріплювала, що «УСРР, визнаючи рівні права трудящих незалежно від їх расової і національної належності, оголошує таким, що суперечить основним законам Республіки, встановлення або надання будь-яких привілеїв або переваг на цій основі, а також будь-які утиски національних меншин або обмеження їх рівноправності» [Собрание узаконений и распоряжений, 1919 : 276, 281]. Очевидно, що саме віра в перемогу комунізму та усунення згодом будь-яких національних відмінностей стала причиною того, що у Конституції не відображено основні питання національно-культурної політики щодо національних меншин республіки. «Я думаю, що якщо ми будемо турбуватися про культуру кожної нації в окремості, то це буде нездорова національна відрижка», – заявив Нарком юстиції УСРР О. Хмельницький на пропозицію щодо внесення до Конституції положень з питань національно-культурної політики щодо етнічних меншин України [Єфіменко, 2012 : 121].

Заграваннядо національних почуттів інших народів зазвичай відбувалося в кризові часи для радянської влади. Так, наступний раз про «рівноправність» та «право націй на самовизначення» пролунало під час радянсько-польської війни 1920 р. В умовах наступу об'єднаного польсько-українського війська проти УСРР 4-й Всеукраїнський З'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів ще раз урочисто проголосив «перед всім світом повну рівноправність всіх народів й держав» та «право націй на самовизначення», заявивши, що «УСРР, зберігаючи свою самосійну державну конституцію, є членом Всеросійської соціалістичної федеративної республіки…» [Збір законів і розпоряджень, 1920 : 345].

Проте резолюція 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад, якою схвалено «Союзний договір поміж УСРР та РСФРР», жодним словом не вказувала на основні напрямки національної політики після утворення союзної держави. З'їзд спромігся лише окремою постановою схвалити роботу Народного Комісаріату Освіти, «шо прямував до усунення національної ворожнечі і до розвитку української мови, як мови більшості працюючих мас України» [Збір законів і розпоряджень, 1921 : 91, 107].

Згодом питання щодо утворення СРСР остаточно поховало становлення національної політики УСРР стосовно багатонаціонального українського народу, а черговий раз про неї згадали у період проголошення політики «коренізації», у часи нового заграванняя до національних почуттів радянських республік.

Висновки. Отже, вважаємо, що політика українських радянських державних утворень стосовно національних меншин початкового періоду утвердження більшовицького режиму України була неодмінною складовою національної політики більшовиків РРФСР. Заграванняя до національно-визвольних рухів народів та етнічних меншин через «право на самовизначення» та «право на національно-культурне життя» зникло з утвердженням більшовицького режиму. Віра в швидку та «тріумфальну» майбутню перемогу комунізму на початковому етапі існування радянської влади в Україні змусила не проголошувати будь-які зрозумілі та послідовні положення національно-культурної політики щодо етнічних меншин України. Збереження «самостійницького» статусу радянської України часів УНР Рад та УСРР було ніщо іншим, як тактичним кроком у процесі «зближення» національних радянських утворень у закономірному процесі перемоги комунізму. Проте більшовики були готові вносити корективи (переважно тимчасові) у національну політику, проголошувати нові національні гасла у часи послаблення народної підтримки для відновлення стабільності радянського режиму.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редколегії журналу за конструктивні поради, надані в процесі підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

Боровик, М. (2020). Хто створив «радянські нації»? (теоретико-історіографічні нотатки). *Український історичний журнал.* № 2. С. 169–186.

Єфіменко, Г. (2012). Комунізм vs. українське націєтворення в радянській Україні (1917–1938 рр.): сприяння, поборювання чи вимушене замирення? *Український історичний журнал*. № 2. С. 114–132.

Збір законів і розпоряджень. (1920). *Збір законів і роспоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених Р.С.Ф.Р.Р. за 1920 рік. Ч. 1–13.* Харків: Видання Народнього комісаріяту юстиції. 377 с.

Збір законів і розпоряджень. (1921). Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харьков: Вторая Советская типография. № 1–15, 17, 19–20. 703 с.

Іванова, Т. Ю. (2014). Національна політика 1920-х рр. в СРСР. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Вип. 3.38. С. 104–109.

Кукушкин, Ю. С. & Чистяков, О. И. (1987). Очерк истории Советской Конституции. М.: Политиздат. 367 с.

Кульчицький, С. (2005). Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* Вип.13. С. 3–56.

Нам, И. В. (Упорядн.) (2016). *Национальный вопрос в программных документах политических партий, организаций и движений России. Начало XX в.: Документы и материалы:* учебное пособие. 2-е издание, исправленое и дополненое. Томск: Издательствово Томского университета, 256 с.

Олійник, З. В. (2002). *Національна політика більшовиків в Україні в 1917–1920 рр.* (автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. 19 с.

Собрание узаконений и распоряжений. (1919). *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянскаго правительства Украины за 1919 г.* / Народний комісаріат юстиції. Киев: Печатня С. П. Яковлева. 580 с.
Пілаш, Д. М. (наук. ред.) (2013). *Український Троцький. Тексти Лева Троцького про Україну: (збірник перекладів статей, виступів, промов та відозв з коментарями)* / наук. ред. Д. М. Пілаш; літ. ред. С. П. Денисюк [та ін.]; перекл. з рос. А. А. Іщенко [та ін.]. Одеса: ВМВ. 167 с.
Кононенко, В. (2006). Національна політика більшовиків та її трансформація: від РСДРП до РКП (б). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць.* Вип. XI. С. 232–236.
Валк С. М. (1957). *Декреты Советской власти: [сборник] Т. 1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.* Москва: Государственное издательство политической литературы. 625 с.

Валерий Кононенко
Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Национальная политика украинских советских государственных образований на этапе становления большевистского режима (1917–1920 гг.)

Аннотация. Целью статьи *является анализ государственной политики в отношении национальных меньшинств Украины украинских советских государственных образований в период становления советской власти в Украине. Автор исследует особенности процесса формирования, изменений национальной политики большевиков накануне октябрьского переворота 1917 г., во время функционирования Украинской Народной Республики Советов (УНР Советов) и Украинской Социалистической Советской Республики (УССР).* ***Методология исследования*** *основана на сочетании общенаучных и специально-исторических методов научного исследования. Используя метод контент-анализа проанализированы основные нормативно-правовые акты украинских советских государственных образований периода утверждения большевистского режима и акцентировано внимание на ее основных принципах и положениях советской национальной политики.* ***Научная новизна*** *работы заключается в том, что автор сосредоточил свое внимание на вопросах эволюции и функционировании национальной политики большевиков в Украине в зависимости от внутренних и внешних факторов, которые были сопутствующими при установлении советского режима в Украине в 1917–1920-х гг.* ***Выводы.*** *Считаем, что политика украинских советских государственных образований периода утверждения большевистского режима в отношении национальных меньшинств Украины была непременной составляющей национальной политики большевиков РСФСР. Заигрывание с национально-освободительными движениями бывших народов Российской империи через «право на самоопределение» и «право на национально-культурную жизнь» ослабевало со становлением и утверждением большевизма в Украине, а с переходом к фазе военного коммунизма – фактически исчезло вообще. Вера в скорую и «триумфальную» будущую мировую победу коммунизма, который среди прочего предусматривал ликвидацию национальных различий между членами коммунистического общества, лишила украинских большевиков на этапе утверждения советской власти в Украине возможностей формирования четких основных принципов и положений национально-культурной политики в отношении этнических меньшинств. Сохранение «независимого» статуса советской Украины времен УНР Советов и УССР было ничем иным, как тактическим шагом в процессе «сближения» национальных советских образований в закономерном процессе объединения ради победы коммунизма.*

Ключевые слова: *большевики, национальная политика, украинские советские государственные образования, УНР Советов, УССР.*

Valerii V. Kononenko
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

National Policy of Ukrainian Soviet State Formations at the Stage of Formation of the Bolshevik Regime (1917–1920)

Abstract. The aim of the article *is to analyze the state policy towards the national minorities of Ukraine of the Ukrainian Soviet state formations of the period of formation of the Soviet goverment in Ukraine. The author explores the peculiarities of the formation and change of the national policy of the Bolsheviks on the eve of the October coup of 1917 and during the functioning of the Ukrainian People's Republic of Soviets (UPR Soviets) and the Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR).* ***The research methodology*** *is based on a combination of general scientific and special-historical methods of scientific research. Using the method of content analysis, the main Bolshevik legal acts of the period of establishment of the Bolshevik regime are analyzed, which reflect the basic principles and provisions of the national policy of the first Ukrainian Soviet state formations on the territory of Ukraine.* ***The scientific novelty*** *of the work is that the author focused on the evolution and functioning of the national policy of the Bolsheviks in Ukraine depending on internal and external factors that were associated with the establishment of the Bolshevik regime of 1917 – 1920's.* ***Conclusions.*** *We believe that the policy of the Ukrainian Soviet state formations during the period of establishment of the Bolshevik regime towards the national minorities of Ukraine was an indispensable component of the national policy of the Bolsheviks of the RSFSR. The flirtation with the national liberation movements of the former peoples of the Russian Empire through the «right to self-determination» and the «right to national and cultural life» weakened with the stages of Bolshevism in Ukraine, and disappeared altogether with the establishment of the Bolshevik regime. Belief in the rapid and «triumphant» future victory of communism at the initial stage of Soviet rule in Ukraine deprived the Ukrainian Bolsheviks of the opportunity to determine the basic principles and provisions of national and cultural policy toward Ukraine's ethnic minorities. Preserving the «independent» status of Soviet Ukraine during the Soviet Union and the Ukrainian SSR was nothing more than a tactical step in the process of «convergence» of national Soviet formations in the natural process of victory of communism.*

Key words: *Bolsheviks, national policy, Ukrainian Soviet state formations, UPR Soviets, USSR.*

References:

Borovyk, M. (2020). Khto stvoryv «radianski natsii»? (teoretyko-istoriohrafichni notatky) [Who created the «Soviet nations»? (theoretical and historiographical notes)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal.* 2. 169-186. [in Ukrainian].

Yefimenko, H. (2012). Komunizm vs. ukrainske natsiietvorennia v radianskii Ukraini (1917–1938 rr.): spryiannia, poboriuvannia chy vymushene zamyrennia? [Communism Vs. Ukrainian nation-building in Soviet Ukraine (1917–1938): aiding, abetting, or forced appeasement?]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal.* 2. 114–132. [in Ukrainian].

Zbir zakoniv i rozporiadzhen. (1920). *Zbir zakoniv i rosporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy i upovnovazhenykh R.S.F.R.R. za 1920 rik. Ch. 1–13. [Collection of laws and orders of the workers and peasants government of Ukraine and the authorized RSFRR for 1920. Ch. 1–13].* Kharkiv: Vydannia Narodnoho komisariiatu yustytsii. 377 s. [in Ukrainian].

Zbir zakoniv i rozporiadzhen. (1921). *Zbir zakoniv i rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1921 r. [Collection of laws and orders of the workers and peasants government of Ukraine for 1921].* Kharkov: Vtoraia Sovetskaia typohrafyia. № 1–15, 17, 19–20. 703 s. [in Ukrainian].

Ivanova, T. Yu. (2014). Natsionalna polityka 1920-kh rr. v SRSR [National policy of the 1920s in the USSR]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky – Scientific Bulletin of Mykolayiv National University named after VO Sukhomlynsky. Historical sciences.* 3.(38). 104–109. [in Ukrainian].

Kukushkin, Yu. S. & Chistyakov, O. I. (1987). Ocherk istorii Sovetskoj Konstituczii [Essay on the history of the Soviet Constitution]. M.: Politizdat. 367 s. [in Russian].

Kulchytskyi, S. (2005). Natsionalna polityka bilshovykiv v Ukraini pid chas stvorennia komunistychnoho ladu [The national policy of the Bolsheviks in Ukraine during the creation of the communist system]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats – Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches: Interdepartmental collection of scientific works.* 13. 3-56. [in Ukrainian].

Nam, I. V. (Uporyadn.) (2016). *Natsionalnyy vopros v programmnykh dokumentakh politicheskikh partiy, organizatsiy i dvizheniy Rossii. Nachalo XX v.: Dokumenty i materialy: uchebnoe posobie. 2-e izdanie, ispravlenoe i dopolnenoe [The national question in the program documents of political parties, organizations and movements in Russia. Beginning of the XX century: Documents and materials: a*

textbook. 2nd edition, corrected and supplemented]. Tomsk: Izdatelstvovo Tomskogo universiteta, 256 s. [in Russian].
Oliinyk, Z. V. (2002). *Natsionalna polityka bilshovykiv v Ukraini v 1917–1920 rr.* (avtoref. dys. … kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 – Istoriia Ukrainy). K.: Kyivskyi natsionalnyi universutet im. Tarasa Shevchenka. 19 s. [in Ukrainian].
Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy. (1919). *Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy raboche-krestyanskago pravitelstva Ukrainy za 1919 g. [Collection of laws and orders of the workers and peasants government of Ukraine for 1919]* / Narodniy komisariat yustitsiï. Kiev: Pechatnya S. P. Yakovleva. 580 s. [in Russian].
Pilash, D. M. (nauk. red.) (2013). *Ukrainskyi Trotskyi. Teksty Leva Trotskoho pro Ukrainu: (zbirnyk perekladiv statei, vystupiv, promov ta vidozv z komentariamy) [Ukrainian Trotsky. Leo Trotsky's texts about Ukraine: (collection of translations of articles, speeches, speeches and appeals with comments)]* / nauk. red. D. M. Pilash; lit. red. S. P. Denysiuk [ta in.]; perekl. z ros. A. A. Ishchenko [ta in.]. Odesa: VMV. 167 s. [in Ukrainian].
Kononenko, V. (2006). Natsionalna polityka bilshovykiv ta yii transformatsiia: vid RSDRP do RKP (b) [National policy of the Bolsheviks and its transformation: from the RSDLP to the RCP (b)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia: – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History.* XI. 232–236. [in Ukrainian].
Valk S. M. (1957). *Dekrety Sovetskoy vlasti: [sbornik] T. 1: 25 oktyabrya 1917 g. – 16 marta 1918 g.* Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury. 625 s. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 03.04.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.05.2021 р.

УДК94:061.22:336(1-22)(477.4) “1920/1922”
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-50-57

Геннадій Кучеров
Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: kucherovgennadij@gmail.com
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-7979-0855
Володимир Коцюк
Хмельницький інститут МАУП
кандидат історичних наук (Україна)
e-mail: volodymyrkotsyuk@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7902-9372

Фінансова діяльність сільських «Просвіт» Правобережної України (1920–1922 рр.)

Анотація. Метою статті *є аналіз фінансового становища сільських «Просвіт» на території Правобережної України у 1920–1922 рр. На основі переважно архівних матеріалів автори з’ясовують проблеми і здобутки просвітян у фінансовій діяльності, вплив на неї радянського режиму, її наслідки.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових методів (порівняння, узагальнення, аналізу) з міждисциплінарними (структурно-системний метод). Головними методами під час підготовки публікації стали історико-порівняльний, синхронний, статистичний. Застосування названих методів допомогло з’ясувати всю сукупність аспектів, пов’язаних із науковою проблемою.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає у тому, що використовуючи методи аналізу історичних документів, автори розглядають вплив фінансового становища просвітницьких товариств на їхню культурно-освітню роботу в умовах перших років існування радянського режиму. Вперше в українській історіографії з’ясовано особливості фінансової діяльності сільських «Просвіт», її роль у становленні і розвитку товариств.* ***Висновки.*** *Фінансова діяльність сільських «Просвіт» Правобережної України у 1920–1922 рр. є важливою складовою їхнього функціонування. Вона визначала розвиток товариств, а також культурно-освітній рівень селян. На фінансову діяльність «Просвіт» значною мірою впливали місцеві умови та допомога держави. Просвітяни влаштовували різноманітні заходи, щоб збільшити свій бюджет і витрачали кошти лише за потреби. Фінансова діяльність сільських «Просвіт» перебувала під тотальним контролем радянського режиму. Коли став очевидним провал спроб режиму перетворити просвітницькі інституції на «кишенькові» організації, їх переведено на місцеве фінансування і взятий курс на ліквідацію.*

Ключові слова: *діяльність, кошти, Правобережна Україна, радянський режим, сільські “Просвіти”, товариство.*

Постановка проблеми. За роки розбудови України діяльність «Просвіт» була об’єктом дослідження багатьох науковців, що красномовно промовляє про їх суспільно-наукове значення. Сьогодні болючою проблемою є сучасний стан культурно-освітньої роботи на селі, занепад клубів, будинків культури, бібліотек тощо. Тому вивчення діяльності сільських «Просвіт» у перші десятиліття XX ст., які в складних умовах Української революції 1917–1921 рр. знаходили можливості проводити культурно-масову і освітню роботу серед селян, втілювали різні форми і методи своєї праці на благо українського національно-культурного відродження, має не лише актуальне наукове, а й практичне значення для впровадження здобутого досвіду.

З’ясувалося, що найменш дослідженою є діяльність низових сільських осередків і товариств «Просвіта» в Україні загалом та на Правобережжі зокрема. Причиною цього є те, що тема просвітницького руху в умовах радянського режиму була закритою. Крім того, в державних архівах України порівняно систематизовані матеріали про діяльність губернських, міських товариств. Документи, які характеризують роботу сільських осередків, здебільшого не систематизовані. Це значною мірою стосується інформації про фінансову діяльність «Просвіт».

Для повноцінного функціонування товариств важливим було стабільне фінансування, завдяки чому можна проводити культурно-освітні заходи, а також ремонтувати приміщення, виділяти стипендії учням тощо. Ось чому, на нашу думку, головне з’ясувати проблеми і здобутки сільських «Просвіт» у фінансовій діяльності.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Діяльність українських культурно-освітніх товариств початку XX ст. в історичній літературі висвітлена недостатньо. Це зумовлено тим, що українська радянська історіографія негативно оцінювала їхню діяльність, виходячи з

ідеологічних міркувань. За останні роки з'явилися праці, присвячені діяльності «Просвіт». Серед них слід відзначити роботи О. В. Лисенка [Лисенко, 1998], Л. І. Євселевського [Євселевський, 1993], С. Я. Фарини [Фарина, 1993], О. В. Малюти [Малюта, 2005], С. О. Масюк [Масюк, 1997] та інших, проаналізувавши які зауважимо, що автори на основі нових архівних матеріалів, історичних документів, раніше не доступних, об'єктивно відобразили процес становлення, розвитку, форм діяльності просвітницьких товариств, з'ясували місце і роль «Просвіт» в українському національно-культурному русі, вказали на їх вагомий внесок у процес формування самосвідомості українського народу.

Суттєвим доповненням до вивчення просвітництва стало дослідження регіональних особливостей діяльності «Просвіт». Одним із перших для вивчення з наукового погляду було львівське товариство (праці Ж. М. Ковби [Ковба, 1993], Р. М. Гарата [Гарат, 2004] та ін.). Л. Д. Березівська [Березівська, 1999] проаналізувала освітньо-виховну діяльність київських просвітницьких товариств другої половини XIX – початку XX ст.; О. М. Герман [Герман, 1995] розкрив особливості та відмінності просвітницької діяльності на західному і східному Поділлі; І. С. Зуляк [Зуляк, 2006] – організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітню діяльність «Просвіт» Західної України; Л. І. Бадєєва [Бадєєва, 2004] простежила становлення і діяльність «Просвіт» на Лівобережній Україні у XX ст.

Завершуючи історіографічний огляд, варто зауважити, що в умовах тодішніх воєнних реалій на Правобережній Україні «Просвіти» у своїх статутах декларували аполітичність, наголошуючи на тому, що вони виконують винятково культурно-освітні цілі. Через цю обставину переважна більшість науковців досліджувала саме культурницький напрям їхньої діяльності. Всі інші питання, зокрема, й фінансова діяльність осередків вивчалася фрагментарно. Дослідженню цього аспекту і присвячена запропонована стаття.

Мета статті. Метою розвідки є аналіз фінансового становища сільських товариств «Просвіта» на території Правобережної України у 1920–1922 рр. На основі переважно архівних матеріалів автор з'ясовує проблеми і здобутки просвітян у фінансовій діяльності, вплив на неї радянського режиму.

Виклад основного матеріалу. Проблема фінансування притаманна для багатьох юридичних осіб. Теж саме можна сказати і про сільські «Просвіти» Правобережної України у 1920–1922 рр. Для багатьох товариств фінансова сфера стала чи не найголовнішою, адже для проведення культурно-освітньої праці необхідні книжки, ноти, газети, декорації тощо. Ситуацію частково виправити могла сплата просвітянами членських внесків, за рахунок яких поповнювалася каса осередків. Наприклад, «Просвіти» запроваджували щорічні внески. Сума була фіксованою й залежала від можливостей членів товариств. Так, Трощанська «Просвіта» Житомирського повіту визначила розмір щорічного внеску в обсязі 40 крб., у товаристві с. Вацкова того ж повіту – 100 крб. [ДАЖО. Ф.Р.-31.Оп.1. Спр.16. Арк.70, 214]. Деякі товариства закріплювали право на зменшення або збільшення внесків за загальними зборами. До прикладу, «Просвіта» с. Несвичі Луцького повіту вирішила прийняти усі пункти статуту повітового товариства без змін, а в пункті про членські внески збільшити їх з 3 до 20 марок [ДАВО. Ф.54. Оп.1. Спр.21. Арк.1]. Для тих, хто хотів стати довічним членом, встановлювався підвищений розмір внеску. Так, у статуті «Просвіти» с. Карбівки, що на Поділлі, пропонували вносити таким особам щорічно 1 500 крб., того ж, хто це робив не своєчасно, виключали зі складу товариства [ДАВіО. Ф.Р.-841. Оп.1. Спр.10. Арк.43]. В окремих товариствах просвітяни мали право платити внески збіжжям чи взагалі могли бути звільнені, особливо малозабезпечені [ДАЖО. Ф.Р.-2524. Оп..1. Спр.134. Арк.86]. Як бачимо, сільські осередки підходили до зазначеного питання диференційовано.

На території регіону, окупованого польськими військами, також відбувалась організація просвітницьких осередків. Частина новоутворених «Просвіт» виявляла бажання стати філіями повітових товариств. Одразу вони просили їх зареєструвати. Членські внески сплачувались у марках, зокрема, у товаристві с. Підгайців Луцького повіту вони становили 10 марок [ДАВО. Ф.54. Оп.1. Спр.3. Арк.3]. З іншого боку, робота товариств наштовхувалася на споживацькі настрої селянства, частині якого було не до вподоби вести безкоштовну роботу у «Просвітах». Ось чому виникали проблеми з оплатою членських внесків. У деяких товариствах не вистачало коштів навіть у тому випадку, якщо членські внески сплачували усі члени осередку. Тобто можна визнати, що членські внески – не головне джерело фінансової стабільності товариств.

Певним чином на фінансовий стан товариств впливало й те, що вони були філіями повітових «Просвіт». Із протоколу загальних зборів просвітян Луцького товариства від 18 квітня 1920 р. ми бачимо, що йому бракувало коштів на проведення своєї діяльності. Через це рада осередку запропонувала звернутися до філій, щоб ті надавали 25 % від зібраних ними коштів повітовому товариству. Голова губернської «Просвіти» порадив не розглядати це питання з огляду на відсутність представників філій, на що член ради Левчанівський запропонував

розв'язати цю справу негайно. Щодо розміру відрахувань, то виникли дві пропозиції: 1) Левчанівського – зменшити розмір відрахувань до 15 % і 2) Пилипчака – за 25 %. Більшістю голосів (14 проти 7) ухвалено другу пропозицію. Крім цього, на загальних зборах луцької «Просвіти» затверджено інструкцію про взаємодію між товариством і його філіями. Відповідно до неї повітове товариство через своїх представників мало право на ревізію й контроль фінансової діяльності філій, зокрема на здійснення купівлі-продажу нерухомого майна. З іншого боку, філія могла розраховувати на матеріальну допомогу коштами від повітового товариства [ДАВО. Ф.54. Оп.1. Спр.1. Арк.18-19]. Отже, така співпраця, на нашу думку, була взаємовигідною.

У фінансовому плані сільські «Просвіти» відрізнялись одна від одної. Одні осередки, не маючи підтримки із боку повітових товариств, органів державної влади, громадськості, обмежувались організацією читань для селян. Інші, більш заможні, проводили різні заходи (вистави, концерти, виступи хорів тощо). Деякі «Просвіти», відчуваючи свій обов'язок перед селянством, проводили заходи безкоштовно.

Однак не всі товариства вміло розподіляли кошти, швидко витрачали їх і через це закінчували рік із дефіцитом. Так, Копачівська «Просвіта», що на Київщині, у 1920 р. мала 24 759 крб 84 коп. прибутку, а видатків – 26 846 крб 20 коп. На 01 січня 1921 р. дефіцит склав 2 086 крб 36 коп. [ДАКО. Ф.Р.-1051. Оп.1. Спр.15. Арк.4]. Відтак просвітяни вимушені брати плату за концерти, вистави, лекції. Відомо також, що були осередки, котрі закінчували рік із коштами, зокрема, Коршівська «Просвіта», що на Волині, у 1920 р. прибутків мала 2 023 крб, видатків – 1 649 крб [ДАВО. Ф.54. Оп.1. Спр.1. Арк.95]. Отже, чистого прибутку залишилося в касі товариства 374 крб.

Із встановленням радянського режиму виникла необхідність змінити статути просвітницьких товариств відповідно до вимог влади. У цей час діяльність «Просвіт» координував позашкільний відділ народної освіти при Народному комісаріаті освіти (НКО). Він розпочав кампанію із реорганізації товариств. У першому параграфі Зразкового (пролетарського) статуту зазначалося, що товариство «Просвіта» «має на меті шляхом широкої культурно-освітньої праці серед населення поширення соціялистичної культури на підвалинах широкої самодіяльности трудових мас України... стоїть на ґрунті диктатури пролетаріяту і незаможнього селянства, і всіма засобами бореться проти старого укладу життя, допомагаючи радянському державному будівництву» [ДАВіО. Ф.Р.-5009. Оп.1. Спр.21. Арк.230]. Інакше кажучи, товариства могли «обирати» або всіляко сприяти радянському будівництву, або бути ліквідованими.

Суттєвих змін фінансова діяльність сільських «Просвіт» Правобережної України зазнала у 1921 р. Військові дії у регіоні майже припинилися. Через велику популярність «Просвіт» серед селянства радянська влада спочатку не заважала їм працювати. Водночас фінансова діяльність товариств контролювалася чиновниками. Це пояснюється тим, що «Просвіти» могли спрямовувати кошти на непотрібні для режиму форми роботи.

Доречно зауважити, що державне фінансування отримували лише ті товариства, які були визнані як «класово близькі» трудящим. Для цього ще в 1920 р. НКО запросив у місцевих органів влади відомості про еволюцію «Просвіт» за останні два роки, а також пропозиції щодо взяття їх під контроль [ЦДАВОУ. Ф.166. Оп.1. Спр.876. Арк.21]. Ця інформація була важливим аргументом при наступному вирішенні питання про державне утримання «Просвіт». Губернські відділи народної освіти отримали наказ скласти на місцях кошториси їх фінансування. До того ж, починаючи з цього року, держава передбачила цільову допомогу товариствам. Зокрема, у Вінницькому повіті на перше півріччя 45-ти просвітницьким осередкам виділені кошти у розмірі 2 млн 250 тис. крб на закупку літератури [ДАВіО. Ф.Р.-254. Оп.1. Спр.145. Арк.65].

Наскільки важливою була фінансова діяльність товариств, можна судити з того, що у структурі окремих «Просвіт» були фінансові секції та комісії. Вони займалися плануванням діяльності товариства, дбали про збільшення і облік коштів тощо. Значною мірою структурованість фінансової сфери сприяла більш продуктивній і раціональній роботі просвітян. У цей час вона протікала порівняно успішно в окремих осередках. Щомісячні звіти свідчать про отримання товариствами прибутків. Так, Семенівська «Просвіта» Германівської волості Київського повіту станом на 20 лютого мала 15 600 крб надходжень, а саме: членські внески – 2 750 крб, добровільні пожертвування – 6 450 крб, постановка вистав – 6 400 крб та 13 715 крб видатків на придбання гриму, пудри, рум'ян, перук, мішків для декорацій, цвяхів для сцени, фарб, утримання артистів тощо [ДАКО. Ф.Р.-1156. Оп.1. Спр.112. Арк.18]. У 1921 р. власність окремих сільських осередків збільшувалася. Сущанська «Просвіта», що на Київщині, отримала від громади садибу, сад, будинки колишнього землевласника Севрука [ДАКО. Ф.Р.-1156. Оп.1. Спр.124. Арк.57].

Приймаючи Зразковий статут, «Просвіти» могли розраховувати на державну допомогу. Відтак Кмитовське товариство Житомирського повіту 26 лютого 1921 р. звернулося до волосного

відділу народної світи з проханням отримати гроші для осередку. Голова «Просвіти» А. Романкевич звернув увагу адміністрації на те, що вимагати роботи від товариства можна у тому випадку, коли воно буде забезпечене всім необхідним [ДАЖО. Ф.Р.-1983. Оп.1. Спр.15. Арк.7]. Інші товариства прагнули отримати кошти на конкретні заходи. Скажімо, Мало-машковецька «Просвіта» того ж повіту – 20 тис. крб від повітового відділу позашкільної освіти для організації театру, а Крошне-Руська – 200 тис. крб на організацію школи для дорослих та проведення електрики у три класи [ДАЖО.Ф.Р.-2524.Оп.1.Спр.134. Арк.31, 248].

Фінансова міцність окремих товариств бентежила місцеві органи влади. На початку 20-х років контроль держави за діяльністю просвітницьких осередків посилився. 22 червня 1921 р. був скликаний з'їзд усіх «Просвіт» Липовецького повіту Київської губернії. На форум прибули голови товариств і завідувачі театральними секціями із письмовими звітами про діяльність загалом, а також фінанси зокрема [ДАВіО. Ф.Р.-5009. Оп.1. Спр.21. Арк.252]. У такий спосіб радянський режим хотів зібрати інформацію про функціонування осередків.

Фінансовій звітності підлягали усі заходи товариств. Так, згадувана Сущанська «Просвіта» у січні 1921 р. організувала концерт із декламацією віршів та співами. Квитків продано 78 на суму 720 крб. Товариство витратило на захід 250 крб. Чистий прибуток становив 470 крб. Загалом звіт цього осередку за січень 1921 р. виглядає так: надходжень – 7 943 крб, у тому числі: членські внески – 530 крб, пожертвування – 3 948 крб, концерти – 1 940 крб, залишок за 1920 р. – 1 525 крб. Витрачено 2 880 крб 50 коп. У касі товариства залишилося 5 062 крб. 50 коп. [ДАКО. Ф.Р.-1156. Оп.1. Спр.112. Арк.32]. Цікавим є той факт, що за місяць роботи «Просвіти» зароблено набагато більше ніж залишалися кошти за попередній рік.

У 1921 р. через інфляцію окремі товариства планували роботу на більш короткі терміни. Зокрема, Чоколівська «Просвіта», що на Київщині, не встановила кошторис видатків на друге півріччя 1921 р. Поточні витрати робилися скарбником на підставі рішень ради товариства та загальних зборів [ДАКО.Ф.Р.-94. Оп.1. Спр.57. Арк.11]. Так само товариство с. Великий Гальчин Житомирського повіту розробило кошторис витрат лише на перше півріччя 1921 р: на бібліотеку – 5 тис. крб, на придбання літератури – 1 500 крб, на світло та паливо – 7 тис. крб, на непередбачені видатки – 2 500 крб [ДАЖО. Ф.Р.-31.Оп.1. Спр.17. Арк.83].

У 1921 р. в Україні виникла посуха і внаслідок – неврожай. Радянський режим вимагав виконання хлібозаготівельних планів у запланованих розмірах. Результатом став голод у південних районах. З огляду на це більшість товариств, мобілізуючи всі свої ресурси, зокрема фінансові, надавали допомогу нужденним; 01 серпня 1921 р. розпочався тиждень допомоги тим, хто голодує.

За наказом Київського повітового виконавчого комітету 26 липня 1921 р. на місцях були створені комісії зі збору допомоги нужденним. До їх складу залучалися просвітяни. На користь тих, хто голодує, проводився збір коштів, пожертв, отриманих за проведення вистав, музично-вокальних вечорів, концертів-мітингів, платних лотерей тощо. Збори з них брали переважно у натуральній формі. В іншому випадку дозволялося брати більшу плату грошима. Так, Чоколівська «Просвіта», що на Київщині, 28 серпня влаштувала виставу, витрати на яку склали 112 тис. крб, а чистий прибуток – 138 500 крб. Отримані кошти направили у волосну комісію для допомоги голодуючим [ДАКО. Ф.Р.-94. Оп.1. Спр.57. Арк.12]. 02 жовтня 1921 р. Клітовська «Просвіта», що на Волині, отримала за виставу 100 тис. крб прибутку, які надіслала у волвідділ наросвіти. Голова товариства А. Романкевич просив видати розписку [ДАЖО. Ф.Р.-1983. Оп.1. Спр.15. Арк.21]. Така діяльність просвітян викликала повагу і шану з боку населення.

Окремо варто з'ясувати ситуацію навколо ведення фінансових документів. Для цього товариства обирали скарбника, відповідального за ведення фінансової документації, виділення коштів, їх зберігання тощо. Наскільки вдало велися фінансові справи, настільки успішною була діяльність товариства загалом. Щоправда, не завжди скарбники виконували свої обов'язки належним чином. Зокрема, скарбник «Просвіти» с. Пудловець Кам'янецького повіту недбало виконував свої обов'язки. Необхідна була ревізія. Товариство ухвалило рішення призначати нового скарбника, постійного контролера і касира [ДАХмО. Ф.Р.-6. Оп.1. Спр.14. Арк.487].

Про джерела фінансування товариств зазвичай можна дізнатися зі статуту. Наприклад, у статуті «Просвіти» с. Кущенці Гайсинського повіту зазначено, що фінансові засоби і майно товариства складалися: а) із членських внесків, б) допомоги від державних і місцевих органів влади, в) допомоги і пожертв від приватних товариств, інституцій та осіб, г) прибутків від продажу книжок, упорядкування вистав, лекцій, концертів тощо, д) прибутків від експлуатації нерухомого й рухомого майна. Крім цього, рада товариства мала право брати позику для потреб осередку. Особливу увагу просвітяни приділяли будівництву Просвітницького Дому. Для виконання цієї мети від початку заснування товариства створено особливий фонд, до якого відраховувалися кошти з прибутків товариства. Ці кошти не могли бути витраченими на інші цілі. Просвітяни товариства щороку зобов'язувалися вносити до скарбниці «Просвіти» членський внесок одноразово чи частинами, сума якого встановлювалася загальними зборами.

Просвітянин, заплативши за 25 років членський внесок, вважався довічним членом. Той, хто не заплатив внесок до 01 березня, виключався зі складу осередку і приймався знову після сплати коштів за постановою ради товариства [ДАВіО. Ф.Р.-841. Оп.1. Спр.16. Арк.30-31]. Тому лише жорстка регламентація фінансової сфери могла забезпечити ефективну діяльність сільських «Просвіт».

Як засвідчили події 1921 р. завоювати товариства не вдалося. Радянський режим не мав для цього відповідних інтелектуальних сил. У «Просвітах» панували представники національної інтелігенції. Наприкінці року товариства отримували за свою роботу кошти від держави вже в обмеженому розмірі і з затримками. Цим «Просвіти» були приречені на злиденне існування.

У 1922 р. умови роботи товариств погіршилися. Відповідно до постанови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 18 січня 1922 р. на місцеве фінансування переводилися сільські «Просвіти», зокрема, місцеві органи влади мали відводити приміщення для них і утримувати їх особистий склад [Танский, 1922 : 336-337]. Звичайно, таке навантаження стало важким тягарем для місцевих органів, а тому фінансування всіляко обмежувалося. Позбавлення товариств державного фінансування сильно відобразилося на їх кількості. Так, станом на 15 вересня 1922 р. у Жмеринському повіті числилося лише 30 «Просвіт» [ДАВіО. Ф.Р.-254.Оп.1. Спр.109. Арк.68].

Зважаючи на те, що значна частина «Просвіт», на думку радянського керівництва, протягом всієї діяльності не забезпечила зростання «культурного і політичного рівня» населення, колегія Житомирського відділу агітації і пропаганди (Повітагітпропу) ухвалила рішення: зобов'язати політінструкторів протягом 15 січня – 15 лютого 1922 р провести перерегістрацію просвітницьких осередків з метою ліквідації байдужих, непрацездатних. Наслідком її була ліквідація біля 50 % «Просвіт» і біля 10 % реорганізовано в окремі гуртки з огляду на сприятливі умови для розвитку тієї чи іншої форми культурно-освітньої діяльності, при якій партійні робітники мали дотримуватися, зокрема, такого положення: 10 % всіх доходів від платних заходів політосвітніх організацій, у тому числі й «Просвіт», щомісячно відраховувати у політосвітній відділ повіту для поширення і покращення роботи [ДАЖО. Ф.Р.-2524. Оп.1. Спр.121. Арк.3; Спр.197. Арк.93].

У 1922 р. радянське керівництво суттєво змінило своє ставлення до просвітницьких організацій. На початку року проведено консультації з керівництвом «Просвіт» щодо здійснення ними «політосвітнього руху». У випадку відмови передбачалося закриття нелояльних товариств. У межах такої політики просвітяни відчули інтенсивний тиск із боку режиму. 11 лютого у центральній газеті «Вісті ВУЦВК» опубліковано статтю В. Коряка «Просвітянство». У ній «Просвіти» поділено на «червоні» і «петлюрівські, контрреволюційні». На думку автора, останні мали зв'язки із «бандами і закордонною еміграцією». Загалом він вважав, що просвітницькі організації є «гальмом на шляху духовного розвою на селі» [Коряк, 1922 : 1]. Подібне судження висловлено у лютому 1922 р. на Всеукраїнській нараді завідувачів відділами губернських комітетів партії: «Репрезентуючи інтелігенцію, ці «Просвіти» являють собою величезну загрозу Радянській владі і всьому пролетаріатові на селі» [Касьянов, 1992 : 74].

До цих негараздів додалися й наступні: місцеві чиновники змушували сільські «Просвіти» проводити заходи на користь селянських будинків (сельбудів). Скажімо, половину збору із вечора, проведеного товариством с. Мукші Боришковецької, що на Поділлі, передбачалося спрямувати на організацію сельбуду [ДАХмО. Ф.Р.-6.Оп.1. Спр.169. Арк. 6]. Крім цього, земельні відділи почали збільшувати товариствам платню за користування будинками. У результаті – сільські «Просвіти» вимушені були згортати свою діяльність. За таких обставин утворювали ліквідаційну комісію, яка передавала майно та фінанси осередку місцевому відділу наросвіти або розподіляла їх поміж іншими просвітницькими інституціями. Кошти та майно придбане на особливих умовах, передавалися згідно із цими умовами [ДАЖО. Ф.Р.-639. Оп.1. Спр.12. Арк.110].

Висновки. Фінансова діяльність сільських «Просвіт» Правобережної України у 1920–1922 рр. є важливою складовою їхнього функціонування. Вона визначала розвиток товариств, а також культурно-освітній рівень селян. На неї значною мірою впливали місцеві умови та допомога держави. Просвітяни влаштовували різноманітні заходи, щоб збільшити свій бюджет і витрачали кошти лише за потреби.

Фінансова діяльність сільських «Просвіт» перебувала під тотальним контролем радянського режиму. Коли став очевидним провал спроб режиму перетворити просвітницькі інституції на «кишенькові» організації, їх переведено на місцеве фінансування і взято курс на ліквідацію.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редколегії журналу за конструктивні поради, надані в процесі підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бадєєва, Л. І. (2004). *«Просвіта» на Лівобережній Україні у XX столітті* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України»). Харків, 20 с.

Березівська, Л. Д. (1999) *Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.).* Київ, Молодь. 191 с.

Гарат, Р. М. (2004). *Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868–1921 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України»). Чернівці, 17 с.

Герман, О. М. (1995). *Діяльність товариства "Просвіта" на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України»). Чернівці, 24 с.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

ДАВО – Державний архів Волинської області.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

ДАКО – Державний архів Київської області.

ДАХмО – Державний архів Хмельницької області.

Євселевський, Л. І., Фарина, С. Я. (1993). *«Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис.* Київ, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 128 с.

Зуляк, І. С. (2006). *Товариство «Просвіта» у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність* (автореф. дис. ... док. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України»). Чернівці. 32 с.

Касьянов, Г. (1992). *Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля.* Київ, Глобус, Вік, Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 176 с.

Ковба, Ж. (1993). *«Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу.* Дрогобич, Відродження, 1993. 128 с.

Коряк, В. (1922). «Просвітянство». *Вісти ВУЦВК (м. Харків),* (34).

Лисенко, О. В. (1998) *«Просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.).* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України»). Київ, 24 с.

Малюта, О. В. (2005). *«Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX–перша чверть XX ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України»). Київ, 20 с.

Масюк, С. О. (1997). *Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (березень 1917–1920 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України»). Київ, 25 с.

Танский, В. (1922). Первое Всеукраинское пропагандистское совещание политпросветов. *Путь просвещения,* (3). 331–342.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Геннадий Кучеров
Подольский специальный учебно-реабилитационный социально-экономический колледж
кандидат исторических наук, доцент (Украина)
Владимир Коцюк
Хмельницкий институт МАУП
кандидат исторических наук (Украина)

Финансовая деятельность сельских «Просвит» Правобережной Украины (1920–1922 гг.)

Аннотация. Целью статьи *является анализ финансового состояния сельских «Просвит» на территории Правобережной Украины в 1920–1922 гг. На основе преимущественно архивных материалов авторы выясняют проблемы и достижения просвитян в финансовой деятельности, влияние на нее советского режима, его последствия.* ***Методология исследования*** *основана на сочетании общенаучных методов (сравнение, обобщение, анализ) с междисциплинарными (структурно-системный метод). Главными методами при подготовке публикации стали историко-сравнительный, синхронный, статистический. Применение названных методов помогло выяснить всю совокупность аспектов, связанных с научной проблемой.* ***Научная новизна*** *работы заключается в том, что, используя методы анализа исторических документов, авторы анализируют влияние финансового положения просветительских обществ на их культурно-образовательную работу в условиях первых лет существования советского режима. Впервые в украинской историографии выяснены особенности финансовой деятельности сельских «Просвит», ее роль в становлении и развитии обществ.* ***Выводы.*** *Финансовая деятельность сельских «Просвит» Правобережной Украины в 1920–1922 гг. является*

важной составляющей их функционирования. Она определяла развитие обществ, а также культурно-образовательный уровень крестьян. На финансовую деятельность «Просвит» в значительной степени влияли местные условия и помощь государства. Просветители устраивали различные мероприятия, чтобы увеличить свой бюджет и тратили средства только при необходимости. Финансовая деятельность сельских «Просвит» находилась под полным контролем советского режима. Когда стал очевидным провал попыток режима превратить просветительские учреждения на «карманные» организации, они были переведены на местное финансирование и взят курс на ликвидацию.

Ключевые слова: *деятельность, средства, Правобережная Украина, советский режим, сельские «Просвиты», общество.*

Gennadii G. Kucherov
Podolsk Special Educational and Rehabilitation Socio-Economic College
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
Volodymyr D. Kotsiuk
Khmelnytskyi Institute of IAPM
PhD (History) (Ukraine)

Financial Activity of Rural «Prosvits» of the Right-Bank Ukraine (1920–1922)

Abstract. The purpose of the article *is to analyze the financial situation of rural «Prosvit» on the territory of the Right Bank of Ukraine in 1920–1922. On the basis of mainly archival materials, the authors find out the problems and achievements of educators in financial activities, the influence of the Soviet regime on it, its consequences.* ***The research methodology*** *is based on a combination of general scientific methods (comparison, generalization, analysis) with interdisciplinary (structural-system method). The main methods during the preparation of the publication were historical-comparative, synchronous, statistical. The application of these methods helped to clarify the whole set of aspects related to the scientific problem.* ***The scientific novelty*** *of the work is that using the methods of analysis of historical documents, the authors analyze the impact of the financial situation of educational societies on their cultural and educational work in the first years of the Soviet regime. For the first time in Ukrainian historiography the peculiarities of the financial activity of rural «Prosvit», its role in the formation and development of societies are clarified.* ***Conclusions.*** *The financial activity of the rural «Prosvits» of the Right Bank of Ukraine in 1920–1922 is an important component of their functioning. It determined the development of societies as well as the cultural and educational level of the peasants. «Prosvit's» financial activities were significantly influenced by local conditions and state aid. The educators organized various events to increase their budget and spend money only when needed. The financial activities of the rural «Prosvit» were under the total control of the Soviet regime. When the regime's attempts to turn educational institutions into «pocket» organizations became apparent, they were transferred to local funding and liquidated.*

Key words: *activity, funds, Right-Bank Ukraine, Soviet regime, rural «Prosvits», society.*

References:

Badieieva L. I. (2004). *«Prosvita» na Livoberezhnii Ukraini u XX stolitti* [«Prosvita» in the Left-Bank of Ukraine in the twentieth century]. *(Extendet abstract of Candidate's thesis)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
Berezivska L. D. (1999). *Osvitno-vykhovna diialnist Kyivskykh prosvitnytskykh tovarystv (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Educational activity of Kyiv educational societies (second half of the XIX – beginning of the XX century)].* Kyiv: Molod. 191 s. [in Ukrainian].
CDAVOU – Centraljnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajiny [Central State Archive of the highest authorities and administration]. [in Ukrainian].
DAKhmO – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archive of Khmelnytsky Region]. [in Ukrainian].
DAKO – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [State Archive of Kyiv Region]. [in Ukrainian].
DAViO – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archive of Vinnitsa Region]. [in Ukrainian].
DAVO – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archive of Volyn Region]. [in Ukrainian].
DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
Harat, R. M. (2004). *Diialnist tovarystva «Prosvita» v Halychyni (1868 – 1921 rr.)* [Activities of the society «Prosvita» in Galicia (1868–1921)]. *(Extendet abstract of Candidate's thesis).* Chernivtsi. [in Ukrainian].
Herman, O. M. (1995). *Diialnist tovarystva «Prosvita» na Podilli naprykintsi XIX i v pershii polovyni XX stolittia* [Activities of the «Prosvita» society in Podillia at the end of the 19th and in the first half of the 20th century]. *(Extendet abstract of Candidate's thesis).* Chernivtsi. [in Ukrainian].

Kasianov, H. (1992). *Ukrainska intelihentsiia 1920–30-kh rokiv: sotsialnyi portret ta istorychna dolia [Ukrainian intelligentsia of the 1920s and 1930s: social portrait and historical destiny].* Kyiv: Hlobus, Vik, Edmonton: Kanadskyi instytut ukrainskykh studii Albertskoho universytetu, 176 s. [in Ukrainian].
Koriak, V. (1922). «Prosvitianstvo» [«Enlightenment»]. *Visty VUTsVK.* (34) [in Ukrainian].
Kovba, Zh. (1993). «*Prosvita» – svitlo, znannia, dobro i volia ukrainskoho narodu [«Prosvita» – light, knowledge, goodness and will of the Ukrainian people].* Drohobych: Vidrodzhennia, 128 s. [in Ukrainian].
Lysenko, O. V. (1998). *«Prosvity» u suspilno-politychnomu i kulturnomu zhytti Naddnipriankoi Ukrainy (1905–1916 rr.)* [«Prosvits» in the socio-political and cultural life of Dnieper Ukraine (1905–1916)]. *(Extendet abstract of Candidate's thesis).* Kyiv. [in Ukrainian].
Maliuta, O. V. (2005). «*Prosvita» u formuvanni derzhavnytskoho potentsialu ukrainskoho narodu (druha polovyna XIX – persha chvert XX st.) [«Prosvita»* in the formation of the state potential of the Ukrainian people (second half of the XIX – first quarter of the XX century.)]. *(Extendet abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
Masiuk, S. O. (1997). *Diialnist tovarystv «Prosvita» v Ukraini (berezen 1917–1920 rr.)* [Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (березень 1917–1920 рр.)]. *(Extendet abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
Tanskyi, V. (1922). Pervoe Vseukraynskoe propahandystskoe soveshchanye polytprosvetov [First All-Ukrainian propaganda meeting of political educators]. *Put prosveshchenyia.* (3), 331-342. [in Russian].
Yevselevskyi, L. I., Faryna, S. Ya. (1993). «*Prosvita» v Naddnipriankii Ukraini. Istorychnyi narys [«Prosvita» in Dnieper Ukraine. Historical essay.].* Kyiv: Vseukrainske tovarystvo «Prosvita» im. Tarasa Shevchenka, 128 s. [in Ukrainian].
Zuliak, I. S. (2006). *Tovarystvo «Prosvita» u Zakhidnii Ukraini v mizhvoiennyi period: orhanizatsiini zasady, hospodarske stanovyshche ta kulturno-prosvitnia diialnist* [«Prosvita» Society in Western Ukraine in the interwar period: organizational principles, economic situation and cultural and educational activities]. *(Extended abstract of the doctoral dissertation).* Chernivtsi. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 09.03.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.04.2021 р.

УДК 929.6:929.922(477.6)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-58-66

Кирило Мелєкєсцев
Донецький національний університет імені Василя Стуса
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)
e-mail: k.melekestsev@donnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4931-9576
ResearcherID: www.researcherid.com/rid/AAJ-9727-2020

Емблематика пострадянської Донеччини: офіціоз «господарників», переробки «з народу», альтернативи апологетів «русского мира»

Анотація. Метою статті *є аналіз розвитку емблематики Донеччини (офіційної геральдики та вексилології Донецької області, відображення історичної тематики у комерційних номенах, реінтерпретацій офіційної символіки приватними особами) у період 1991–2015 рр., зазначаючи її основні тенденції, зв'язки з політичними та історичними поглядами замовників і авторів, трансформації символів.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Використані загальнонаукові та спеціальні методи: контент-аналіз, узагальнення, хронологічний, ретроспективний методи.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає в тому, що вона представляє собою спробу узагальнення різних елементів емблематики Донеччини, вперше виходячи за межі офіційної геральдики та вексилології, розглядаючи їх трансформацію в руках недержавних акторів.* ***Висновки.*** *Емблематика Донецька та Донеччини пострадянської доби розроблялася в унікальній ситуації: місцеві еліти, з одного боку, бажали відійти від радянської символіки та осучаснити Донецьк, як «бренд», а з іншого, через особливості власної освіти, походження та політичні цілі, не сприймали історію краю поза радянськими стереотипами про «Донбас як економічний центр». У результаті місцевими елітами була проігнорована козацька історія Донеччини на противагу увічнення індустріальних здобутків доби Російської імперії (девіз з цитатою з Дмитра Мендєлєєва, Пальма Мерцалова, «Юзівські» номени). Протягом десятиріч відбулася дивергенція традицій донецької емблематики: офіційна, бізнесова, народно-патріотична. Паралельно промосковськими організаціями ще з 1991 р. розроблялася та нав'язувалася окрема емблематика, побудована на історичних міфах навколо Донецько-Криворізької Радянської Республіки, але відірвана як від попередньої радянської символіки, так і від новітньої офіційної донецької емблематики. Остання розроблялась як така, що символізує «особливість» сходу України, «окремішність» Донеччини, проте при цьому не перемежовувалася з російською символікою (за винятком російськомовного девізу). У такій формі вона не відповідала цілям та бажанням агентів московського впливу, але була сприйнята та перероблена проукраїнськими патріотичними силами. Так, використання конкретного варіанту донецької символіки одразу вказує на політичні переконання того чи іншого діяча та його розуміння історії краю та історичної політики навколо неї.*

Ключові слова*: вексилологія, геральдика, Донецьк, Донбас, Донецька область, комерційний номен, символ, символіка.*

Постановка проблеми. З розпадом Радянського Союзу в незалежній Україні розпочався розвиток власної геральдики та вексилології, який зачепив і Донецьку область. Була створена та задокументована офіційна геральдика області, проте чи стала вона репрезентативною для всіх жителів Донеччини? Особливості створення офіційної геральдики та вексилології області, використана історична тематика в комерційній емблематиці, а також окремі спроби формування «альтернативної офіційній» емблематики вимагають дослідження. Особливої актуальності воно набуває в умовах війни проти України, в якій держава-агресор маніпулює ідеєю «незалежного Донбасу». Ґенеза тієї ідеї та пов'язаної з нею емблематики також вимагає дослідження.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Геральдика та вексилологія Донеччини створювалася у пострадянську добу, тож природно стала предметом інтересу вчених вже з часу створення. Дослідники геральдики насамперед сфокусувалися на питаннях щодо відповідності символіки Донецької області правилам тинктури та іншим геральдичним традиціям, дійшло до суперечок вчених із владою та дискусії у ЗМІ [Донетчанам…, 2003]. Значну роль в описі та дискусії щодо символіки області зіграло «Українське геральдичне товариство», особливо варто зауважити про публікації львівського історика А. Ґречила [Grechylo, 2004; Ґречило, 2008]. Він проаналізував хід оформлення офіційної геральдики в незалежній Україні, описав відомі станом на 2020 р. герби міст та сіл України [Ґречило, 2004a; Ґречило, 2004b]. Дослідник входив до

комісії із затвердження символів Донецької області, проте його пропозиції щодо їхнього вдосконалення не були прийняті [Ґречило, 2020].

Українські автори з різних регіонів все далі розширюють знання щодо джерел емблематики та методів роботи з ними. Дослідниця Є. Максименко розкрила становлення та оформлення геральдики у містах Донеччини та Луганщини [Максименко, 2013; Максименко, 2014]. Новітня стаття А. Ящука демонструє як «альтернативні проєкти» в емблематиці, зрештою, знаходять своє втілення, навіть «не пройшовши конкурс», що корисно й мати на увазі в аналізі донецької геральдики [Ящук, 2021]. Інші автори, як Ю. Куліш, дивляться на ґенезу формування емблематики в народній культурі [Куліш, 2015]. Умови війни призвели до дослідження нової теми: емблем регіональних військових підрозділів та місць боїв проти держави-агресора на сході України, що показують роботи М. Слободянюка [Слободянюк, 2020a; Слободянюк, 2020b].

Огляд новітньої літератури з української емблематики актуалізує завдання дослідження: визначити не просто особливості геральдики та вексилології області (чому вже присвячені роботи А. Ґречила та інших геральдистів), а розглянути саме процес створення, затвердження та використання символіки у контексті мотивації її замовників чи авторів, їхніх поглядів на історію краю.

Для реалізації цих завдань необхідні специфічні джерела. З одного боку, це власне зображення гербів, прапорів, комерційних емблем тощо. Більшою мірою ці пошуки здійснені автором у ході роботи в науковому проєкті щодо саморепрезентації українських міст CityFace [CityFace, 2020]. Для аналізу мотивації авторів і замовників емблем необхідно працювати з матеріалами ЗМІ: газетними виданнями, а також блогами у соціальних мережах. В окремих випадках пошук емблематики призвів до використання в роботі посилань на власні вебсайти магазинів, де демонструються «народні версії» символів Донеччини, що популяризувалися за роки війни, з 2014 р.

Мета статті: проаналізувати розвиток емблематики Донеччини (офіційної геральдики та вексилології Донецької області, відображення історичної тематики у комерційних номенах, реінтерпретацій офіційної символіки приватними особами) у період 1991–2015 рр., при цьому визначивши основні тенденції в емблематиці, створеної «в інтересах» владно-бізнесового бомонду, патріотичних сил та промосковських сил; описати зв'язок емблем з івідповідними поглядами замовників на історію та сучасність; прослідкувати, чи відбувалася трансформація символів крізь роки незалежності.

Виклад основного матеріалу. Падіння Радянського Союзу залишило Донецьк із «старим-новим» керівництвом. Представники здебільшого старої номенклатури та шахтарської еліти протягом 1990 – поч. 2000-х рр.. «поповнилися» представниками інтересів нової бізнес-еліти. Кульмінацією цього процесу формування стійкої та ніби непохитної міської та регіональної влади стало утворення «Партії регіонів». Як ніяка інша партія, «Регіонали» були зацікавлені у побудові своєї влади у новій Україні без ідеології, за виключенням залишків радянського культу Перемоги та ретрансляції старих міфів на новій політичній арені (використання страху перед «бандерівщиною» у політичній боротьбі вже XXI ст.). У ході пошуку самовизначення, опису власної ролі в новому політичному просторі України ці діячі стали апелювати до сталінського терміну «крепкий хозяйственник», який активно поширювався політтехнологами на російськомовному медійному просторі: не лише на сході України, але також й у Білорусі та Московщині [Белей, 2020].

В основі поняття (в його оригінальному, позитивному значенні) – апеляції до самоаналізу виборця, спонукання нехтування ідеологічним (бажання обрати некорумпованого, патріотичного політика) заради прагматичного (знайти політика, який буде компетентним в економічних питаннях). Протиставлення «мови та ковбаси», «ідеалістів і господарників» лягло в основу системи цінностей, яку донецьке керівництво пропонувало суспільству замість власне української ідеології. Правильніше сказати, що саме так вони і вбачали «нову» українську ідеологію: абсолютно «беззубу», сконцентровану лише навколо питань щодо економічної стабільності та обіцяного подальшого збагачення, – таку, що не протиставляється радянській спадщині.

В умовах когнітивного дисонансу, коли людям, що звикли до раболіпства навколо ідеологів комунізму та улесливого плазування перед радянським керівництвом, тепер доводилося очолювати незалежну країну з усвідомленням злочинності старого імперіалістичного тоталітарного режиму, їх виходом було абстрагуватися від «проблемних» питань самоідентичності. Таке ставлення до ідеології не могло не зачепити дисципліну, що чи не найбільше її символізує та зображує емблематику. Практика показала, що народні маси 1990 – поч. 2000-х рр. були не готові до вимог справді масштабної декомунізації топоніміки та емблематики. На це українським чиновникам і керманичам місцевого самоврядування вказували приклади закордонних «хозяйствєнніков» (такі як повернення в Білорусі Олександром

Лукашенком радянського прапору та гербу, лише частково видозмінених, або рішення комуністів у Раді народних депутатів Ленінградської області навіть не піднімати питання про перейменування, незважаючи на повернення місту Ленінград назви Санкт-Петербург). «Беззубу», комфортну для колишнього члена КПРС Україну вони й будували, що зачепило й емблематику.

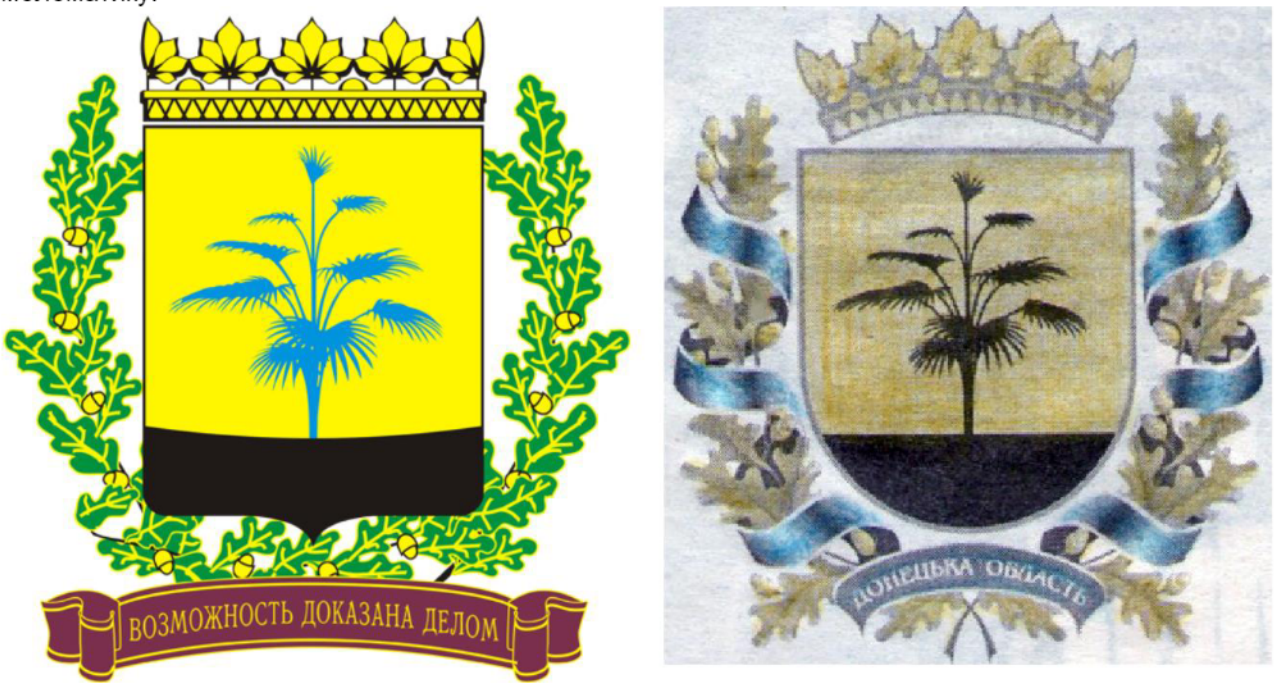

Рис. 1. Герб Донецької області. Справа – «еталонний» герб із чорною пальмою, з почесного знаку Донецької облради (ідея – Є. Малаха, художник – В. Шатунов). Зліва – затверджений на сесії облради герб із лазуровою пальмою, використовується у друкованій продукції (ідея – К. Воробйов; художники – колектив рекламного агентства «Кардинал).

29 червня 1999 р. Донецькою обласною адміністрацією оголошено конкурс проєктів символіки області, ініціатором якого виступив благодійний фонд «Золотий Скіф», метою якого була популяризація Донецького краю. Головою експертної комісії, благодійного фонду та обласної адміністрації на той момент була одна й та сама людина – Віктор Янукович. Відповідно, за результатами роботи комісії та сесії облради затверджено герб, розкритикований геральдистами (за французький щит, який відрізнявся від решти областей; особистий девіз, характерний для персональних, а не регіональних гербів; лазуреву пальму Мерцалова, що була створена з чорного металу та мала символізувати металургію; зелені гілки, що символізували молодість, невпевненість) [Рис. 1]. Доопрацьований за вимогами геральдистів «еталонний» герб був презентований В. Януковичу на підведенні результатів роботи комісії, потрапив на держнагороди [Донетчанам…, 2003]. Врешті-решт «хозяйствєннікі» перемогли геральдистів, і в листі від фонду «Золотий Скіф» звинуватили останніх у «вираженому самолюбстві», з проханням залишити в силі попередній дизайн від місцевої рекламної фірми «Кардинал» [Золотой Скиф, 2003]. Цей дизайн і нині використовується Донецькою військово-цивільною адміністрацією. Особливий, відмінний від решти областей щит та слова Д. Менделєєва російською мовою так і залишили: про Кальміуську паланку та козацьку історію краю герб «мовчить». Хоча згадки про козацькі поселення, такі як Олександрівка, могли б стати в нагоді для того, щоб вказати на давнішу історію міста Донецьк (чим зазвичай переймаються представники міських адміністрацій), проте Донецька міська рада вираховує заснування міста з часів заснування металургійного заводу Джона Г'юза, хоча Юзівка «будувалася» на основі інкорпорації старих селищ. Тим часом на честь валійського підприємця поставлено пам'ятник, названі комерційні номени, козакам не «щастило»: незважаючи на пропозиції краєзнавців, «господарники» не цікавилися донецькою спадщиною Війська Запорозького Низового.

Варто зазначити, що політична та економічна еліта ігнорувала спадщину запорозьких козаків Донеччини, проте була не проти згадувати про прадавню, «доукраїнську» частину історії краю. Окрім вищезгаданого фонду «Золотий Скіф» та однойменного фестивалю зі знаменитою нагородою у вигляді скіфської статуї, варто ще зазначити, як у 2001 р. відповідно до рішення акціонерів відбулося перейменування ЗАТ СП «Донецький пивоварний завод» на ЗАТ «Сармат». Окрім появи в емблематиці згадок про давні іранські народи бізнес-еліти також

шанували шахтарську тематику: наприклад, пиво «Добрий Шубін», що зображувало локальну легенду про привид гірняка [CityFace, 2020].

Чи можна вважати політику донецьких еліт у сфері емблематики успішною? З одного боку, відбулося створення образу «окремого, нового» Донецька та Донбасу. З іншого – частина прийнятої обласною владою символіки змогла стати справді «народною», була залучена патріотичними силами Донеччини. Серед такої символіки – прапор Донецької області, який затверджено на сесії обласної ради від 29 червня 1999 року разом із гербом. За поясненням обласної державної адміністрації, прапор відображає «історію і традиції області». Вексилологічне пояснення таке: «Верхнє поле блакитного кольору із золотим (жовтим) сонцем, що сходить, символізує схід України. Нижнє поле чорного кольору символізує вугілля, землю, нічне Азовське море із золотими (жовтими) відблисками» [Символіка, 2020]. Проте прапор за авторством Ніни Григорівни Щербак у добу війни став значно потужнішою емблемою, був підхоплений військовими одиницями та патріотичними рухами. Спочатку прапор обзавівся власним, «народним», девізом: «Сонце України встає на Донбасі!», у такій формі він фігурує у продукції магазинів військової символіки [Флаг, 2020a]. Прапор з девізом був адаптований для емблеми добровольчого батальйону «Артемівськ» МВС України [Флаг, 2020b].

Подальший розвиток девізу та головний елемент прапору (сонце) отримали у емблематиці ультрас-«кротів» – фанатів футбольного клубу «Шахтар», які послідовно демонстрували проукраїнську позицію. З початком агресії у 2014 р. Максим Лисенко, незалежний дизайнер одягу та один з головних виробників продукції для фанатів команди, розробив на основі прапору Донецької області новий принт для футболок, що могли б поширюватися серед уболівальників «Шахтаря» та всіх охочих [Рис. 2]. Як згадує автор емблеми: «Принт народився буквально за вечір. Була ідея зобразити найбільш популярні пам'ятки Донецька — арену, гранітний м'яч, відомий пам'ятник «Слава шахтарській праці» та інше. Разом із дизайнером Едуардом Савченко ми почали реалізовувати це бачення. Саме цей промовистий вислів у кінці додав він. Результат нам обом сподобався» [Принт…, 2019]. Продаж символіки Moles Shop фінансував волонтерську діяльність на допомогу учасникам бойових дій, а далі призвів і до соціального проєкту: створення спорт-бару, прибутки від якого будуть іти на соціальні потреби міста Покровськ та всієї Донецької області. Нова народна емблема з «Сонцем України» стала неабияк популярною: футболки «Донецьк» мають футболісти Микола Матвієнко, Давид Хочолава, Сергій Кривцова, співак та актор Михайло Хома, емблема також використана у політичній заяві міського голови Дніпра Бориса Філатова [Курцановская, 2019; Сонце…, 2016].

Рис. 2. «Народні редакції» прапору Донецької області (авторка оригіналу – Н. Щербак). Зліва – перший варіант прапору з девізом «Сонце України встає на Донбасі». Центр – прапор з емблемою батальйону «Артеміськ». Справа – емблема-принт «Донецьк» від Moles Shop (автори: М. Лисенко, Е. Савченко).

Кольори та символізм прапору Донецької області, що, дійсно, став народним, робили його не дуже пригідним для спроб відторгнути Донеччину від України. Врешті-решт важко будувати антиукраїнський «сепаратистській» рух навколо синьо-жовтого прапору. Отже, агенти «русского мира» мали завдання щодо створення особливої символіки, наближеної до російської. Крізь роки російської агресії українцям вже відомий сумнозвісний прапор так званої «ДНР». Проте варто розуміти, що «деенерівська» емблематика не з'явилася в один момент у 2014 р. Спостерігачі за політичною ситуацією в Донецьку у 2000-х рр. можуть згадати про політичні рухи «Донецкая республика» та «Донбасская Русь», які вже користувалися чорно-синьо-червоною символікою, яку намагалися презентувати як нібито історичний «прапор Донецько-Криворізької Радянської Республіки» (незважаючи на явну сумнівність ідеї про використання більшовиками у 1918 р. інспірованої триколором Російської імперії емблематики). Проте перші варіанти «донецького» триколору з'явилися вже у жовтні 1991 р. Вони пов'язані з організацією «Інтернаціональний Рух Донбасу», яка створена ще радянськими спецслужбами. Колишній генерал КДБ Олег Калугін, який переїхав до США і був заочно звинувачений у державній зраді,

заявляв, що рухи «інтернаціоналістів» у різних країнах виникли під керівництвом КДБ, як противага національним рухам у республіках [Никоноров, 2015]. Червоно-синьо-чорний триколор «нібито ДКРР» з темнішим варіантом синього надалі використовувався на політичних акціях ІРД у Донецьку в 1997, 1998, 1999 роках, у ході різноманітних прокомуністичних мітингів [Necro Mancer, 2015]. У 2000-х рр. прапор змінили, щоб позиції синього та червоного кольору на триколорі відповідали прапору Російської Федерації. У такому вигляді він використався на зборах «Донецької республіки» в різноманітних тренувальних таборах РФ, де вони співпрацювали з промосковськими організаціями та радикальними рухами у власне РФ: з «Російським Рухом Чернігівщини», «Націонал-більшовицькою партією» («Другая Россия»), «Євразійським союзом молоді» [Necro Mancer, 2020]. Хоча промосковські організації залишалися здебільшого маргінальними, без прямих впливів на місцеве самоврядування та обласну владу, вони поширювали дезінформацію про «історичний прапор» школами Донецька, обиралися до районних рад, організовували демонстрації.

Висновки. Отже, починаючи з часів падіння СРСР, Донецьк та Донеччина були центрами створення та переосмислення емблематики міста та краю. Місто, якому десятиріччями нав'язувалася суто радянська ідентичність і символіка з її «інтернаціоналізмом», футуризмом і антиісторизмом, опинилося в умовах, які йшли врозріз із незмінним продовженням такої ідентичності, що було викликом як для суспільства взагалі, так і для самих місцевих еліт. Донецьк «опинився» у незалежній національній державі, яка ставала на шлях ринкового розвитку, і як одне з найбільших та економічно важливих міст цієї держави мало відповідати новим історичним тенденціям.

Політики, підприємці, суспільні організації по-різному відреагували на такий виклик, відповідно до політичних мотивів та власних вподобань щодо емблематики. Міська та обласна влада балансували між радянською ностальгією (майже незмінений герб міста та безперечна шахтарсько-металургійна тематики обласної символіки), новітніми віяннями («українські» лазуревий та золотий кольори у геральдиці, відхід від радянських традицій) та бажанням вказати на «окремішність» краю (відмінні від решти областей та обласних центрів форми гербів, девіз російською мовою). Місцевий бізнес адаптував історичні образи краю в комерційних номенах (скіфів, сарматів, легендарних персонажів шахтарського фольклору), проте обійшов козацький період в історії Донеччини. Незалежні патріотичні рухи сприйняли спробу обласної влади створити емблематику нового, осучасненого Донецька, але ще більше зблизили її з українською символікою. Ці тренди йшли протиріч інтересам промосковських сил, які ще з 1991 року працювали над створенням емблематики «російського Донецька», альтернативної як старій радянській, так і новій українській символіці.

За результатами діяльності зі створення гербів, прапорів, комерційних емблем можна констатувати формацію станом на 2014 р. окремих за цілями та цінностями традицій новітньої донецької емблематики. При чому, на відміну від більшості обласних центрів України, донецька символіка є, дійсно, новітньою, не спадкує традиції доби УНР чи запорозького козацтва, незважаючи на доступність інформації про Кальміуську паланку Війська Запорозького Низового та на історичну давність заснованих у козацькі часи поселень. Це підкреслює, з одного боку, продовження з радянської доби тенденції «дивитися в майбутнє», а з іншого – демонструє відхід донеччан від усвідомлення історії власного краю поза межами пам'яті про індустріальний центр Російської та Радянської імперій.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність колективу міжнародного наукового проєкту CityFace, а також усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

CityFace. (2020) Отримані дані – Cityface.org.ua. URL : https://cityface.org.ua/data?SightsSearch%5BsRegions%5D%5B0%5D=2&SightsSearch%5BsTypes%5D=&SightsSearch%5BsPeriods%5D=&SightsSearch%5BsAmounts%5D=&SightsSearch%5BsText%5D=&SightsSearch%5BsDateSinceStart%5D=&SightsSearch%5BsDateSinceEnd%5D=&page=2&per-page=15.

Grechylo, A. (2004) Contemporary Flags of the Ukrainian Regions: Old Traditions and New Designs. *Proceedings of the XX International Congress of Vexillology. Stockholm, 27th July to 1st August 2003*. Bergen. P. 233–255.

Necro Mancer. (2020). *Twitter*. URL : https://twitter.com/666_mancer/status/1224673878036897797.

Necro Mancer. (2015). *Twitter*. URL : https://twitter.com/666_mancer/status/672364611623067648

Белей, Л. (2020). Феномен господарництва. *Uchoose – Обираєш ТИ!* 15 жовтня 2020. URL : http://uchoose.info/fenomen-gospodarnytstva/.

Ґречило, А. (2004a) *Герби та прапори міст і сіл України*. Ч. I (А – Л). Львів: Друкарські куншти, 120+XLIV с.
Ґречило, А. (2004b) Сучасні символи областей України. *Українське геральдичне товариство*. URL : http://uht.org.ua/ua/part/terytot/oblasti/#don.
Ґречило, А. (2008). *Сучасні символи областей України*. Київ; Львів: Б.в., 48 с.+VIII с.; іл.
Ґречило, А. (2020). *Герби та прапори міст і сіл України*. Ч. II (М – Я). Львів, 112+48 с.
Донетчанам… (2003). Донетчанам подсунули «неграмотный» герб?. *ОстроВ*. URL : https://www.ostro.org/general/politics/articles/76/ .
Золотой Скиф. (2003). Мнение БФ Золотой Скиф о дискуссии поднятой СМИ о гербе Донецкой области. *Геральдика.ру*. URL : https://geraldika.ru/article/3267.
Куліш, Ю. О. (2015). Поняття символу: символи в українській культурі. *Вісник Харківського Національного Педагогічного Університету Імені Г.С. Сковороди «Філософія»*, 2(45). С. 101–105. DOI zenodo.32455.
Курцановская, А. (2019). «Сонце України встає на Донбасі»: Ультрас «Шахтера» выпускает патриотические футболки и создает спорт-бар в Покровске. *Донецкие новости.* URL : https://dnews.dn.ua/news/721962 .
Максименко Є. (2014). *Міська геральдика Донбасу XVIII – початку XXI ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук – 07.00.06). Донецьк, 20 с.
Максименко, Є. (2013). Сучасна міська геральдика Луганщини. *Схід*. № 6. С. 225–228. DOI 10.21847/1728-9343.2013.6(126).21030.
Никоноров, О. (2015) Історія розвитку сепаратизму в Донецькій області. *Depo Донбас*. URL : https://dn.depo.ua/ukr/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000 .
Принт… (2019). Принт, що гріє душу донеччан: Як юнак з Покровська створив найвпізнаваніший символ патріотичного Сходу. *Вчасно. Інформаційне агентство*. URL : https://vchasnoua.com/articles/61260-prynt-shcho-hriie-dushu-donechchan-iak-iunak-z-pokrovska-stvoryv-naivpiznavanishyi-symvol-patriotychnoho-skhodu.
Символіка. (2020). *Донецька обласна державна адміністрація*. URL : https://dn.gov.ua/ua/oblast/simvolika .
Слободянюк, М. (2020b). Символіка місць боїв на Сході України – новий різновид нарукавної емблематики Збройних Сил України. *Знак*. Ч. 82. С. 10–11.
Слободянюк, М. (2020a). Індивідуальні нарукавні емблеми бійців АТО–ООС – новий вид символіки Збройних Сил України. *Знак*. Ч. 80. С. 9–11.
Сонце... (2016). "Сонце України встає на Донбасі" мэр Днепра еще раз напомнил всем, что Донбасс – это Украина. *Газета «Донбасс»*. URL : http://donbass.ua/news/region/2016/12/10/sonce-ukrajini-vstae-na-donbasi-mjer-dnepra-esche-raz-napomnil-vsem-chto-donbass-jeto-ukraina.html .
Флаг. (2020b). Батальйон Артемівськ – Сонце України встає на Донбасі. *Блокпост*. URL : http://kapterka.com.ua/flag-ato/flagi-ato-ukraine/flag-batalion-artemovsk-sonce-ukrainy-vstae-na-donbasi.
Флаг... (2020a). Флаг Донецкой области Сонце України встає на Донбасі! *Блокпост*. URL : http://kapterka.com.ua/flag-ato/flagi-dlya-ato-na-zakaz/sonce-ukrainy-vstae-na-donbasi .
Ящук, А. (2021). «Архангел Михаїл» та «Богдан Хмельницький»: проєкти герба м. Києва 1942 та 1944 рр. у творчій спадщині Антона Середи. *Архіви України*. Випуск 1 № 326: січень–березень. DOI 10.47315/archives2021.326.184.

Кирилл Мелекесцев
Донецкий национальный университет имени Василия Стуса
кандидат исторических наук, старший преподаватель (Украина)

Эмблематика постсоветской Донетчины: официоз «хозяйственников», переработки «из народа», альтернативы апологетов «русского мира»

Аннотация. Целью статьи *является анализ развития эмблематики Донетчины (официальной геральдики и вексиллологии Донецкой области, отражения исторической тематики в коммерческих знаках, реинтерпретаций официальной символики частными лицами) в период 1991–2015 гг., отмечая основные тенденции в эмблематике, связи с политическими и историческими взглядами заказчиков и авторов, трансформации символов.* ***Методология исследования*** *основывается на принципах историзма, объективности, системности. Использованы общенаучные и специальные методы: контент-анализ, обобщение, хронологический, ретроспективный методы.* ***Научная новизна*** *работы заключается в том, что она представляет собой первую попытку обобщения различных элементов эмблематики Донецкой области, впервые выходя за пределы официальной геральдики и вексиллологии, рассматривая их трансформацию в руках негосударственных*

*актров. **Выводы.** Эмблематика Донецка и Донецкой области постсоветской эпохи разрабатывалась в уникальной ситуации: местные элиты, с одной стороны, хотели отойти от советской символики и осовременить Донецк, как «бренд», а с другой – из-за особенностей своего образования, происхождения и политических предпочтений не воспринимали историю края вне советских стереотипов про «Донбасс – экономический центр». В результате местными элитами была проигнорирована казацкая история Донетчины в противовес увековечения индустриальных достижений эпохи Российской империи (девиз с цитатой из Дмитрия Менделеева, Пальма Мерцалова, «Юзовские» номены). В течении десятилетий произошла дивергенция традиций донецкой эмблематики: официальная, деловая, народно-патриотическая. Параллельно с этим промосковскими организациями еще с 1991 г. разрабатывалась и навязывалась отдельная эмблематика, построенная на исторических мифах вокруг Донецко-Криворожской Советской Республики, но оторванная как от старой советской символики, так и от новой официальной донецкой эмблематики. Последняя разрабатывалась как такая, что символизирует «особенность» востока Украины, «отдельность» Донетчины, однако при этом она не перемежалась с российской символикой (за исключением русскоязычного девиза). В такой форме она не отвечала целям агентов московского влияния, но была воспринята и переработана проукраинскими патриотическими силами. Таким образом, использование того или иного варианта донецкой символики указывает на политические убеждения человека, его понимание истории края и исторической политики вокруг нее.*

***Ключевые слова:** вексиллология, геральдика, Донецк, Донбасс, Донецкая область, коммерческий номен, символ, символика*

Kyrylo I. Mieliekiestsev
Vasyl' Stus Donetsk National University
PhD in History, Senior Lecturer (Ukraine)

Emblems of the Post-Soviet Donetsk Region: Official Ones «From the Bossmen», Upgrades «From the People», Alternatives From the «Russian World» Supporters

***Abstract. The purpose of the article** is the analysis of the development of Donetsk region emblems (official heraldry and vexillology of Donetsk Oblast, reflection of historical themes in commercial nomenclature, reinterpretations of official symbols by individuals) in 1991–2015, identifying the main trends in the development of emblems, their connections with the views of customers and authors on history and politics, transformations of symbolics. **The methodology of the research** is based on the principles of historicism, objectivity, and systematics. General scientific and special-historical methods were used, such as content analysis, generalization, chronological, retrospective methods. **The scientific novelty** is based on it being the first attempt to generalize various elements of emblem studies of the Donetsk region, for the first time going beyond the official heraldry and vexillology of the Oblast, while considering their transformation in the hands of non-state actors. **Conclusions.** The post-Soviet era emblems of Donetsk and the Donetsk Oblast were developed in a unique situation: on the one hand local elites wanted to move away from Soviet symbols and modernize Donetsk as a "brand", and on the other hand, due to the peculiarities of these elites' education, origins and political preferences, did not perceive the region's history. outside of the Soviet stereotypes about "Donbas as the economic center." As a result, local elites ignored Cossack history of the Donetsk region in contrast to the perpetuation of industrial achievements of the Russian Empire (such as the Oblast's coat of arms motto with a quote from Dmitri Mendeleev, "The Mertsalov Palm Tree", as well as various "John Hughes/Yuz" nomenclature). Over the decades, there has been a divergence of traditions of Donetsk emblem use: official, business, and national-patriotic. At the same time, pro-Moscow organizations have been developing and imposing a separate emblem tradition since 1991, based on historical myths around the Donetsk-Kryvyi Rih Soviet Republic, but detached from both the old Soviet symbols and the new official Donetsk emblems. The latter were developed to symbolize the "uniqueness" of eastern Ukraine, the "separateness" of Donetsk region, but did not actually intersperse with Russian symbols (with the exception of the Russian-language motto). In this form, it did not meet the goals of Moscow's agents of influence, but was accepted and reworked by pro-Ukrainian patriotic forces. Thus, the use of one or the other version of Donetsk region symbols indicates a person's political beliefs, their understanding of regional history and "memory politics" around it.*

***Key words:** vexillology, heraldry, Donetsk, Donbas, Donetsk Oblast, nomenclature, symbol, symbolics.*

References:

Beley, L. (2020). Fenomen hospodarnytstva [The phenomenon of bossmen economy]. *Uchoose - YOU choose!* October 15, 2020. URL : http://uchoose.info/fenomen-gospodarnytstva/ [in Ukrainian].

CityFace. (2020). Otrymani dani [Received data]. *CityFace.* URL : https://cityface.org.ua/data?SightsSearch%5BsRegions%5D%5B0%5D=2&SightsSearch%5BsTypes %5D=&SightsSearch%5BsPeriods%5D=&SightsSearch%5BsAmounts%5D=&SightsSearch % 255D = & SightsSearch% 255BsDateSinceEnd% 255D = & page = 2 & per-page = 15 [in Ukrainian].

Donetchanam... (2003). Donetchanam podsunuly «negramotnyi» herb? [Were the people of Donetsk scammed with the "wrong" coat of arms?]. *OstroV*. URL : https://www.ostro.org/general/politics/articles/76/ [in Russian].

Flah. (2020b). Batalion Artemivsk - Sontse Ukrainy vstaie na Donbasi [Battalion Artemivsk - The Sun of Ukraine rises in the Donbas]. *Blokpost*. URL : http://kapterka.com.ua/flag-ato/flagi-ato-ukraine/flag-batalion-artemovsk-sonce-ukrainy-vstae-na-donbasi [in Ukrainian].

Flah… (2020a). Flah Donetskoi oblasty Sontse Ukrainy vstaie na Donbasi! [Buy Flag of Donetsk Oblast the Sun of Ukraine rises in Donbas!] *Blokpost*. URL : http://kapterka.com.ua/flag-ato/flagi-dlya-ato-na-zakaz/sonce-ukrainy-vstae-na-donbasi [in Ukrainian].

Grechylo, A. (2004) Contemporary Flags of the Ukrainian Regions: Old Traditions and New Designs. *Proceedings of the XX International Congress of Vexillology. Stockholm, 27th July to 1st August 2003*. Bergen. P. 233–255.

Grechylo, A. (2004a). *Herby ta prapory mist i sil Ukrainy. Ch. I (A – L).* [Emblems and flags of cities and villages of Ukraine. Part I (A – L)]. Lviv: Drukarski kunshty, 120 + XLIV p. [in Ukrainian].

Grechylo, A. (2004b). Suchasni symvoly oblastei Ukrainy. [Modern symbols of regions of Ukraine]. *Ukrainske heraldychne tovarystvo – Ukrainian Heraldic Society*. URL: http://uht.org.ua/ua/part/terytot/oblasti/#don [in Ukrainian].

Grechylo, A. (2008). *Suchasni symvoly oblastei Ukrainy* [Modern symbols of the regions of Ukraine]. Kyiv; Lviv: B.v., 48 pp.+VIII pp ; il. [in Ukrainian].

Grechylo, A. (2020). *Herby ta prapory mist i sil Ukrainy. Ch. II (M – Ya)* [Emblems and flags of cities and villages of Ukraine. Part II (M – Ya)]. Lviv, 112+48 p. [in Ukrainian].

Kulish, Yu. O. (2015). Poniattia symvolu: symvoly v ukrainskii kulturi [The concept of symbol: symbols in Ukrainian culture]. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Pedahohichnoho Universytetu Imeni H.S. Skovorody "Filosofiia" – Bulletin of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University "Philosophy"*, 2(45). S. 101–105. DOI zenodo.32455 [in Ukrainian].

Kurtsanovskaia, A. (2019). «Sontse Ukrainy vstaie na Donbasi»: Ultras «Shakhtera» vыpuskaet patryotycheskye futbolky y sozdaet sport-bar v Pokrovske [„The sun of Ukraine rises in Donbas": Shakhtar Ultras produce patriotic T-shirts and open a sports bar in Pokrovsk]. *Donetskye novosty – Donetsk news.* URL : https://dnews.dn.ua/news/721962 [in Russian].

Maksymenko, Ye. (2013). Suchasna miska heraldyka Luhanshchyny [Modern urban heraldry of Luhansk region]. *Skhid – The East*. № 6. S. 225–228. DOI 10.21847/1728-9343.2013.6(126).21030 [in Ukrainian].

Maksymenko, Ye. (2014). *Miska heraldyka Donbasu XVIII – pochatku XXI st.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk* [Urban heraldry of Donbas of the XVIII – early XXI century] (*PhD thesis abstract*). Donetsk, 20 pp. [in Ukrainian].

Necro Mancer. (2015). *Twitter*. URL : https://twitter.com/666_mancer/status/672364611623067648 [in Russian].

Necro Mancer. (2020). *Twitter*. URL : https://twitter.com/666_mancer/status/1224673878036897797 [in Russian].

Nykonorov, O. (2015). Istoriia rozvytku separatyzmu v Donetskii oblasti [History of the development of separatism in the Donetsk region]. *Depo Donbas*. URL: https://dn.depo.ua/ukr/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000 [in Ukrainian].

Prynt... (2019). Prynt, shcho hriie dushu donechchan : Yak yunak z Pokrovska stvoryv naivpiznavanishyi symvol patriotychnoho Skhodu [A print that warms the soul of Donetsk residents: A young man from Pokrovsk created the most recognizable symbol of the patriotic East]. *Vchasno. Informatsiine ahentstvo – On time. Information agency*. URL : https://vchasnoua.com/articles/61260-prynt-shcho-hriie-dushu-donechchan-iak-iunak-z-pokrovska-stvoryv-naivpiznavanishyi-symvol-patriotychnoho-skhodu [in Ukrainian].

Slobodianiuk, M. (2020a). Indyvidualni narukavni emblemy biitsiv ATO-OOS – novyi vyd symvoliky Zbroinykh Syl Ukrainy [Individual sleeve emblems of ATO-OOS fighters – a new type of symbolism of the Armed Forces of Ukraine]. *Znak – Sign*. Ch. 80. P. 9–11 [in Ukrainian].

Slobodianiuk, M. (2020b). Symvolika mists boiv na Skhodi Ukrainy – novyi riznovyd narukavnoi emblematyky Zbroinykh Syl Ukrainy [The symbols of battlefields in eastern Ukraine – a new kind of sleeve emblem of the Armed Forces of Ukraine]. *Znak – Sign*. Ch. 82. P. 10–11 [in Ukrainian].

Sontse... (2016). "Sontse Ukrainy vstaie na Donbasi": mer Dnepra yeshchyo raz napomnil vsem, chto Donbass - eto Ukrayna ["The sun of Ukraine rises in Donbas" the mayor of Dnipro once again reminded everyone that Donbas is Ukraine]. *Gazeta «Donbass» – "Donbas" Newspaper*. URL : http://donbass.ua/news/region/2016/12/10/sonce-ukrajini-vstae-na-donbasi-mjer-dnepra-esche-raz-napomnil-vsem-chto-donbass-jeto-ukraina.html [in Ukrainian].

Symvolika (2020). *Donetska oblasna derzhavna administratsiia* [Donetsk Oblast State Administration]. URL : https://dn.gov.ua/ua/oblast/simvolika [in Ukrainian].

Yashchuk, A. (2021). «Arkhanhel Mykhail» ta «Bohdan Khmelnytskyi»: proiekty herba m. Kyieva 1942 ta 1944 rr. u tvorchii spadshchyni Antona Seredy ["Archangel Michael" and "Bohdan Khmelnytsky": projects of the coat of arms of Kyiv in 1942 and 1944 in the creative heritage of Anton Sereda]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine.* Vol 1 Issue №326: January – March. DOI 10.47315/archives2021.326.184 [in Ukrainian].

Zolotoi Skyf. (2003). *Mnenye BF Zolotoi Skyf o dyskussyy podniatoi SMY o herbe Donetskoi oblasty* [Opinion of the Golden Scythian Foundation on the discussion in media about the coat of arms of the Donetsk Oblast]. *Geraldika.ru*. URL : https://geraldika.ru/article/3267 [in Russian]/.

Статтю надіслано до редколегії 06.03.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.04.2021 р.

УДК 35.073.51
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-67-74

Наталія Чорна
Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: chornanm26@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6709-6364
Researcher ID: http://www.researcherid.com/rid/W-4973-2017
Scopus ID: 57207304271

Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання

Анотація. Метою статті *є дослідження теоретико-методичних та практичних аспектів проблеми вивчення, збереження та використання об'єктів культурної спадщини України, з урахуванням сьогоденних викликів та можливостей.* ***Методологія дослідження*** *представлена сукупністю загальнонаукових та спеціальних історичних методів наукового пізнання, принципами історизму, науковості, системності та комплексності.* ***Наукова новизна статті*** *полягає у спробі комплексного осмислення проблеми вивчення, збереження та використання об'єктів культурної спадщини України на основі аналізу відповідної нормативно-правової бази та досліджень сучасників за тематикою та з урахуванням сьогоденних реалій, свідками яких ми є.* ***Висновки.*** *Короткий історичний екскурс до витоків зацікавленості проблемою вивчення, збереження та використання об'єктів культурної спадщини України засвідчив відносно недовгий період її давності, щоправда, з часом такий інтерес суттєво посилився. Наразі окреслене коло питань є надзвичайно актуальним, адже у визначеній царині наявною є низка проблем, нерозв'язаність яких упродовж найближчого часу загрожує фізичною втратою великої кількості абсолютно унікальних пам'яток старовини, які у своїй сукупності закладають фундамент для реконструкції історичної минувшини українського народу, засвідчують етно- та націогенез українства, його самобутність та окремішність. Серед проблем, які потребують якомога швидшого вирішення, – удосконалення нормативно-правового забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини, організації та провадження пам'яткоохоронної діяльності, обліку пам'яток культури, їх вивчення, охорони та реставрації. Дбаючи про майбутнє, яке більшість українських громадян, а також влада, уявляють у зв'язку з Європою та пропагованими нею цінностями, зазначені проблеми необхідно вирішити вже найближчим часом.*

Ключові слова: *Україна, культурна спадщина, об'єкти культурної спадщини, пам'ятки, охорона, збереження, використання.*

Постановка проблеми. В умовах розбудови незалежної державності та значно зумовленого цим фактом пробудження національної самосвідомості, об'єкти культурної спадщини, що увібрали в себе дух української минувшини, виконують колосальну соціальну місію, закладають основу для всебічного осмислення попередніх періодів історії українського народу, комплексного та незаангажованого її прочитання.

З огляду на кількість об'єктів культурної спадщини, Україну можна без перебільшення віднести до країн з багатим історичних минулим. Так, станом на тепер на державному обліку перебуває понад 130 тис. пам'яток археології, історії, архітектури, монументального мистецтва та містобудування. Більше 12 тис. об'єктів культурної спадщини включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Шість об'єктів культурної спадщини перебувають у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, ще 17 об'єктів чекають на включення до нього.

Об'єкти культурної спадщини, – всесвітньовідомі та такі, що мають лише національне чи регіональне значення, – є джерелом ґрунтовних досліджень і продукування нових знань, наукових теорій і гіпотез, які здійснюють вплив на формування свідомості суспільства, закладають підвалини його культурного світогляду, впливають на почуття національної гідності, генерують фундамент для наступного розвитку, визнання світовим співтовариством та взаємовигідної співпраці з провідними його суб'єктами.

Наразі ми є свідками масштабного руйнування об'єктів культурної спадщини України та фізичної втрати великої кількості абсолютно унікальних об'єктів. Проблема набула вражаючих масштабів і потребує якнайшвидшого свого вирішення, заради теперішнього та майбутніх поколінь.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Попри те, що аспекти проблеми систематично зазнають обговорення на рівні політиків та громадських активістів, висвітлюються у журналістських дослідженнях та публіцистиці, науковий доробок за тематикою є

малочисельним. Оскільки проблема культурної спадщини має міждисциплінарний характер, окремі її складові презентовані у студіях географів (О. Бейдик [Бейдик, 2001], В. Мацола [Мацола, 1997], К. Поливач [Поливач, 2012]), культурологів та пам′яткознавців (В. Вечерський [Вечерський, 2003]), істориків та краєзнавців (В. Горбик [Горбиак, 2004], Г. Денисенко [Денисенко, 2014], Л. Матлай [Матлай, 2014]), фахівців у сфері юриспруденції (К. Гевель [Гевель, 2009], Т. Курило [Курило, 2003]). Разом з тим, комплексне дослідження за тематикою наразі відсутнє. Привертає увагу також той факт, що, попри зростаючу актуальність теми, науковий інтерес до її вивчення упродовж останніх років знижується.

Метою статті є дослідження теоретико-методичних та практичних аспектів проблеми вивчення, збереження та використання об'єктів культурної спадщини України, з урахуванням сьогоденних викликів та можливостей.

Виклад основного матеріалу. Інтерес до національних традицій, історії та культури в українському суспільстві почав стрімко наростати в др. пол. XIX ст., свідченням чого стала поява на території України великої кількості тематичних громадських ініціатив, започаткування діяльності численних наукових товариств, комісій, гуртків, що об'єднували ентузіастів пам'яткоохоронної справи. Суспільство почало все більше усвідомлювати історико-культурну спадщину як необхідну ланку, що єднає минуле з сучасним та є важливим засобом патріотичного виховання і формування національної самосвідомості, закладає основу для вивчення вітчизняної історії та культури, а заразом розуміння власної унікальності, самобутності та нетотожності з іншими національними спільнотами.

Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., слідом за США та багатьма країнами Західної Європи, під впливом процесів демократизації в Україні та інших пострадянських державах концепція простої охорони об'єктів культурної спадщини суттєво ускладнилася й еволюціонувала в складний комплекс заходів із вивчення, інтерпретації й використання, що стало основою сучасної концепції спадщини. Наприкінці 1990-х рр. соціальний статус спадщини суттєво підвищився, а проблеми її вивчення, збереження та використання набули неабиякої актуальності: інтерес до культурної спадщини, як відомо, найбільшої актуальності набуває у переламні історичні епохи, коли суспільство намагається переосмислити минуле та зазирнути у майбутнє. Так, наприкінці XX – на початку XXI ст. розпочався черговий виток зацікавленості історичною минувшиною українського народу, позначений активізацією наукових досліджень історико-культурного процесу та переосмисленням культурної спадщини, який і досі триває.

На сьогодні не викликає заперечень: культурна спадщина виконує в суспільстві низку функцій, забезпечуючи цим самим збалансований його розвиток. Так, культурна спадщина несе пізнавальне, виховне, наукове й естетичне навантаження, допомагає осмислити сучасне життя та історичне минуле українського народу. Наслідком неврахування можливостей культурної спадщини є закріплення у свідомості громадян зневажливого ставлення до неї, що призводить до руйнування зв’язків між поколіннями, породжує зневажливе ставлення до природних і культурних цінностей нашої країни, а також інших суб’єктів світового співтовариства. Так, найдавніші пам'ятки людства, вік окремих із яких сягає глибин антропогенезу, є унікальними свідками минулого, важливим джерелом досвіду для наступних поколінь. Від епохи палеоліту протягом багатьох тисячоліть ці пам’ятки виступають єдиними свідками еволюції людства, саме в них закодовано політичні, релігійні, моральні, естетичні норми та цінності минулих поколінь. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, пам'ятки історії та культури водночас служать джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду сучасників.

Еволюція нерухомих пам'яток яскраво свідчить про еволюцію людини та державності. У випадку України звернення до об'єктів культурної спадщини дозволяє переосмислити її неодноразово переписану історію та відтворити на їх основі реальний хід подій. В умовах розбудови незалежної державності та пов’язаних із нею процесів націотворення об’єкти культурної спадщини, що стали свідками багатовікової історії українського народу, перетворюються на хранителів його духовної і матеріальної культури, відіграють важливу соціальну роль, закладаючи основу для пізнання минувшини, всебічного осмислення життя народу.

Своєчасне визначення, оцінка та дбайливе використання ресурсів історико-культурного значення, крім того, має велику економічну користь. Спадщина, будучи частиною національного багатства, має колосальне вартісне вираження, яке можна порівняти з іншими ресурсами країни. Ресурси культурної спадщини – це підґрунтя для розвитку багатьох галузей економіки, основною з яких є туристична. Так, культурна спадщина є матеріальною та духовною основою для розвитку багатьох видів туризму, перш за все, культурного. Термін «культурний туризм», який має на меті ознайомлення та пізнання культурної спадщини різних країн та народів, увійшов до наукового обігу після Міжнародної ради пам’яток та історичних міст, засідання якої відбулося у Брюсселі в 1976 р. За оцінкою Всесвітньої туристської організації ВТО), на сьогодні

до культурного туризму можна віднести близько 40 % усіх туристських поїздок, і кожного року попит на такий вид туризму стрімко зростає.

Зацікавлення туристів культурною спадщиною громади дає поштовх для посилення місцевого розвитку: окрім значних економічних можливостей, у громади виникає почуття гордості за свою локальну історію, що спонукає до охорони місцевої історії та пов'язаних із нею артефактів. Усвідомлюючи цінність власних культурних надбань, у громаді зростає також загальний рівень поваги до навколишнього простору (зростання екологічної та політичної свідомості), відбувається активізація громадського життя, посилюється почуття локальної ідентичності. Постійне розширення діапазону культурних явищ, що споживаються туристами, також збільшує коло стейкголдерів на цьому ринку, позитивно впливаючи на процес демократизації як самого культурного туризму, так і громад, що пропонують свої послуги на ньому [Софій, Мацелюх, Шимків, Шинаровська, Кучерявий, 2020].

Що стосується понять і термінів, пов'язаних із проблематикою культурної спадщини, широкого розповсюдження у вітчизняній науковій літературі вони набули лише наприкінці 1980-х рр., у зв'язку з ратифікацією Радянським Союзом у 1988 р. Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини. З того часу і до тепер поняття «культурна спадщина» суттєво конкретизувалося в рамках міжнародних та національних нормативно-правових та інших актів, закріпилося в юридичному обігу й перетворилося на самостійний загальновживаний правовий термін, який зазнав широкого застосування на рівні як теорії, так і практики.

Згідно Ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), культурна спадщина – це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини [Закон України, 2000]. Об'єктом культурної спадщини, відповідно, є визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.

Відповідно до Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства, схваленої 27 жовтня 2005 р. у м. Фаро та підписаної Україною в 2007 р., культурною спадщиною є «сукупність ресурсів, успадкованих від минулого, і яку люди вважають, незалежно від своєї приналежності, відображенням і вираженням своїх постійно перемінливих цінностей, вірувань, знань та традицій. Вона включає всі аспекти навколишнього середовища, які виникли в результаті взаємодії між людьми і простором у ході історичного розвитку» [Рамочная конвенция, 2005].

Різноманітність підходів до тлумачення змісту культурної спадщини демонструють науковці і, що прикметно, велика частина українських авторів вважають визначення з Закону України неконкретним та таким, що не розкриває змісту поняття «культурна спадщина» – терміну, що лежить в основі зовнішнього вираження національної культури, а тому вимагає комплексного переосмислення та доопрацювання з урахуванням здобутків міжнародного нормативного досвіду та сьогоденних українських реалій.

У зв'язку з прийняттям у 2003 р. ЮНЕСКО Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини та приєднанням до неї у 2008 р. України слід розглядати закріплення у національному законодавстві поняття «нематеріальна культурна спадщина», під якою розуміють звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами та групами.

Повертаючись до вищезгаданого Закону України, зауважимо, що національне законодавство розрізняє поняття «нерухомий об'єкт культурної спадщини» та «рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини». Станом на тепер на державному обліку в Україні перебувають 130 тис. пам'яток історико-культурної спадщини, з яких 56 тис. – пам'ятки історії, 7 тис. – пам'ятки монументального мистецтва, близько 15 тис. – пам'ятки містобудування та архітектури. Нерухомі святині зберігаються просто неба, інші пам'ятки історії, матеріальної та духовної культури нації – у музеях України.

Об'єкти культурної спадщини, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України або взяті на державний облік відповідно до законодавства, є пам'ятками культурної спадщини. Відповідно до їхньої археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності, але незалежно від форм власності, пам'ятки заносяться до Реєстру національного чи місцевого значення. Започаткований у 2000 р. на виконання Закону, станом на 01.01.2021 Реєстр містить 12 044 позиції, з них 907 – за категорією національного значення, 11 137 – місцевого значення. Найбільше пам'яток, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, розташовані в Дніпропетровській області (20% всіх пам'яток, внесених до Реєстру), АР Крим (12%), Одеській (11%), Харківський (10%) областях, м. Київ

(11%). Що ж до співвідношення кількості внесених до Реєстру пам'яток до загальної кількості об'єктів культурної спадщини, виявлених на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці (%), згідно інформації, оприлюдненої Міністерством культури та інформаційної політики України, найвищим воно є у м. Київ – 27 %, в Одеській (23 %) та Дніпропетровській (17 %) областях [Культурна спадщина України, 2019].

Крім того, на території України є шість об'єктів історико-культурної спадщини, включених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (0,65 % від загальної кількості об'єктів Світової спадщини у світі). Це – Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами та Києво-Печерська лавра, Ансамбль історичного центру м. Львова, Транскордонний об'єкт науково-культурної спадщини «Дуга Струве», Резиденція митрополитів Буковини та Далмації, Дерев'яні церкви Карпатського регіону України та Польщі, Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора. У 2021 р. український Уряд виступив із пропозицією внести до переліку Світової спадщини ЮНЕСКО ще 17 об'єктів [Конвенція, 1972].

Що стосується об'єктів культурної спадщини, включених до Реєстру, їх кількість постійно змінюється: знищені чи втрачені об'єкти з реєстру вилучаються, натомість додаються нові позиції. Останні вносяться до Реєстру за процедурою, визначеною Законом України «Про охорону культурної спадщини». Власники пам'ятки (місцеві органи влади відповідно до компетенції) готують пропозиції для включення в Реєстр та подають сформований пакет необхідних документів до Міністерства культури та інформаційної політики України. Відповідний Наказ про включення об'єкта до Державного реєстру нерухомих пам'яток України готується за підсумками роботи профільної Експертної комісії. На практиці така процедура триває довго і не завжди увінчується успіхом. Серед основних причин повільного та недосконалого наповнення Реєстру – надто складна і тривала процедура підготовки облікових документів, слабкий кадровий потенціал підрозділів місцевих органів виконавчої влади, що відповідають за охорону культурної спадщини і до повноважень яких належить подання пропозицій про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [Литвиненко, 2020].

Проблема суттєво поглиблюється відсутністю в Україні єдиного повного публічного реєстру об'єктів культурної спадщини, а також тим, що дані з сайту профільного Міністерства різняться з відкритими даними інших Інтернет-ресурсів. Щоправда 18 червня 2019 р. Міністерство анонсувало старт пілотного проєкту – електронного обліку об'єктів культурної спадщини «Державний реєстр нерухомих пам'яток України» та його апробацію на базі Вінницької області [Мінкультури, 2019]. Цікаво, що внесення пам'ятки до електронної бази, за попередньою інформацією, мало бути доступним для будь-кого з користувачів, а наступним кроком процедури мала стати верифікація об'єкту Міністерством. Створення електронного реєстру покликане сформувати об'єктивну картину стану об'єктів культурної спадщини з відомостями про їх особливості, реальний стан та реставраційні процеси, та наразі зарано говорити про будь-які помітні успіхи у цій сфері.

Однією з найсерйозніших проблем, які на сьогодні існують у цій сфері, є збереження пам'яток минувшини. Як відомо, значну частину об'єктів історико-культурної спадщини України було втрачено внаслідок тривалих і жорстоких війн, цілеспрямованого знищення в роки тоталітарного режиму. Разом з тим, попри міжнародні зобов'язання, взяті на себе офіційним Києвом, та положення Статті 54 Конституції України, згідно якої держава має забезпечувати збереження об'єктів, що становлять культурну цінність, Україна і в наш час продовжує щорічно втрачати сотні пам'яток. Так, нині історичне середовище багатьох міст перебуває в стані кризи, історично цінна забудова, в т. ч. пам'ятки архітектури, руйнується та назавжди втрачається, практично безкарно знищуються об'єкти нерухомої культурної та археологічної спадщини, проводиться дисгармонійна забудова в історичних ареалах населених місць, спотворюється їх традиційне середовище, умови життєдіяльності в історичних центрах населених пунктів перебувають на неприпустимо низькому рівні, соціально-демографічний склад населення різко погіршується. Очевидним також є також різке скорочення масштабу відновлювальних робіт та зменшення чисельності історичних поселень, де проводиться реставрація пам'яток історичної минувшини.

Причин цієї мовчазної трагедії декілька: крім уже зазначеної недосконалості процедури реєстрації об'єктів культурної спадщини, дають про себе знати недостатня популяризація історико-культурної спадщини серед населення та нерозуміння багатьма сучасниками цінності об'єктів, що нас оточують, слабкість чинного законодавства в частині захисту історико-культурних пам'яток і покарання за скоєні щодо них правопорушення, відсутність спеціальної професійної підготовки та недостатня кількість кваліфікованих кадрів у сфері охорони культурної спадщини, нерозвиненість державно-приватного партнерства у сфері охорони культурної спадщини та її розвитку, відсутність належного державного фінансування пам'яткоохоронної галузі та часто «залишковий» принцип виділення коштів на реставраційні

роботи. Останніх, згідно інформації Міністерства культури та інформаційної політики України, потребують близько 80 % об'єктів культурної спадщини.

Безперечно, проблема фінансування охорони, збереження та розвитку об'єктів культурної спадщини в Україні є однією з тих, які, поряд із упорядкуванням системи обліку останніх, потребують якнайшвидшого вирішення. Традиційно найбільш використовуваним джерелом фінансування історико-культурних пам'яток в Україні є кошти місцевих бюджетів. Із загального та спеціального фондів Державного бюджету України фінансується діяльність щодо збереження об'єктів культурної та природної спадщини, включених і запропонованих до включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Так, статус об'єкта (в т. ч. потенційного) Світової спадщини ЮНЕСКО дає об'єкту значні переваги: будучи своєрідними візитівками держави на міжнародному рівні, забезпечуючи їй престиж та промоцію у світі, такі об'єкти перебувають під особливою опікою влади та громад і гарантовано отримують фінансування на охорону, реконструкцію та розвиток. Із державного бюджету виділяються субвенції на дофінансування окремих проєктів та утримання пам'яток у статусі національних. Прикладами використання бюджетних джерел фінансування МКС в Україні є державні, обласні, районні, міські програми збереження культурної спадщини, а також стратегії та програми розвитку культури. Як відомо, у 2020 р. Кабінетом Міністрів України було анонсовано Програму «Велике будівництво. 100 об'єктів культури», початок реалізації якої запланований на 2021 р. [Велике будівництво…, 2020]. За попередньою інформацією, до переліку об'єктів реконструкції потрапили: Національний художній музей України, Національний історико-культурний заповідник «Качанівка», Бережанський замок, оборонні мури Жовкви, Палац Потоцьких в Одесі, Підгорецький замок, Національний заповідник «Хортиця», Миколаївська астрономічна обсерваторія, Національний заповідник «Софія Київська», Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань», замок Любарта в Луцьку, Палац Потоцьких у Тульчині та багато інших. Наразі список не є остаточним і продовжує поповнюватися новими назвами. Виходячи з великої кількості заявників, перевага надається з огляду на відповідність об'єкта основним трьом критеріям: по-перше, статус об'єкта, по-друге, стан об'єкта, по-третє, потенційна привабливість для туристів. За розрахунками Міністерства, на відновлення перших 100 культурних об'єктів у 2021 р. може піти 10–15 млрд грн. Загалом же на реалізацію програми протягом найближчих чотирьох років передбачається витратити щонайменше 55 млрд грн.

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини», крім місцевих і державного бюджетів, постачальниками коштів для об'єктів культурної спадщини можуть бути також власники та розпорядники пам'яток, замовники робіт, спонсори, благодійники. Окремим джерелом фінансування є приватні кошти, які враховують ресурси фізичних осіб і організацій та залучаються через благодійні фонди, колективне фінансування, аукціони тощо. Попри те, що в Україні практика використання таких джерел лише починає розвиватися, вона також позначена певними успіхами. Так, упродовж останніх років благодійними фондами «Софос», «Корона князів Острозьких», «Збереження історико-архітектурної спадщини міста Львова», «Спадщина.UA», благодійним фондом Ріната Ахметова, Польським фондом культурної спадщини були реалізовані кілька десятків тематичних проєктів [Кривицька, 2019].

Важливим джерелом фінансування об'єктів культурної спадщини, згідно Закону, є грантові кошти. За обсягами фінансування станом на тепер переважають європейські організації, а формами їх отримання є міжнародна технічна співпраця, гранти проєкти різних організацій та фондів. За наявною інформацією, протягом 2007-2020 рр. у рамках реалізації шести програм транскордонного співробітництва України та сусідніх державам було успішно виконано 16 грантових проєктів.

Висновки. Культурна спадщина народу відіграє вкрай важливу роль у збереженні історичної минувшини, формуванні та розвитку ментальної пам'яті і національної свідомості народу, суспільно-політичних поглядів громадян, вибору ними орієнтирів у подіях та процесах сьогодення. Збереження та вивчення історико-культурної спадщини у випадку українського народу покликане виконати ще одне надамбітне завдання – будучи артефактами подій минувшини, вона засвідчує тяглість націогенезу українців, його нетотожність з сусідніми народами, в т. ч. з «братами-слов'янами», тривалу боротьбу проти поневолення та за незалежну державність, успішне здобуття останньої та її втрату пізніше. Апелюючи до об'єктів культурної спадщини – мовчазних свідків історичної минувшини, науковці мають можливість конструювати реальну (близьку до реальної) картину української історії, незаангажовано її оцінювати та аналізувати. Охорона об'єктів культурної спадщини, їх популяризація та дбайливе використання, у світлі зазначеного, є одним із пріоритетних завдань розбудови незалежної Української держави і від того, наскільки успішно вдасться скласти цей екзамен, значно залежатиме успіх державотворення, перспективи європейської інтеграції та утвердження України у якості повноправного суб'єкта світового співтовариства.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бейдик, О. О. (2001). *Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування*: Монографія. Київ: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 395 с.

Велике будівництво… (2020). «Велике будівництво» в культурі: які пам'ятки відновлять у 2021 році. Режим доступу : https://denzadnem.com.ua/aktualno/64913

Вечерський, В. В. (2003). *Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць*: Монографія. Київ : ЦЦПТАМ, 2003. 560 с.

Гевель, К. (2009). Проблеми та перспективи державного управління сферою збереження та охорони історико-культурної спадщини в Україні. Режим доступу: http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2009-02/09gkmksu.pdf .

Горбик, В. О., Денисенко, Г. Г. (2004). Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні. *Український історичний журнал*. 2. 133–144.

Денисенко, Г., Денисенко, О. (2014). Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті народу. *Краєзнавство.* 1. 139–150.

Закон України… (2000). Закон України «Про культурної спадщини». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. № 39. Ст. 333. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text

Конвенція…(1972). Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Режим доступу: https://unesco.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ukrayinski-obyekti-u-spisku-vsesvitnoyi-spadshchini-yunesko.

Кривицька, Л. (Упорядн.). (2019). *Управління місцевою культурною спадщиною в Україні: огляд державної політики, джерел та моделей фінансування: Біла книга.* Львів : Лабораторія міського простору, 55 с.

Культурна спадщина України, (2019). Режим доступу: http://www.auc.org.ua/sites/default/files/kulturna_spadshchyna._orenda._pptx.pdf .

Курило, Т. В. (2003). *Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історико-правове дослідження* : Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 18 с.

Литвиненко, О. М. (2020). Напрями вдосконалення правових та інституційних механізмів збереження культурної спадщини. Режим доступу: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/kulturna-spadshchyna-1.pdf.

Матлай, Л. С. (2014). Історико-культурна спадщина України у цивілізаційному діалозі. *Historical and Cultural Studies*. 1. 1. 45–48.

Мацола, В. І. (1997). *Рекреаційно-туристичний комплекс України*. Львів : НАН України; Інститут регіональних досліджень, 259 с.

Мінкультури… (2019). Мінкультури оголосило про старт пілотного проекту – електронного обліку об'єктів культурної спадщини «Державний реєстр нерухомих пам'яток України». Режим доступу : http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245493521&cat_id=244895180.

Поливач, К. А. (2012). *Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України* / Наук. ред. Руденко Л. Г. Київ : Інститут географії НАН України, 208 с.

Рамочная конвенция … (2005). Рамочная конвенция Совета Европы ETS № 199 от 27 октября 2005 года о значении культурного наследия для общества. Режим доступу: http://consultant.parus.ua/?doc=03H7ME363E .

Софій, О., Мацелюх, А., Шимків, І., Шинаровська, О., Кучерявий, Ю. (2020). Сприяння розвитку культури в Україні: дослідження зв'язків культурно-мистецької сфери та туристичної привабливості територій. Режим доступу: http://dialog.lviv.ua/wp-content/uploads/2020/10/povna-versiya.pdf.

Наталья Черная
Винницкий торгово-экономический институт КНТЭУ
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Культурное наследие Украины: проблемы изучения, реставрации и сохранения

Аннотация. Целью статьи *является исследование теоретико-методических и практических аспектов проблемы изучения, сохранения и использования объектов культурного наследия Украины, с учетом сегодняшних вызовов и возможностей.*

Методология исследования *представлена совокупностью общенаучных и специальных исторических методов научного познания, принципами историзма, научности, системности и комплексности.* ***Научная новизна статьи*** *заключается в попытке комплексного осмысления проблемы изучения, сохранения и использования объектов культурного наследия Украины, на основе анализа соответствующей нормативно-правовой базы и исследований современников по тематике, а также сегодняшних реалий, свидетелями которых мы являемся.* ***Выводы.*** *Краткий исторический экскурс к истокам заинтересованности проблемой изучения, сохранения и использования объектов культурного наследия в Украине показал относительно небольшой период давности, правда, со временем такой интерес существенно усилился. В наше время очерченный круг вопросов является чрезвычайно актуальным, ведь в данной области имеется ряд проблем, нерешенность которых на протяжении ближайшего времени угрожает физической потерей большого количества совершенно уникальных памятников старины, которые в своей совокупности закладывают фундамент для реконструкции исторического прошлого украинского народа, свидетельствуют этно и нациогенеза украинцев, их самобытность и уникальность. Среди проблем, требующих скорейшего своего решения, – совершенствование нормативно-правового обеспечения охраны объектов культурного наследия, организации и осуществления охранной деятельности, учета памятников культуры, их изучения, охраны и реставрации. Заботясь о будущем, которое большинство украинских граждан, а также власть, представляют в связи с Европой и пропагандируемыми ею ценностями, указанные проблемы необходимо решить в ближайшее время.*

Ключевые слова: *Украина, культурное наследие, объекты культурного наследия, достопримечательности, охрана, сохранение, использование.*

Nataliia M. Chorna
Vinnytsia Institute of Trade and Economics KNUTE
Dr (History), Professor (Ukraine)

Cultural Heritage of Ukraine: the Problems of Study, Conservation and Use

Abstract. The purpose of this article *is to study the theoretical and methodological and practical aspects of the problem of study, conservation and use of cultural heritage sites of Ukraine, taking into account present challenges and opportunities.* ***The research methodology*** *is represented by a set of general-scientific and special historical methods of scientific knowledge, the principles of historicism, scientificity, systematization and complexity.* ***The scientific novelty of this article*** *involves an attempt to understand, from a holistic perspective, the problem of study, conservation and use of cultural heritage of Ukraine, based on the analysis of the relevant legal and regulatory framework and researches made by the contemporaries on the studied subject, as well as today's realities we are witnessing.* ***Conclusions.*** *A brief historical insight into the origins of interest in the problem of study, conservation and use of cultural heritage sites in Ukraine has certified a relatively short period of its antiquity, although this interest has significantly increased over the course of time. At present time, the defined range of issues is extremely relevant, because in a certain area there are a number of problems, the unresolved nature of which in the near future threatens the physical loss of many unique monuments of antiquity, which together make the basis for the reconstruction of the historical past of the Ukrainian people, testify to the ethno- and nation-genesis of Ukrainian heritage, its identity and separateness.*

The problems which need to be resolved as soon as possible include the improvement of regulatory and legal support for the protection of cultural heritage sites, the organization and implementation of monument protection activities, registration of cultural monuments, their study, protection and restoration. Taking care of the future that, in the opinion of the most Ukrainian citizens, as well as the public authorities, is connected with Europe and the values it promotes, these problems need to be resolved already in the near future.

Key words: *Ukraine, cultural heritage, cultural heritage sites, monuments, protection, preservation, use.*

References:

Beidyk, O. O. (2001). *Rekreatsiino-turystski resursy Ukrainy: metodolohiia ta metodyka analizu, terminolohiia, raionuvannia* [Recreational and tourist resources of Ukraine: methodology and methods of analysis, terminology, zoning] : Monohrafiia. Kyiv : Vyd.-polihraf. tsentr «Kyivskyi universytet», 395 s. [in Ukrainian].

Denysenko, H., Denysenko, O. (2014). Kulturna spadshchyna u formuvanni istorychnoi pamiati narodu [Cultural heritage in the formation of the historical memory of the people]. *Kraieznavstvo – Local Lore Researches.* 1. 139-150. [in Ukrainian].

Hevel, K. (2009). Problemy ta perspektyvy derzhavnoho upravlinnia sferoiu zberezhennia ta okhorony istoryko-kulturnoi spadshchyny v Ukraini [Problems and prospects of state management in the field of preservation and protection of historical and cultural heritage in Ukraine]. URL: http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2009-02/09gkmksu.pdf [in Ukrainian].

Horbyk, V. O., Denysenko, H. H. (2004). Problemy doslidzhennia i zberezhennia pamiatok istorii ta kultury v Ukraini [Problems of research and preservation of historical and cultural monuments in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 2. 133-144. [in Ukrainian].

Konvencija… (1972). Konvencija pro okhoronu vsesvitnjoji kuljturnoji i pryrodnoji spadshhyny [Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage]. URL: https://unesco.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ukrayinski-obyekti-u-spisku-vsesvitnoyi-spadshchini-yunesko [in Ukrainian].

Kryvycjka, L. (Uporjadn.). (2019). *Upravlinnja miscevoju kuljturnoju spadshhynoju v Ukrajini: oghljad derzhavnoji polityky, dzherel ta modelej finansuvannja: Bila knygha* [Local Cultural Heritage Management in Ukraine: A Review of Public Policy, Sources and Funding Models: White Paper]. Ljviv : Laboratorija misjkogho prostoru, 55 s. [in Ukrainian].

Kuljturna spadshhyna Ukrajiny (2019). [Cultural heritage of Ukraine]. URL: http://www.auc.org.ua/sites/default/files/kulturna_spadshchyna._orenda._pptx.pdf [in Ukrainian].

Kurylo, T. V. (2003). *Stanovlennia i rozvytok zakonodavstva pro okhoronu kulturnoi spadshchyny v Ukraini: istoryko-pravove doslidzhennia* [Formation and development of legislation on the protection of cultural heritage in Ukraine: a historical and legal study] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 18 s. [in Ukrainian].

Lytvynenko, O. M. (2020). Naprjamy vdoskonalennja pravovykh ta instytucijnykh mekhanizmiv zberezhennja kuljturnoji spadshhyny [Directions for improving legal and institutional mechanisms for preserving cultural heritage]. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/kulturna-spadshchyna-1.pdf [in Ukrainian].

Matlai, L. S. (2014). Istoryko-kulturna spadshchyna Ukrainy u tsyvilizatsiinomu dialozi [Historical and cultural heritage of Ukraine in the dialogue of civilization]. *Historical and Cultural Studies*. 1. 1. 45–48. [in Ukrainian].

Matsola, V. I. (1997). *Rekreatsiino-turystychnyi kompleks Ukrainy* [Recreational and tourist complex of Ukraine]. Lviv : NAN Ukrainy; Instytut rehionalnykh doslidzhen, 1997. 259 s. [in Ukrainian].

Minkuljtury…(2019). Minkuljtury ogholosylo pro start pilotnogho proektu – elektronnogho obliku ob'jektiv kuljturnoji spadshhyny «Derzhavnyj rejestr nerukhomykh pam'jatok Ukrajiny» [The Ministry of Culture announced the start of a pilot project - electronic accounting of cultural heritage sites «State Register of Immovable Monuments of Ukraine»]. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245493521&cat_id=244895180 [in Ukrainian].

Polyvach, K. A. (2012). *Kulturna spadshchyna ta yii vplyv na rozvytok rehioniv Ukrainy* [Cultural heritage and its impact on the development of the regions of Ukraine] / Nauk. red. Rudenko L. H. Kyiv : Instytut heohrafii NAN Ukrainy, 208 s. [in Russian].

Ramochnaja konvencyja … (2005). Ramochnaja konvencyja Soveta Evropы ETS No. 199 ot 27 oktjabrja 2005 ghoda o znachenyy kuljturnogho nasledyja dlja obshhestva [Framework Convention of the Council of Europe ETS № 199 of 27 October 2005 on the importance of cultural heritage for society]. URL : http://consultant.parus.ua/?doc=03H7ME363E [in Russian].

Sofij, O., Maceljukh, A., Shymkiv, I., Shynarovsjka, O., Kucherjavyj, Ju. (2020). Spryjannja rozvytku kuljtury v Ukrajini: doslidzhennja zv'jazkiv kuljturno-mystecjkoji sfery ta turystychnoji pryvablyvosti terytorij [Promoting the development of culture in Ukraine: a study of the links between the cultural and artistic sphere and the tourist attractiveness of the territories]. URL: http://dialog.lviv.ua/wp-content/uploads/2020/10/povna-versiya.pdf [in Ukrainian].

Vecherskyi, V. V. (2003). *Spadshchyna mistobuduvannia Ukrainy: Teoriia i praktyka istoryko-mistobudivnykh pamiatkookhoronnykh doslidzhen naselenykh mists* [Heritage of Urban Planning of Ukraine: Theory and Practice of Historical and Urban Planning Monument Protection Studies of Settlements]: Monohrafiia. Kyiv : TsTsPTAM, 2003. 560 s. [in Ukrainian].

Velyke budivnyctvo… (2020). «Velyke budivnyctvo» v kuljturi: jaki pam'jatky vidnovljatj u 2021 roci [«Great construction» in culture: what monuments will be restored in 2021]. URL: https://denzadnem.com.ua/aktualno/64913 [in Ukrainian].

Zakon Ukrajiny … (2000). Zakon Ukrajiny «Pro okhoronu kuljturnoji spadshhyny» [Law of Ukraine «About Cultural Heritage»]. *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrajiny – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine* (VVR). No. 39. St. 333. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 04.03.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.04.2021 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 347.965:930.2(477.44-021)"1870/1920"
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-75-81

Тетяна Кароєва
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: urasim@i.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5012-9513
ResearcherID: (http://www.researcherid.com/rid/ABA-9476-2020)

Адвокатура як корпоративний а́ктор міського суспільства Російської імперії (на прикладі Вінниці кінця 1870-х – 1920 рр.)

Анотація. Мета роботи. *З'ясувати чому адвокати як страта були єдиною професійною групою в Російській імперії, яка відігравала провідну роль у міському житті пореформеної країни.* ***Методологія.*** *Теоретичною основою статті є погляди Дж. Коулмена на соціальний капітал корпоративного а́ктора.* ***Наукова новизна.*** *Для реалізації історико-просопографічних досліджень запропоновано використання понять «соціальний капітал» та «корпоративний а́ктор». З'ясовано, чому адвокатуру можна вважати корпоративним а́ктором міського суспільства.* ***Висновки****. У модерному суспільстві Російської імперії адвокатура була корпоративним а́ктором міського життя, тому що це була єдина професійна страта, повністю виключена з державної системи, але така, що в силу професійних обов'язків її представники опинялися втягнутими в місцеве громадське життя, володіли широкими та активними соціальними контактами, завдяки яким легко реалізовували різноманітні соціальні обміни ресурсами. В умовах поліційно-бюрократичної Російської імперії адвокати стали деперсоналізованим громадським гарантом дотримання законності та справедливості, тому користувалися неабияким рівнем довіри. Їхні дії мали широкий суспільний розголос і могли впливати на формування соціальних норм. Публічний характер діяльності виробляв навички, необхідні для громадської діяльності в різних сферах міського життя. Адвокати могли впливати на функціонування громади не тільки як пересічні її представники, а й як представники корпоративного а́ктора, на соціальний капітал якого люди покладали певні надії. Здатність соціального капіталу до накопичення на колишніх річпосполитівських теренах, де в очах місцевого суспільства адвокатська кар'єра здавна була однією з шанованих і гідних для шляхтича, надавала цій професійній страті додаткових важелів впливу.*

Ключові слова: *адвокат, адвокатура, історична просопографія, корпоративний а́ктор, соціальний капітал.*

Постановка проблеми. Зі сторінок дореволюційної газетної хроніки, журнальної публіцистики та спогадів постає образ адвокатів як одних з найактивніших учасників суспільного життя Російської імперії. Складається враження, що вони виходили далеко за межі своєї професійної сфери – в політику, економіку, управління, освіту, культуру та мистецтво тощо. Доволі часто вони ставали центровими гравцями міського життя. Чи все залежало від особистості? Чому в умовах станового суспільства Російської імперії професійна страта опинилася на провідних ролях у міському житті? Як професія, що була досі невідомою для країни, швидко заробила такий авторитет? Чому серед професіоналів з вищою освітою саме адвокатська страта стала провідним а́ктором міського життя, а не лікарська, інженерна чи вчительська?

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасній Україні істориками розглядається переважно становлення адвокатури як інституції [Святоцька, 2010; Бойчук, 2011; Сєряков, 2014; Меланчук, 2015]. Вивчаються адвокати, як постаті, які відігравали важливу роль в українському національному русі, тобто виконуються історико-біографічні студії, але немає історико-просопографічних досліджень. Теоретичним підґрунтям просопографічних розвідок у цьому напрямку можуть бути розробки соціологів, зокрема про соціальний капітал. Американський соціолог Дж. Коулмен (1926–1995), розробляючи власну концепцію соціального капіталу, запровадив поняття «корпоративный а́ктор» [Coleman, 1988 : 99]. Ним могла стати організація (у нашому випадку – інституція), котра здатна акумулювати соціальний капітал завдяки обміну ресурсами як у середині організації, так й з іншими а́кторами. Для цього необхідні такі компоненти: соціальні контакти, соціальні обміни, базовий рівень довіри, вплив на формування соціальних норм [Coleman, 1990 : 300-324]. Учений наголошував на важливості для акумуляції соціального капіталу певного рівня довіри, що дозволяє уникати бар'єрів та обмежень, які вибудовуються формальними інститутами і структурами. Корпоративний а́ктор має вищий соціальний капітал

завдяки і тому, що дає кредит довіри за принципом «ти мені – я тобі», тобто збільшуючи його шляхом зростання кількості соціальних контактів і обмінів. Надання соціальної допомоги та відповідних послуг державою знижує якість соціальної взаємодії і нівелює деякі засади побудови таких стосунків в суспільстві, тому функціонування поза державою може сприяти соціальному капіталу корпоративного а́ктора. Розвиваючи соціальний капітал, люди не завжди інвестують у себе, скоріше – у соціальну структуру, в якій функціонує цей капітал, що приносить користь тим людям, які є частиною цієї конкретної соціальної структури, у нашому випадку – міської громади. У парадигмі мислення Дж. Коулмена адвокатурі як професійній групі випадає бути корпоративним а́ктором.

Мета статті. З'ясувати чому адвокати як професійна страта були єдиною групою в Російській імперії, хто відігравав провідну роль у міському житті пореформеної країни. За приклад обрано Вінницю як повітовий центр, що вирізнявся високими темпами розвитку в Правобережній Україні. Нижня межа хронологічного дослідження – кінець 1870-х рр., коли у Вінниці з'явилися перші адвокати, верхня межа – 1920 р., коли радянська влада відмінила адвокатуру як фахову сферу діяльності, переклавши захист на представників громади, як трудову повинність.

Виклад основного матеріалу. Судова реформа, що запровадила адвокатуру, вважається найдемократичнішою серед ліберальних реформ 1860–1870-х рр. у Російській імперії. В очах освіченого суспільства, поява адвокатів як учасників змагального процесу в суді, що стояли на захисті закону та справедливості, протистояли державі в особі прокурора, була свідченням і уособленням глибинної демократизації життя в країні. Оскільки адвокати не перебували на державній службі, не могли отримувати чини, це виключило їх із системи імперської бюрократії та призвело на соціальному рівні до емансипації адвокатської корпорації і вплинуло на їхню самоідентифікацію як членів суспільства. У своїх очах і очах громадськості вони були незалежними гарантами дотримання права в будь-якій сфері чи спільноті. На користь суспільства вони діяли добровільно, поза державою. У міському середовищі могли зробити корисне для всієї громади загалом. Специфіка їхнього статусу в імперії полягала в дуже широкому колі обов'язків, виконання яких обумовлювало обізнаність із багатьма проявами (сімейними, фінансовими, економічними, суспільними) життя суспільства. Адвокати вели справи щодо широкого кола проблем, не пов'язаних із судом, мали широкі мережі соціальних контактів у різних колах і отримували різноманітну соціальну інформацію. Професія вимагала наполегливості, змагальність судового процесу привчала до боротьби за свої позиції, до амбіційності у справах, виробляла навички, необхідні для громадської діяльності. Характер професійної діяльності формував якості лідера та управлінця, прищеплював ліберальні погляди на облаштування суспільства і держави. Як індивіди, адвокати володіли ресурсами, правами та певною владою (тут делегованим правом протистояти владі), могли визначати розвиток подій.

Усе це надавало адвокатам особливого статусу в країні, яка до другої половини XIX ст. не мала досвіду адвокатської практики. Хоча Правобережна Україна була дещо в іншій ситуації, оскільки тут адвокати як учасники судового процесу зникли лише в 1840 р. з відміною Литовського статуту. Позитивне сприйняття адвокатів підсилювалося ще й тим, що в очах місцевого суспільства адвокатська кар'єра була однією з шанованих і гідних для шляхтича. Крім того, людина, яка зуміла здолати стільки інтелектуальних і організаційно-бюрократичних перепон на шляху до свідоцтва адвоката, уже викликала повагу. З кожним адвокатом, особливо присяжним повіреним, асоціювалися високий освітній ценз, розумові здібності, моральне обличчя, фінансова успішність. Вони як високо соціалізовані елементи були приреченими на провідні ролі в суспільстві не лише як особистості, а й як пересічні представники адвокатури – корпоративного а́ктора.

Нормативно-правові акти Російської імперії визначали дві категорії адвокатів: присяжні та приватні (запроваджені у 1874 р.) повірені, а також їхніх помічників. Присяжні повірені мали дещо ширше коло прав і були більш незалежними, ніж приватні, водночас до них висувалося більше вимог щодо освітнього цензу, фахового досвіду, політичної благонадійності, віросповідання.

На теренах Російської імперії судова реформа запроваджувалась у дію з урахуванням соціально-політичної ситуації в конкретному регіоні. У Правобережній Україні цей процес розтягся майже на десять років. У 1871 р. створено суди мирової юстиції, що опікувалися дрібними кримінальними і цивільними справами. І лише у 1880 р. почав функціонувати Кам'янець-Подільський окружний суд. Хоча реформа передбачала існування двох судів у губернії, другий, Вінницький, був відкритий лише у 1909 р. Отже, професійний адвокатський захист, за реформою 1864 р., з'явився на Поділлі у 1870-х рр. Якщо на початку 1880-х рр. присяжних повірених в губернії було близько 10, то напередодні 1917 р. – майже 120, ще стільки ж працювали приватними повіреними [Юридический, 1917]. У Вінниці спочатку працювало лише 1–2 присяжних повірених, з розвитком міста і появою суду на 1917 р. місцева адвокатська корпорація стала найбільшою в губернії. Тут проживало 24 присяжних повірених, 13 їх помічників, а також 16 приватних повірених, а в губернському Кам'янці-Подільському було 18, 9 та 9 осіб відповідно [Юридический справочник, 1917 : 273].

Уже перші вінницькі адвокати на початку 1880-х рр. були активними учасниками міського життя. Серед них – Павло Тржцінський (1857? – до 1904), який з 1883 р. працював у місті. Крім фахової діяльності, він співпрацював з міською владою, будучи уповноваженим у міських справах і захищаючи інтереси городян у губернських кабінетах Кам'янця-Подільського. З 1888 р. обирався кілька каденцій міським гласним.

Приблизно у 1883–1885 рр. у місто переїхав присяжний повірений Чеслав Нейман (1852–1906). Він не брав участі в управлінні містом, але навколо нього вирувало світське та культурне життя вінничан. Проживши тут до 1894 р., він надрукував чимало праць історичного, етнографічного та фольклорного змісту в українських і польських часописах, співпрацював з Краківською академією наук. У квартирі Ч. Неймана по вул. Монастирській був свого роду інтелектуальний центр Вінниці. Тут збирався місцевий ліберальний люд, читали вголос, обговорювали літературні новинки, ставили аматорські вистави. Господар листувався з В. Антоновичем, І. Франком, О. Кольбергом, Е. Ожешко, М. Лисенком, С. Тобілевич [Шалак, 2009]. За деякими відомостями [Хоменко, 2004 : 117], з осені 1886 р. до середини 1887 р. в оселі жив М. Коцюбинський, який вчив сина адвоката. Нейман став першим критиком творів письменника.

Болеслав Лещинський (1848–1910), приватний повірений, працював у Вінниці з 1875 р. Швидко здобув авторитет у місті, і увійшов уже до першого складу міських гласних (1879), коли запроваджувалася реформа міського самоврядування. Неодноразово переобирався (з перервою у 1888–1894 рр.), відзначався невгамовною боротьбою на засіданнях і частими «особливими точками зору» на рішення міської думи, міського голови, міської управи та її службовців. З цих приводів ним розгорталися цілі кампанії в київських і одеських газетах [Провинциальная летопись, 1901]. Дійшло до того, що вже у київській пресі іронізували щодо його постійної опозиції до влади. Утім у 1902 р. ображені городяни забалотували його, оскільки очолювана ним оцінна комісія здійснила нову оцінку нерухомості в місті, внаслідок чого домовласники (вони ж виборці) почали сплачувати більше податків. До речі, відповідна стаття міського бюджету завдяки цьому зросла майже вдвічі.

Приватний повірений Хаїм Сандлер (1853–?) уже у 26-річному віці став міським гласним у першому складі міської думи, причому тривалий час (1880–1898) був одним з двох представників єврейської громади, які могли її представляти.

Іншими за стилем громадського життя були адвокати, які прийшли в професію на межі XIX–XX ст. Деякі зміни в суспільному житті обумовили активізацію їх інтересів до легальних способів вирішення соціальних і культурних проблем, зокрема національно-культурних.

Із Привіслянського краю перебрався до Вінниці наприкінці 1890-х рр. Франц Ціонглінський (1867–1922). Досить швидко зарекомендував себе як здібний фахівець, мав добру вдачу, і колеги запропонували йому представляти вінницьку фахову корпорацію в раді присяжних повірених Одеської судової палати. Чимало зусиль доклав він для дотримання професійної етики адвокатами Вінницького окружного суду. Втім його громадська діяльність була ще жвавіша та яскравіша. Він був головою Вінницького літературно-артистичного товариства, заснованого у 1908 р., членом Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Староміського товариства садівництва. Тривалий час очолював міський Польський клуб, заснований у 1907 р. Крім звичних для подібного закладу розваг (гра на більярді чи карти, читання та аматорські вистави, вечори танців), у клубі відбувались заходи, що мали національний характер [Геровська, 1999 : 263]. У 1917 р., представляючи Польський демократичний комітет (Петроград), координував діяльність польських громадських організацій в Україні, був серед організаторів Польського демократичного союзу.

Ян Олтаржевський (187?–194?) працював присяжним повіреним у Вінниці також з кінця 1890-х рр. Довіру городян заслужив не тільки як фахівець, а й як громадський діяч: був міським гласним з 1912 р., повітовим земським гласним з 1911 р., очолював Вінницьке землевласницьке товариство взаємного кредиту, раду Вінницького товариства взаємного кредиту, входив до правління піклування про нужденних учнів реального училища. Невипадково у 1917 р., за часів Тимчасового уряду, саме його обрали новим міським головою. Мемуарист Я. Лазовський навіть називав його «видатною постаттю» в житті міста [Лазовський, 2013 : 360].

Любомир Длуголенцький (1875–1939) кар'єру у Вінниці починав як помічник присяжного повіреного у 1900-х рр. Очолював також філію Торгового банку у Вінниці. Активна громадська позиція спонукала його стати міським гласним (1911), повітовим земським гласним (1914). У березні 1917 р. став одним з ініціаторів створення міської Ради громадських організацій, згодом секретарем президії її виконкому, а пізніше міським комісаром від Тимчасового уряду. Зі встановленням радянської влади у січні 1918 р. увійшов до складу міського Головного польського комітету, який опікувався представниками крайової польської громади. Як очільник Нідерландського консульства у Вінниці (1918–1919) давав можливість подолянам виїхати за кордон, за що був заарештований радянською владою. По звільненні емігрував до Польщі.

Серед представників цього покоління адвокатів були також присяжний повірений Михайло Рейнгерц і приватний повірений Хаскель Рибаков, які працювали уповноваженими у міських справах, тобто представляли Вінницьку міську управу в численних походах у губернські та столичні кабінети. Крім того, М. Рейнгерц очолював правління Вінницького товариства взаємного кредиту.

Після революційних подій 1905–1907 рр. у професію прийшли люди, які прагнули вже істотного впливу на події в місті та країні. У 1911 р. вінницькі адвокати спробували масово зайти в міську думу. Пересічні вінничани вирішили довіритися Л. Длуголенцькому, Я. Олтаржевському, Ю. Радбілю, А. Станевичу, Ф. Ціонглінському, але нікого з них, крім перших двох, не затвердив губернатор. З 1906 р. із заявочним дозволом громадських організацій, адвокати стали активними учасниками творення громадського суспільства. Вони часто очолювали товариства або їхні правління, входили до складу правлінь, вступали до лав різних товариств, наприклад, членами Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості були Антон Гіжицький, А. Станевич, Я. Олтаржевський, Ф. Ціонглінський, Михайло Ренненкампф. Крім уже згаданих адвокатів, до тодішніх активістів можна віднести також Олександра Семашка, Людвіга Клінгера, Іллю Черкаського.

Антон Станевич (1882–1941) з 1909 р. працював у Вінниці, спочатку помічником, з 1913 р. – присяжним повіреним. Був членом Ради комітету помічників присяжних повірених при Одеській судовій палаті. Як дитячий друг В'ячеслава Липинського був його адвокатом, зокрема, представляв його інтереси на процесі проти польських газет, які звинуватили В. Липинського у співпраці з німецькою розвідкою. Був активним учасником українського та польського життя на Правобережній Україні. Учасник з'їзду «українців польської культури» (Київ, 1909). Член Польської соціалістичної партії (з 1909). Під час Першої світової війни навколо нього гуртувалося місцеве таємне товариство, яке прагнуло відновлення польської незалежності. Серед його активістів були також вінницькі адвокати Ян Зелінський, Євген Мілковський, Леон Реклевський [Kariev, 2018 : 9]. А. Станевич був учасником з'їздів польських громадських організацій України (1917). Балотувався до Українських Установчих зборів (1918). У грудні 1918 р. із колегами з польських демократичних кіл сформулював польську «позицію» щодо УНР та її відновлення. За доби Української революції – вінницький міський гласний. Був серед тих «отців» міста, яким упродовж цих років постійно делегували повноваження домовлятися з кожною новою владою про впорядкування міського життя. У 1918–1919 рр. чесно, а подекуди й відважно, виконував професійні обов'язки, неодноразово звертався з клопотаннями про звільнення заарештованих прибічників різних влад, захищав їх у судових політичних процесах, ініційованих їхніми опонентами.

У 1910-х рр. працювали у Вінниці присяжні повірені Микола Мілеант та Анатолій Фанстиль (? – після 1932). Перший був знаний також як творець вільної преси: ініціював друк вінницьких незалежних щоденних газет «Подольские куранты» (1911–1912), «Винницкий голос» (1912), «Подольское Слово» (1919), що подавали незалежне висвітлення місцевого життя. Був автором художніх творів. А. Фанстиль вступив до адвокатури у 1913 р., зокрема був уповноваженим у міських справах (1914) [ДАВіО. Ф.Д-230. Оп.1. Спр.1543], згодом обирався директором міського банку (1916).

З лібералізацією суспільного життя після Лютневої революції 1917 р. представники присяжної адвокатури спробували перебрати на себе відповідальність за підтримку стабільного життя в місті та регіоні. Вони спробували обратися до органів міського та повітового самоврядування. Усього за результатами виборів осені 1917 р. серед 59 міських гласних було 6 присяжних повірених [Логінов, 2009 : 128]. Восени 1917 р. у виборах вінницьких повітових земських гласних балотувалися Ганський Сергій (1877–?) за списком № 5 (УПСР+УСДРП), який першим серед вінницьких адвокатів заявив про свою проукраїнську позицію; М. Ренненкампф, І. Слуцький, А. Фанстиль – за списком № 6 (РСДРП(м)+Бунд); Ю. Радбіль (1888–1956) – за списком ОЄСРП [ДАВіО. Ф.Д-255. Оп.1. Спр.75. 82 арк.]. Останній з відміною обмежень представництва єврейської громади в міській думі обраний міським гласним від цієї партії, а також увійшов до складу УЦР. Вісім присяжних повірених польського походження із 24 вінницьких фахівців брали участь у з'їзді польського народу в Києві у червні 1917 р.

Коли у березні 1917 р. створено міську Раду громадських організацій, то до неї увійшли М. Ренненкампф як голова виконкому Ради, Л. Длуголенцький – секретар виконкому, І. Черкаський – член. Міську міліцію у березні–вересні 1917 р. очолював М. Мілеант [Логінов, 2009 : 115–133]. За доби Української революції міськими головами були Я. Олтаржевський (1917) та А. Фанстиль (1918–1919). Присяжний повірений Ізраїль Слуцький очолював міську думу з перервами з вересня 1917 р. до червня 1920 р. [ДАВіО. Ф.Д-262. Оп.1. Спр.22. Арк.156]. Саме він представляв єдиний міський легітимний виборний орган на перемовинах різних ворожих сторін. У цей складний період намагався провести місто крізь бурхливий час із найменшими втратами.

Поза громадською діяльністю вінницькі адвокати продовжували виконувати свої професійні обов'язки, зокрема в політичних процесах. У січні 1918 р. більшовики розігнали міську владу та

ініціювали революційний трибунал щодо її діяльності, звинувативши «точно сказати не може, у чому», як згадував один із звинувачених, але загалом у «не співчутті більшовикам» [Логінов, 2009 : 233]. Адвокати І. Слуцький, Ф. Ціонглінський та інші нагадали, що законодавчі акти ані Російської імперії, ані УНР, ані радянської УНР не передбачали арешту за «не співчуття» або попереджувальних заходів у вигляді «заборони займатися політичною та громадською діяльністю», і виграли процес. А вже у 1919 р. І. Слуцький та А. Станевич захищали вінницького більшовика Михайла Максимовича, голову Подільського губревтрибуналу. З укріпленням радянської влади і запровадженням нової соціалістичної законності адвокатура значною мірою втратила свій соціальний капітал, оскільки відтоді керівну роль у суспільстві на себе перебрала партія та її функціонери, усіх можливих конкурентів позбавила можливості впливу на формування соціальних норм.

Висновки. У модерному суспільстві Російської імперії адвокатура стала корпоративним а́ктором міського суспільства (за нашими відомостями, у Вінниці в критичних обставинах 1917–1920 рр. 16 з 24 присяжних повірених спробували тим чи іншим способом впливати на нормалізацію міського життя). У міських умовах, особливо провінційних, це була єдина професійна страта, повністю виключена з державної системи, але така, що в силу професійних обов'язків її представники опинялися втягнутими в місцеве громадське життя, володіли широкими та активними соціальними контактами, унаслідок яких легко реалізовували різноманітні соціальні обміни ресурсами. В умовах поліційно-бюрократичної Російської імперії адвокати стали деперсоналізованим громадським гарантом дотримання законності та справедливості. Їхні дії мали широкий суспільний розголос і могли впливати на формування соціальних норм. У міському житті вони могли впливати на функціонування громади як пересічні особистості, так як представники корпоративного а́ктора, на соціальний капітал якого люди покладали певні надії.

Подяка. Щиро вдячна усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження.

Джерела та література:

Coleman, J. S. (1990). *The Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA : Belknap Press of Harvard UP, 993 p.

Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94 (Supplement), 95–120. URL: http://www.jstor.org/stable/2780243 Date accessed: 13.01.21.

Kariev, V. (1998). Rola polskich działaczy społeczno-politycznych w formowaniu Ukraińskiej Republiki Ludowej (1917–1921). *Młoda Humanistyka*, 11, No 1. URL: http://www.humanistyka.com/index.php/MH/article/view/162. Date accessed: 13.01.21.

Бойчук, А. Ю. (2011). *Інститут адвокатури на західноукраїнських землях другої половини XIX – початку XX століття (на матеріалах Галичини)* (автореф. дис. ... канд. юрид. наук). Київ, 20 с.

Геровська, Х. (1999). Громадське життя польського населення Поділля напередодні Першої світової війни за матеріалами царської жандармерії. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки* (с. 260–264). Хмельницький.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Лазовський, Я. (2013). Крихти спогадів про Вінницю. *Вінниця у спогадах* (Т. 1, с. 353–367). Вінниця.

Логінов, О., Семенко, Л. (2009). *Вінниця у 1917 р. Революція у провінційному місті*. Вінниця, 272 с.

Меланчук, А. В. (2015). *Адвокатура в Російській імперії за судовою реформою 1864 року та в сучасній Україні: порівняльний аналіз*. Хмельницький, 179 с.

Провинциальная летопись (1901, Вересень 1, Листопад 21). *Киевская газета.*

Святоцька, В. (2010). *Інститут адвокатури України: становлення та розвиток* (автореф. дис. ... канд. юрид. наук). Львів, 16 с.

Сєряков, О. (2014). *Реформа адвокатури 1864 року в Російській імперії: історіографія* (автореф. дис. ... канд. іст. наук). Запоріжжя, 20 с.

Хоменко, Б., Циганюк, В. (2004). *Подільськими стежками Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 142 с.

Шалак, О. (2009). Цеслав (Чеслав) Нейман – прихильник наукових засад Павла Чубинського та Оскара Кольберга. *Матеріали до української етнології*, 8(11), 36–43.

***Юридический справочник** М. Острогорского на 1917 год* (1917). Петроград, 467 с.

Татьяна Кароева
Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, доцент (Украина)

Адвокатура как корпоративный а́ктор городского сообщества Российской империи (на примере Винницы конца 1870-х – 1920 гг.)

Аннотация. Цель работы. *Выяснить почему адвокаты как страта были единственной профессиональной группой в Российской империи, способной играть ведущую роль в городской жизни пореформенной страны.* ***Методология.*** *Теоретическая основа статьи – взгляды Дж. Коулмена на социальный капитал корпоративного а́ктора.* ***Научная новизна***. *Для реализации историко-просопографических исследований предложено использовать понятия «социальный капитал» и «корпоративный а́ктор». Выяснено, почему адвокатуру можно считать корпоративным а́ктором городского общества.* ***Выводы.*** *В модерном обществе Российской империи адвокатура была корпоративным а́ктором городской жизни, потому что она была единственной профессиональной группой, полностью исключенной из государственной системы, но в силу профессиональных обязанностей ее представители оказывались втянутыми в местную общественную жизнь, обладали широкими и активными социальными контактами, благодаря которым легко реализовывались различные социальные обмены ресурсами. В условиях полицейско-бюрократической Российской империи адвокаты стали деперсонализированным общественным гарантом соблюдения законности и справедливости, поэтому пользовались большим уровнем доверия. Их действия имели широкий общественный резонанс и могли влиять на формирование социальных норм. Публичный характер деятельности формировал навыки, необходимые для общественной деятельности в различных сферах городской жизни. Адвокаты могли влиять на функционирование общества не только как рядовые его представители, но и как представители корпоративного а́ктора, на социальный капитал которого люди возлагали определенные надежды. Способность социального капитала к накоплению на бывших землях Речи Посполитой, где в глазах местного общества адвокатская карьера издавна была одной из уважаемых и достойных для шляхтича, предоставляла этой профессиональной казни дополнительные рычаги влияния.*

Ключевые слова*: адвокат, адвокатура, историческая просопография, корпоративный а́ктор, социальный капитал.*

Tetiana R. Karoyeva
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

The Bar as a Corporative Actor of Urban Community in the Russian Empire (on the Example of Vinnytsia in 1870th – 1920th)

Abstract. The objective of the article *is to elucidate why lawyers as a social stratum were the only professional group in the Russian empire that played a key role in urban life of the post-reform country.* ***Methodology.*** *The theoretical framework of the article are J. Coleman's views of a corporative actor's social capital.* ***Scientific novelty.*** *It was suggested to use notions of "social capital" and "corporative actor" for carrying out historical and prosopographical studies. It has been elucidated why the Bar could be considered as a corporative actor of urban community.* ***Conclusions.*** *The bar was a corporative actor of urban life in the modern society of the Russian empire as it was the only professional stratum that was completely excluded from the government system but the one whose representatives involved in local public life by virtue of their professional duties had broad and active social intercourses, which allowed them to easily implement various social exchanges of resources. Under conditions of police and bureaucratic regime of the Russian empire, lawyers enjoyed remarkable level of confidence as they became a depersonalized social guarantor of due course of law and justice. Their actions were of wide public response and could have influence over formation of social norms. Public nature of their occupation caused lawyers to acquire skills required for public activities in multifarious spheres of urban life. Lawyers could influence functioning of community not only as its ordinary members but also as representatives of the corporative actor whose social capital people laid their hopes on. Ability of social capital to accumulate in the territories of former Polish Commonwealth where legal career was long ago considered by local community as one of the esteemed and worthy for Polish gentleman provided this professional stratum with additional leverages.*

Key words: *lawyer, the Bar, historical prosopography, corporative actor, social capital.*

References:

Boichuk, A. Yu. (2011). *Instytut advokatury na zakhidnoukrainskykh zemliakh druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia (na materialakh Halychyny)* [The institution of the Bar in the West Ukrainian lands in the second part of the 19th – early 20th century (according to materials pertained to Galicia province)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 20 p. [In Ukrainian].

Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology,* 94 (Supplement), 95–120. URL: http://www.jstor.org/stable/2780243. Date accessed: 13.01.21.

Coleman, J. S. (1990). *The Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA : Belknap Press of Harvard UP, 993 p.

DAViO – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archive of Vinnytsia region]. [In Ukrainian].

Herovska, Kh. (1999). Hromadske zhyttia polskoho naselennia Podillia naperedodni Pershoi svitovoi viiny za materialamy tsarskoi zhandarmerii [Social life of Polish population in Podillia province on the eve of the First World War according to materials of the tsarist gendarmery]. *Poliaky na Khmelnychchyni: pohliad kriz viky – Poles in Khmelnytsky region: view through ages* (p. 260–264). Khmelnytsky. [In Ukrainian].

Kariev, V. (1998) Rola polskich działaczy społeczno-politycznych w formowaniu Ukraińskiej Republiki Ludowej (1917–1921) [The role played by Polish socio-political figures in formation of Ukrainian People's republic (1917–1921)]. *Młoda Humanistyka – Young Humanities*, 11, No 1. URL: http://www.humanistyka.com/index.php/MH/article/view/162. Date accessed: 13.01.21. [In Polish].

Khomenko, B., Tsyhaniuk, V. (2004). *Podilskymy stezhkamy Mykhaila Kotsiubynskoho* [Podillia walks of Mykhailo Kotsiubynsky]. Vinnytsia, 142 p. [In Ukrainian].

Lazovskyi, Ya. (2013). Krykhty spohadiv pro Vinnytsiu [Remains of memories about the town of Vinnitsia]. *Vinnytsia u spohadakh – Vinnitsa in memoirs* (Vol. 1, p. 353–367). Vinnytsia [In Ukrainian].

Lohinov, O., Semenko, L. (2009). *Vinnytsia u 1917 r. Revoliutsiia u provintsiinomu misti* [Vinnytsia in 1917. Revolution in a provincial town]. Vinnytsia, 272 p. [In Ukrainian].

Melanchuk, A. V. (2015). *Advokatura v Rosiiskii imperii za sudovoiu reformoiu 1864 roku ta v suchasnii Ukraini: porivnialnyi analiz* [The Bar in the Russian empire after judicial reform of 1864 and in the modern Ukraine: comparative analysis]. Khmelnytsky, 179 p. [In Ukrainian].

Provintsialnaya letopis [Provincial chronicle] (1901, September 1, November 21). *Kievskaya gazeta – Kiev newspaper*. [In Russian].

Shalak, O. (2009) Tseslav (Cheslav) Neiman – prykhylnyk naukovykh zasad Pavla Chubynskoho ta Oskara Kolberha [Tseslav (Cheslav) Neyman – adherent of scientific principles of Pavlo Chubynsky and Oscar Colberg]. *Materialy do ukrainskoi etnolohii – Materials to Ukrainian ethnology,* 8(11), 36–43. [In Ukrainian].

Sieriakov, O. A. (2014) *Reforma advokatury 1864 roku v Rosiiskii imperii: istoriohrafiia* [Reform of the Bar in 1864 in the Russian empire: historiography] (Extended abstract of Candidate's thesis). Zaporizhia, 20 p. [In Ukrainian].

Sviatotska, V. (2010). *Instytut advokatury Ukrainy: stanovlennia ta rozvytok* [The institution of the Bar of Ukraine: formation and development] (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv, 16 p. [In Ukrainian].

Yuridicheskiy spravochnik *M. Ostrogorskogo na 1917 god* [Legal directory for 1917 by M. Ostrogorski] (1917). Petrograd, 467 p. [In Russian].

Статтю надіслано до редколегії 04.03.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.04.2021 р.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 398.4(477.44)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-82-92

Володимир Галайчук
Львівський національний університет імені Івана Франка
кандидат філологічних наук, доцент (Україна)
e-mail: halay_czuk@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7780-5876

Традиційна демонологія Хмільниччини

Анотація. Метою статті *є комплексна характеристика демонологічних уявлень та вірувань мешканців Хмільницького р-ну Вінницької обл. на основі власних записів з цієї частини історико-етнографічної Волині.* ***Методологія дослідження*** *заснована на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. При фіксації матеріалів демонологічного характеру використано метод польової етнографії. Зразками для наслідування стали праці відомих українських етнографів, присвячені демонологічним уявленням та віруванням тієї чи іншої місцевості.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає в оприлюдненні значного масиву польових етнографічних матеріалів, які автор зібрав у 2014 р. у сс. Воронівці, Зозулинці, Морозівка, Пагурці, Петриківці, Пустовіти, Рибчинці, Філіополь та м. Хмільник. Більшість з них публікуються вперше. Крім того, досі демонологічна традиція Хмільниччини ще не була предметом такої акумульованої уваги. За винятком окремих публікацій, авторами яких є учасники згаданої експедиції 2014 р. – Р. Сілецький, М. Баглай та А. Кривенко, ці терени у вказаному контексті були невідомі дослідникам народної духовної культури.* ***Висновки.*** *Демонологічна традиція Хмільниччини у XXI ст. залишається доволі багатою. Основними її персонажами є відьми та відьмарі, опирі, домовики, русалки, потерчата, померлі-ревенанти, чорт. У загальних рисах демонологія Хмільниччини нагадує східноволинську, що закономірно. Водночас простежується і зближення з подільською традицією, зокрема у віруваннях про опирів, про русалок-мавок, про бузину як «чортове дерево» тощо. Варто зазначити, що й саме місцеве населення, іноді виразно відчуваючи відмінність свого говору від подільського, на сьогодні ототожнює себе саме з Поділлям.*

Ключові слова*: історико-етнографічна Волинь, Хмільниччина, демонологічні уявлення та вірування, відьма, домовик, русалка.*

Постановка проблеми. Одну з важливих галузей сучасної етнології становить вивчення народної демонології. Незважаючи на чималу кількість праць з цієї ділянки, демонологічна традиція окремих регіонів України все ще залишається мало знайомою дослідникам. Це спонукає до нових польових пошуків та оприлюднення їхніх результатів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Стаття ґрунтується на польових етнографічних матеріалах, які автор записав у Хмільницькому районі Вінниччини в липні 2014 р. (Матеріали зберігаються в Архіві ЛНУ ім. І. Франка [Архів ЛНУ. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 710-Е]). Кореспондовані населені пункти залишилися у складі району й після реформи 2020 р.

Загалом досліджень, що висвітлювали б демонологію Хмільниччини, небагато. Окремих мікротем, зокрема уявлень про померлих, торкався автор цієї статті [Галайчук, 2015; 2016; 2017; Галайчук, Солоп, 2019], поховально-поминальна тематика представлена також у статті Романа Сілецького [Сілецький, 2019], у календарному контексті демонологічні аспекти цієї частини історико-етнографічної Волині розглянули Марія Баглай [Баглай, 2015] та Анастасія Кривенко [Кривенко, 2020].

Мета статті. Завданням цієї публікації автор вбачає комплексну характеристику демонологічних уявлень та вірувань Хмільниччини на основі власних записів із цього району.

Виклад основного матеріалу. Хоч на сьогодні, як нерідко кажуть на Хмільниччині, «помина'лись вже відьми в нас, повмирали...», чи не найбільше зафіксованих тут розповідей демонологічного характеру стосуються саме теми **відьомства**.

Відьми, за уявленнями, бувають «родимі» та «вчені»: «*Кажут, шо є – родиця, а є – шо вчиця*» (с. Філіополь). Вони шкодять людям і худобі: «*Люди лего'чут* (обмовляють. – В. Г.)*, підробляют... Є, шо худобі роблят відьми, людям роблят*» (с. Рибчинці). Найчастіше проявом відьми вважають відбирання молока: «*Вєдьми. Якшо теля є в нас, то вона в нас все приходить позичати: чи сірника, чи солі... І молоко може забрати*» (м. Хмільник).

Бувало, що ловили відьму, коли та як жаба чи собака пробиралася у хлів, щоб видоїти корову: «*Відьма людиною не при'йде в хлів, вона перероблюється на шось: то на жабу, то ше на шо*» (с. Воронівці), «*Кажут, шо вони можут перевернутися і на собаку, і на шо хоште. В нас їден чоловік, геть недалеко, через кілька хат, то в нього корова тоже – нема молока чо'сь. Кажний раз – видояна корова, видояна корова... Ну шо таке... Ну, він сів. "Я її зло'влю всьо рамно. Зло'влю – я її вб'ю..." Сів він... Пізно сидить. Їден вечер сидить, другий вечер... На третій вечер – приходе, з дійничкою, сідає пуд корову, доїт... А він її за плечи – лап. Зловив, і одсік пальці. Ото, каже, будут всі знати, шо ти відьма. І вона, каже, навіть в бо'льницю не пішла з тими пальцями і не показувала їх, шо вона така... То вона, певне, наша через хат п'ять сусіда. І вже стара баба, немолода*» (с. Філіополь).

У розповіді з Рибчинців відьма фігурує у подобі схожої на собаку жінки: «*Колись говорив мій свекор, шо як йшов десь з свею жінкою на баль: але – іде жінка, і дуже собаки її рвут. А ця жінка – така, як жінка, і так як собака похожа. І – груди в неї телемпаюцця, а собаки її рвут... А батько, свекор – ки'йом нагнав їх, вдарив ше її, вона заскавилі'ла і побігла. А на другий день каже до нього – я тибі зро'блю, чо' ти мене бив? Така відьма була, шо робила худобі*».

Побутує на Хмільниччині й типовий сюжет про відьом, як чоловік уночі на Юрія чи Купайла бачить відьму і механічно повторює її дії. Замість відьми, однак, у ньому фігурує «бабушка»-знахарка: «*Ну, росте там травичка: там, там скубну'ла... Якесь зіллячко. Ну да й принесла, дала коровці. Ну вона дає коровка'м, то вона по-трошки, знаєте... А там* [один] *подивився – ага, ходить бабушка, піду-но і я. Пішов назбирав-назбирав... Та й викинув всьо корові. Вона – по-трошки дає, а він викинув корові все. Як він викинув все, то прийшлося – цю корову доїть-доїть, а цю корову вімнє розпирає. Шо робити? Чого тільки молока? Вона по-трошки, то тільки не бу'ло... Каже: "Шо комусь, те й мені, шо комусь, те й мені". Набрав, набрав... Цю корову розпирає – шо робити? Пішов та й каже цьой бабушкі – так і так... "А шо ж ви давали її?" Він каже... То вона вже одробила, та й стало так, як тре', на мірі. А то було б корову затаскало це молоко... Вона вже знала, в який то день це рвати, шоб це зробити. На межі рвала. Але треба приказувати, якусь молітву читати до нього. Бо каже, пробачте: "З'їж вужа', а як без примо'ви, то нічо' не поможе". То так воно і це було*» (с. Рибчинці).

Натомість інша розповідь з Хмільниччини чітко вказує на те, що йшлося саме про відьму: «*Про ві'дьми – чом нє. Говорат. Я й сама бачила, яка вона. Моя й дядина була. З Костянтинова дядько привів. Тоже – Господи: рано встане, возьме гладущичка – і по росі. Ходе по межах і збиває ро'су в гладущичок. То наші чолові'ки, сусіди, шоб були зловили її, вони були б її забили, вони б її живою не пустили були б. То вона тю'хнула скорішч. То кожного ранку збирала для корови. І в неї корова була суха, тіки їдна шкура тако і ребра. А яка була добра – того сира скільки мала, і сметани, і всього'. То вже' вона шось знала добре*» (с. Філіополь).

Варто зазначити, що аби відібрати молоко від корови, не обов'язково бути відьмою. Деякі люди «мають такі очі» й можуть зробити це навіть нехотячи: «*Є такі люди, шо як подивицця, то корова буде дубала' скакати, і молоко забере. Такі є очі. Можуть зробити, шо не доступите до корови і молока не дасть. То їдуть шукають бабів*» (с. Пустовіти), «*То є такі вочі, шо вона й сама не знає. Це в мене сусіда, вона не робить нічо', але як я їй на якісь святки' молока занесла – то й нема молока. А вона аби-но подивилась*» (с. Воронівці).

Якщо відьма зіпсувала корову, кип'ятили у молоці від цієї корови голки, і відьма мусила прийти за позичкою: «*Вєдьмів в нас багато. Мій дід покійний, була в сусідстві вєдьма, то казав кидати голку в молоко і кип'ятити. Ця голка як кипит – вона обізатєльно прийде шось позичати*» (с. Пагурці), «*А ше варили голки', і це примовляли, на кого ти думаєш. І це начинаєш... ці голки' киплят – і воно обізатєльно до тебе при'йде. Бо його коле, його пече. У воді варили, горщички такі були свяче'ні спіциально*» (с. Воронівці). За розповіддю з Філіополя, «варити» треба освячені голки й ножа: «*В нас їдна, моя кума, в неї то корова була добра, і шось зробилось корові. І їй сказали, шо як буде' святити батюшка паску, – возьми шило, возьми голку, возьми ножа... Шось там ше сказали їй взяти, – і нехай посвяте разом з паскою. А ти прийде'ш з церкви, і вкидай в чавун, і шоб воно кипіло. Відьма до тебе сама прийде до хати. Будеш бачити, яка відьма. І вона так зробила. Каже, я прийшла, кинула, почало кипіти... Тіки, каже, почало кипіти – прихо-о-оде до хати: "Шо це ти робиш?" Каже – па'лю, ва'ру оцьо шось. "Та на'шо ти його ва'риш?" А, каже, отако, шоб для себе було. Вона: "То ти не вари вже ниньки, ниньки не мона варити". А вона каже – ниньки мона варити. Я, каже, ва'ру, шоб варило ту, шо корові моїй хто робив. То шоб ту варило, каже. І вона – з хати, і пішла. І каже – і взяло'сь те молоко назад, і всьо. То вже є, ті відьма'ри*» (с. Філіополь).

Практикували обкурювання корови різними засобами: «*Брали жабу, палили на вогні і цим димом обкурували вімнє*» (с. Воронівці), «*В мене тоже случай був. Пропало молоко в корови. Жінка пішла до баби Люби, сказала, шо так і так... Ну то та дала якогось зілля. І це, говорить, шо цим зіллям, пока воно горит, обнести це зілля кругом неї, від ро'га і круго'м. І*

……

скіки зілля буде горіти, і стільки раз ця корова оправицця, – і стільки раз ця жінка прийде, но не тре' ничо' давати. Ну то жінка так зробила, обвела, то корова оправилась шість раз. Пока вона три ра'зи обвела кругом неї. То ця прийшла раз, другий раз, – то дай те, то дай те... Ну, вона не давала зразу. Потом – баба прийшла: "На но ці, лапки від... бо мій собака шось не їсть". Дала, а та взяла вилляла – і всьо... Ото такий случай був» (с. Пагурці).

Відьма поверне молоко, якщо дуже лаяти і клясти її: «*В мене корова давала по відрі молока... І то ше й тітка, двоюрі'дня сестра батькова – прийшла поза'хід сонця, і каже – треба... мо', хоть кисле молоко є... Я кажу – є. Дала... Я не помічаю: менше й менше молока, менше, – і до того дойшло, шо півлітра молока. І це молоко навіть не зістоюєцця. То я шо ро'блю – беру пляшечку молока та й несу до вітіна'рів, бо там була ферма. Вітінари взяли подивилися, питают мене: "А корова пасецця?" – "Пасецця". "А жуйку жує?" – "Жує". "А, – кажут, – як, мо', яка бабка пошептала, нас не вчили одробляти". Вони ж бачат, шо не молоко, а вода... І я за'кім прийшла дудому... А тоді всенька вулиця ходила по воду, і вона прийшла по воду. А я ше в поло'женні, і я дуже не'рвлюся, та й дуже плачу і лаю. Шо я за молочком жию, і ниньки я цю півлітру видою води, прамо сироватки... А вона мене за руки хапає, шо: "Не лай, не плач, воно візьмецця, бо в нас тоже так було". І взялося молоко, но того* [що було раніше] *молока вже не було... То це на свому житті я таке іспитала*» (с. Зозулинці).

За однією з розповідей допоміг хліб, отриманий від прошачки: «*Колдуни, відьми. Відьми – це можуть повліяти на худобу. Колись в мене тоже так було, шо зайшла сусіда. А в мене корова розтелилася. Я кажу – розтелилась корова. А вона – покажи-но своє, те, шо розтелилось. А ми ше й падруги були. Кажу – йди дивись. Вона зайшла – всьо. Я до корови – не видою корови. Лізе на стіни, Боже!.. Йду я до другої сусіди плачу. Там бабка така була, шо просила* (прошачка. – *В. Г.*). *Питає – шо таке, Надю? Кажу – корові шось зробилося... А вона каже – в тебе' хтось у хліві був? Я кажу – Марійка тіки була. "О. Тре' було не пускати. Не плач. На, я тобі дала хліба... – Ну, це шо люди дають її, вона просила. – Я тобі дала хліба, прийдеш посипеш їй в ясла, і візьмеш свяченої води і посвяти її". Той хліб ше трошки й прицвічаний був, то вона каже – багато не давай, но шоб вона ззіла. Я прийшла, зробила це – всьо. Я вам скажу – корова тако стала шкурою трасти, але підійшла до неї так як треба. То це чи такі гочі, чи, може, людина знає шось таке. Ну буває так. От, продасть корову, добра корова, все, – зробить так, шо недобра буде. То є такі люди, вони передают своїм дітям, та й вони знают*» (с. Петриківці).

Рятувалися від відьомського пороблення «молитвою»: «*Буває, шо вона шось просто подивилась, подумала, і в корови молока нема. Вона просто така... вона дуже хоче все мати. То читаю молитву, і молоко обновляєцця. То я таку людську молитву читаю, але там, де ім'я, кажу – раба корова. І помагає. До цьо, як вже "Отче наш" прокажеш, до цю молитву.* (Переказує молитву від уроків. – *В. Г.*). *І це так рано встала, три ра'зи "Отче наш" проказала, похрестилась, і три ра'зи ножем корову такого' перехрестила. Це три дні до схід сонця, і ше третього разу не доказала – і молоко вернулось. Це лю'дська* [молитва] *від гочей*» (с. Воронівці).

Далеко не всі знали відповідні «молитви», відтак зверталися до «бабушок»: «*От, осьо в Білим Рукаві бабушка, стара вже, років сємдесят, вона цим занімалася тоже, цим відьма'рецтвом. То до неї – шо-небу'дь корові, то ходят. Бо я й сама ходила до неї. Випустила корову – корова з ума зійшла – хода! І аж в Білий Рукав загналася. І я за нею боса, по морозі. І не мона її зловити, нічого. То тоже до тої баби ходила. То вона дала якогось зілля, я напоїла – і осмири'лася, я вже тоді могла до неї приступити. То вже вони є, ті відьма'рецькі. Ну, вона всім одмовляла. На ню не казали вєдьма, ну казали, шо баба ця учона, шо вчилася. А так – то у кажної є хвіст, халєра на ній* (Сміється. – *В. Г.*)» (с. Філіополь).

Зазвичай від відьом та «нечистої сили» захищалися превентивно. Зокрема, «*Шоб худоба велася, чіпляют підкову до сволока, там, де худоба проходит. Так донизу* [ріжками] *чіпляют*» (с. Петриківці), «*Осику, то стовпчика десь забивают коло корови, шоб молока не забрали*» (с. Зозулинці). Уперше на пашу худобу виганяли освяченою вербою, чіпляли коням та коровам червоні стрічки: «*Як перший раз виводят худобу, то корові на роги, коневі в гриву червону лєнту – то від нечистої сили*» (с. Пагурці), «*Перший раз як виганяєм корову, то свяченою вербою, беремо різочку...*» (с. Зозулинці). Після отелення давали корові свяченого пійла: «*Як корова отелилася, то в пійло давали цілушку свяченої паски, свяченої води*» (с. Рибчинці).

Гілочка освяченої у Вербну неділю верби берегла не лише худобу, але й хату: «*Вербу посвячену затикают в хліві від відьми. Гілочку на гору' затикаєш, шоб грім не попав. За образи затикают*» (с. Рибчинці). Також оберегом хати був проставлений на сволоку у Чистий четвер хрест: «*Хрестики в Чистий четвер ввечері – це треба було в кага'нчику вогонь з церкви принести, і на сволоку хрестик робили*» (с. Зозулинці). Оберегові хрестики у хаті проставляли на Йордан: «*Батюшка ходит з кропилом і свя'тит. Після сьват вже. А сами – як прийшли з церкви, то окроплювали. Хрестики крейдою ставили*» (с. Пагурці), «*Хадзяїн в нас*

хати не обкроплював. Батюшка робив хреста протів стола саджою від свічки, а на две'рах крейдою» (с. Філіополь). Обсипали хату освяченим на Маковія маком-видюком: «*Ото видюк святили і хату обсипали, то не підійде нія'ка...*» (с. Воронівці).

Відьму можна визначити по тому, як вона виходить з церкви, чи під час великоднього обходу: «*То вже в нас поминались такі, шо на них громі'чив народ, шо це вони робили збитки. І всіґда – вони ходили в церкву, то народ похрестився і пішов, а вони всіґда за'дки виходят. Оце їх так народ пізнавав. Нічо' не розвертало їх, шоб це вони вийшли так, як положено, з церкви. Повинні – як зайшли, так повинні і вийти, за'дки*» (с. Воронівці), «*Відьми' – біжіть-но у церкву, то подивитесь. Я в себе то не бачила, в нас церква нова, а то ходили до Уланова в церкву. То це дивися – ця, котра цим ділом занімаєцця, то вона плечима... Вона так не піде з церкви, вона задкує. І тако баби їдна до другої – подивись, як пішла... Вже за'дки, задки, задки, шоб плечима не бути оберняною до церкви. А в нас тут не видно таких, шоб колдували дуже. То вони такі зароджені люди*» (с. Воронівці), «*Є бабки, шо вони знають до коровів, людям могли шо недобре зробити. То батюшка як в церкві на Великдень править, то він в дванадцить часов начинає службу, і він робить обхожденіє, і тре' виходити всім з церкви. А єсть така людина, шо хоче остатися в церкві, а не мона. Значить, вона, та людина, вредна. В худоби користь забирає і людям недобре робить. Відьми'. Були родімі, були так, вчилися*» (с. Рибчинці).

На відьму може вказати й поведінка корови, у якої та відібрала молоко: «*А мама ше розказувала, шо була ше її мати, прийшла молока тоже купила. О. І молока не стало. То ця корова як йде з череди, то дудому не заходе, но прамо до неї до хати і реве. А вона віником замітає, а вслід за нею біжат. А вона "Ану, чого ти?" І ця корова – з-під цеї хати і летит в село. То це було. І я знаю, шо вона знала. І вона як жила', то дуже корови' добрі були, а як померла вона, то молока в теї невістки не стало*» (с. Зозулинці).

Перед смертю відьми мучаться, бачать чортів: «*От, моя дядина як умирала, то я коло неї сиділа. Бо дочка її поїхала десь до сестри у Вінницю, і каже – посидь із матірою. То я сиділа... Я не можу всидіти з нею. Вона як не туди влізе, то туди. То піде в комин заглядає... Де от па'лицця. В комин загля'нула: «Їдна, дві, три, штири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'їть, десіть, одина'дцить, дванадцить, тринадцить, штирна'дцить, п'ятнадцить. О – є всі...» То вже вона шось знає чи шось бачить... Вже я її запровадила, шоб вона лягла, подивилася я – нема ничого... То вже вона шось бачила... Шось вона ж бачит, якусь халєру...*» (с. Філіополь).

Аби відьма сконала, над нею зривали стіль: «*Зривали стіль, як вмерти не може. Над нею. То в нас така була, то зірвали дві стелини, і вона легко вмерла*» (с. Пустовіти), «*Є так, шо зривают стіль над нею, до того мучицця. І моментально вона затихає, вмирає*» (с. Воронівці), «*В нас тут бабка була, ну казали, шо вона багато знала приробляти. То казали, шо вона дуже довго мучилася, не могла вмерти, то зривали стіль, дюру робили, шоб пішла душа її, і тоді вона вмерла*» (с. Петриківці), «*Кажуть, шо стелю зривают, бо вони не можуть померти. Чи це там, де воно лежит...*» (с. Зозулинці).

За уявленнями з Хмільниччини, є також **люди, які «знають»**. На відміну від відьом, вони використовували «знання» не на шкоду, а з уповні прагматичною мотивацією: «*Шось таке люди, канєшно, знают. Сусід нам розказував. Каже, шо купив, тітка попросила, шо біжи на базар купи мені маленьке поросятко, я вгодую, буду мати шкварку. Він, каже, пішов, купив те поросятко і – нате, тітко. І вона каже – тиждень нічого не їсть, кричит, і рохкає, і... Кличе його. Каже – Стьопа, візьми-но це порося і занеси їму. Дурно віддай. Він – за те порося, прийшов в другу неділю на базар, каже: "Дядьку, шо ж ви мені дали? Я заніс тітці, а воно – хоч вареника дай – не їсть, кричит". – "Йди дудоми, всьо буде добре. Я думав, це ти хочеш на розвід". Каже, прийшов, вона заколотила їсти, – їсть. І до сіх пор їсть те порося. Так шо є такі люди, шо знають... І є такі, шо й бараболі їсти продадуть, а на розвід не дадуть*» (м. Хмільник).

Трапляється, що таких людей ототожнюють з **відьмарами** чи **опирами**. Загалом, як вірять, «*Опирь, це той, шо водит вє'дьмів*» (с. Пагурці); також «*Опир – це якась недобра людина. Кажут – не май з ним діла, це опир*» (м. Хмільник).

Відьмарі, як і відьми, могли спричиняти шкоду тваринам: «*На коня'х бувают су'дна. Це як сідати на коняку, то в них були такі... ну, пухлоти'на така. То казали, як хто на коня сяде який* [відьмар]*, то це може бути така причина*» (с. Пагурці). Водночас вони і «знали» до тварин. Найдокладнішу розповідь про відьмарів-опирів ми зафіксували у с. Філіополь: «*Го'пири... В нас чоловік був, сусід, він тоже чимось занімався. Вже, певне, років три, як його нема... Я доїла корови'. А в мене така корова була, шо дуже била, не мона було приступити. Як схоче молоко дати – дасть, не схоче – не дасть. І я до'ю, а він навоз возить. І кажу до нього: "От, дядьку, шо хоч роби – і не можу видоїти. Молода така корова, і добра, але то віддасть молоко, а то не віддасть...". А він каже, вибачайте: "А, ти – гамно!.. Як ти не годна видоїти, то ти гамно". Кажу – ну, та шо я зро'блю, кажу. "Давай-но стільця, я видою". Ой, кажу, дядьку,*

……

хоць не ґамняґайте. На'шо ґамняґаєте даром? Як ця корова не дасть нікому молока. Доярки' не можуть видоїти... А вони – видоят корову... Прийшов цей чоловік: "Стий, Мирва..." Взяв тако від ріг і аж до хвоста – перевів раз рукою, перевів другий раз рукою, і перевів третій раз рукою. Зсунув назад... "Давайте відро". – Нате. Сів – бур, бур, бур, бур, – те молоко... Аж то з відра біжит, видоїв... "А шо, не видоїв? Видоїв". Ну, кажу, ви не шось-небудь, кажу, коли ви корову видоїли цю... То він каже: "Я вам із молока того масло скру'тю в руках", І скруте: возьме' молока, виллє в жменю, покрутив – скрутив...

А другу доярку – підманув. Каже: "От, як ти хоч подивитись на відьма'рів, іди, я тобі пока'жу. – (А в нас там – Чорний шлях...) – Іди, – каже, – я тебе поведу, і ти подивисся". Бере її веде. Як він її доводит до того Шляху, вона каже – Боже, як їх іде... Каже – сила... Я, каже, звідти дременула назад... І втікла, каже: "Хай ти згориш... Я знаю, – каже, – шо вони можут зо мною зробити? Шо я, – каже, – така, а вони – відьма'рецькі?.." Відьма'ри десь йшли, ввечір пізно. Я знаю, думаєте, куди?..»

До категорії знахоровитих людей, уявлення про яких побутують на Хмільниччині, варто віднести й **тих, що могли «відвести хмару»**: «*Як град, як гриміло, то викидає лопату і ко'цюбу тако на поріг наперехрестя, шоб годводило грім чи блискавку де не ходит нічого, не робит, не бігає нічого... Шоб грім ішов туди гриміти, де люди не ходят, де птиця не літає, де шоб на нетрі, на кручі. Так примовляли люди, хто там викидає. "Матір Божу" виносили надвір, цю, вогне'нну, і якось там годводили. То в нас осьо сусіда така, шо годводила... Вогненна – чорна така, із дитятком на руці*» (с. Філіополь).

Таких людей можна співвіднести з «**бабами**», у яких шукали допомоги в демонологічно маркованих ситуаціях, наприклад, щоб вимовили хворобу чи захистили від проявів «нечистого». Водночас «баби» також належать до тих, хто «щось знає». Серед іншого, вони вміли начебто «заправити» свою корову вужем: «*Кажут, шо є примовляний до корови вуж. А хто його знає, шо він... Якось баби примовляют, шось вони знают. Хто його знає, шо воно... Но корова заправляна – є вуж в ро'гу. А чи воно живе заправляне, чи воно неживе, я не знаю, я вам не ска'жу. То свої корови вони так заправляли. Робили в рогові дзюрку і туди, кажут, заправляли. В нас так ніхто не робив, то я не знаю. Но чутка така була*» (с. Філіополь).

Отримати «знання» можна віднайшовши цвіт **папороті**: «*Казали, шо на Купайло вночі цвіт папороті цвіте. Хто знайде, то буде все знати. То ходили шукали. Ну не можна було знайти, бо вона тіки в північ цвіте*» (с. Зозулинці). Згадували респонденти й про так звану «Чорну магію»: «*Про "Чорну магію" то казали*» (с. Воронівці).

Повсюдно на Хмільниччині вірять в існування **домовика**, при цьому вважають, що він є у кожній хаті: «*Домовик у любій хаті є. От, осьо яка мала паршива хатина, а він в мене є. Но я його не бачу... Де построят хату, там він вже є. Там він собі в уголочку найде місце, шоб він там жив, і він собі там живе-проживає: доки хата, доти й він*» (с. Філіополь).

Зазвичай домовика сприймають як господаря хати: «*Домовик – хазяїн хати. Десь на горі він чи де. Я його не бачила*» (с. Пагурці). Значно рідше трапляється апріорно негативна характеристика: «*Кажут, шо є такі домовики, шо мучат людину. А хто його знає. Кажут, шо в кожній хаті є домовик. Кажут, він це такий як тташка літає, і це він в кожній хаті є. А я прожила вік, і я за це не знаю*» (с. Пустовіти).

Уходячи в нову хату, з домовиком вітались: «*На входини колись було, шо це як люди приходили, то казали: "Добрий день цьому дому, хто в ньому є". Це, вроді, як звертались до домовика, чи як... Так мені бабця колись казала*» (с. Морозівка), «*Заходиш з хлібом, хліб поклав на стіл і говориш: "Прийми мене, хазяїне, таким, як є". То в нас в селі дехто так примовляв. Кота пускали. Не казали домовик: хазяїн – кажуть, в хаті. Є, кажуть, шо вредний, а є такий...*» (с. Пагурці).

Домовика на Хмільниччині й годували. Виглядав цей процес по-різному: «*Першого дня в новій хаті шось оставляли, казали, шо це тобі, хазяїне, на вечеру. Чи на сніданок... Не злись на нас, будь добрим для нас, хазяюй разом з нами*» (с. Воронівці), «*На перехідщину сусіди прийшли, повечерали, поблагословили – і розійшлись. Стола не прибирали – оставляли для домовика. Зранку викидали курам, бо свиням не мона викидати. Кажут, свині ззідят це всеньке всьо* («з'їдять» достаток. – *В. Г.*)» (с. Філіополь), «*То як їдят люди, то ж кожного вечора шось зостаєцца їму. На ніч мисочка мусе бути на столі для нього. З чим-небу'дь: чи суп ва'рицця, чи картошка ва'рицця, чи шось, – то зостаєцця. А зрана викидаєцця. На перехідщину його не кликали, він сам при'йде. Він собі має на чердаку, де він там примостицця: чи в углі якому, чи... ну, десь він найде' собі місце, і він там жиє*» (с. Філіополь), «*Це таке ка'зане балакали, шо як хадзяї знают, шо він є, то їму їсти, знацця, дают. Носили їму їсти на гору'*» (с. Морозівка), «*Ставили, кажуть, їсти домовикові. Мабуть, на горі*» (с. Рибчинці), «*Казали, шо є такий домовик. Нихто його не бачив, ну як шо, то виносили йому їсти, на гору' шось ставили там. Ну, ляда тако, і там зразу ставили. Шо сами їли – і йому там трошки поставили в тарілочку. Ну, то моя ше бабця роказувала. А воно чи так, чи не*

так...» (с. Морозівка), «*Він добрий. І їму виносили їсти на гору'. Їсти чи, там, пити. А він так як сторож в гобійсті' був. Шо сами їли, те йому давали*» (с. Рибчинці), «*Казали, шо домовичок живе в кожній хаті. Його ніхто не бачив. Він десь на горі. Кажуть, шо виносять на гору' їсти, ставлять йому молочко, водичку. Ну, і шо їдло на столі оставляти, кажний день, на ніч, шоб він собі поїв. Я собі всіґда оставляю для домовичка. Ввечері з столу не прибираю, шоб він не голодний був. а рано прибираю, шо оста'лось – собачкам віддаю. Трошки так прибрати, а шо оста'лось – то так балакаєм – це для домовичка. Це стародавні такі звичаї. Це, напевно, від Бога він. На Різдво так же само треба оставляти на столі. Це для цих, шо там духи приходять. І ложечки оставляли, все-все. І разом з ними – і для домовичка*» (с. Морозівка).

Переважно домовика не бачать, лише чують звуки, що засвідчують його присутність: «*Ну, колись і в нас в хаті тоже, ше в старій хаті, ше ми такі малі були з братом, ну, не спимо, так казилися, казилися, як діти, а посля чуємо – шось по вікні – шкраб-шкраб... Ми на піч позалазили. До мами – мам, мам... Мама – шо таке? – По вікні шкрабає. – Ай, то кіт якийсь шкрабає. Ми так понасторожувались... А колись соломою застеляли хати – по соломі – шалап-шалап – шалапає. Вже коло печі. Вже й сірниками тарахкає... Вже й мама злякалася... Але так потархкало, а посля так – ф-ф-ф... – і пішло, не стало. Ну, так кажут, шо він і добрий є, помагає всяку всячину, не робит вреда*» (с. Петриківці).

Усе ж, дехто й бачив домовика: «*Колись там в нас в селі ішла одна жінка, і каже, шо бачила домовика. Каже, шо біг як котик, тіки в шляпі. Ну, кажуть, де він живе, то він там приносить якесь добро. Шо там злагода, там все ведецця, – якшо він полюбить цих хазяїв*» (с. Морозівка).

У Петриківцях домовик начебто об'являвся у подобі померлого господаря: «*А тут ше в нас дід колись, розказували, шо помер він був, тоже – в сусідстві. То кажут, з гобіда... З гобіда, кажут, ше видно – сів на призьбі і таку люльку крепку курит. І кажут – шо хто каже, а він собі спустив, нічо' не говорит, і всьо. І це щодня, кажут, – но вже тако сонце на спочи'н – він є. То це, кажут, домовик: то це як він умер – то хіба він ходив? Ну але є, кажут, шо нічо' не роблят, а є, шо...*» (с. Петриківці)

Про зв'язок домовика з душею померлого свідчить і розповідь з Філіополя: «*Я його не бачила. Я чула, шо бачили. Бо їдна жінка казала, як чоловік лежав на лавці, то шось перебігло через хату. Під нього. А по тому – всі дивились, дивились, шукали, – і не найшли нічого. А перебігло через хату під нього. А шо... Господь його знає...*» (с. Філіополь).

Здатність бачити домовика мають нібито діти: «*Малючо'к як народився, то сміявся до шкафа'. Тако в один куточок доверху улибався*» (с. Воронівці).

За домовиком визнають охоронні функції: «*Він не пускає в гобійстя', домовий. Хто піде на город, в кого вогірки' вибирати чи шось брати, то він за плечи вхопит і не пустит з города. Домового – то це хазяї, може, й кормлят, як то були хазяї ці старі. Оця тітка розказувала. Каже – вони знали його. То як хтось йде рвати грушки чи на город вогірки вибирати, то він тоді дає знати і не пускає з города, доки не вийде хазяїн*» (с. Рибчинці).

Буває, що він дражнить домашніх, ховаючи якісь речі: «*Сестри вонука розказує. Каже – прийшла з базару, поклала гаманця. В хаті нікого не було, і гаманець як в воду впав. Каже – сидимо ввечері, дивимося тілівізор, таково, каже, люстра гойда'єцця. Ми вже, каже, навіть нікому не хтіли казати... Але вже потом – батько каже: "Домовичок, ти не дрочися з нами, годдай нам гаманця. Де ж ти його подів?" Як ми, каже, рано встаєм – там, де поклала, лежит. То ж ми, каже, всі ж не сліпі?.. Ну, він, каже, збитків нічого, оце тільки шо це дрочиться – гаманця забрав, а то ше шось – дивись – не стало. Нема, й нема, й нема, – це знов... Ну, каже, всі сидимо і бачимо, шо люстра гойдаєцця. Не гримит, і нічо' не їде, і нічо', а люстра гойдаєцця. Значить, він є*» (с. Воронівці). Варто зазначити, що шукаючи якусь річ, використовували й відомий повсюдно спосіб: «*Як не можеш шо найти в хаті – стукни в ножку, в стіл, то й воно найде'цця*» (м. Хмільник).

Часом домовик ганяє у хліві худобу, плете коням гриви. В таких випадках використовували певні обереги: «*Як кінь мокрий чи корова, то це кажут, шо повісити ворону забити, шоб домовик не мучив. То і в мене так було, то я посвятила водою свяченою хліва, вербу свячену застромила, і воно так...*» (с. Пустовіти), «*Домовик, кажуть, гриву плете. Обсвячуют худобу і хліва обсвячуют*» (с. Петриківці). У с. Пагурці натомість зазначили, що гриви плете не домовик, а ласиця: «*Хазяїн виходит – коняка мокра і грива заплетяна. Як підслідили – а це ласиця. Вона лоскоче, і коняка гопки дає*». Подекуди ж казали, що це «*лихе гриву заплітає*» (с. Воронівці), «*чорт плете коневі гриву*» (с. Рибчинці).

Сприяння домовика часто залежить від його особистих уподобань. Якщо незлюбить хатніх, може навіть душити їх: «*А не любив, наверно, нас чогось* [домовик]. *Ну, мене, наприклад, душив. І таке відчуття... В нас такий стільчик був, шо як сідаєш на нього, то ножки та' як би тріщали. То лягаю спати – так на стільчик руку, то по ногах так робицця тверде'нько, тверденько, а потом він мене чогось душив, чогось він мене не любив. То казали, шо треба*

……

казати "Отче наш", ножика клали під подушку бабушка колись, і мак такий дикий, видюк, – шоб він не приставав. [...] *А колись, як душив, то я повернулася – і такі короте'нькі грубі пальці. Так, як мужські, но такі... бо з бабайочка'. Таке бачила колись. Але вже, видно, вжилися ми, вже не чіпає. І папу колись тоже потрясав. Якшо з мамою посва'рицця, то він йому робив ве'село. Лежу так, каже, то він його за плечко потрасав, і таке відчуття, шо тіпа – вставай. Ну, в'обшем, робив йому кардібалєт, шоб не оддиха'в крепко. Десь він маму біше любив, а нас не воспринімав харашо. Але потом перестав*» (с. Воронівці).

Домовик не терпить чужих, лякає їх: «*Домовик, кажут, шо такий є, шо ничо' не вредит, а є, шо... От за це я вам розка'жу. Це в меї тьоті. Тьотя поїхала на базар, а маму (це сестра, щитати) позва'ла ночувати. Каже: я лягла, чую – шеберх.. шеберх... на горі. Ше, кажут, навіть і не спала – шеберх.. шеберх... на горі. Гречка там була – вже шось згорта'є гречку, кури скинуло – кричат уже в сінях кури. Кажут – я хтіла двері одчинити, думала, шо банді́ти, – двері не одчиниш... І вже, каже, шо – вже злякалася. Тру сірника – він гасне – не засвітиш свєту. Кажут – зара побіжу до Платона (там в сусідстві тьотіного чоловіка жив брат, такий крепкий). Кажут – зара побіжу до вікна, там вікно одчинялось. Кажут – до вікна – не одчиниш. Всьо... Кажут – залізла на піч і тако трасуся. І до са'мого, кажут, білого дня отакего' ковирало все на світі, аж уже, кажут, півень заспівав, вони, кажут, – у вікно – і побігла до цього Платона. Цей Платин, кажут, прийшов, подивився... Кажут – всьо на місці. Ну, правда, кажут – кури... і корова ходора ходит. І кури розполохані. А то, кажут, все на місці, і гречка на місці, і все на світі. Отаке було*» (с. Петриківці).

Не любить домовик людей, які живуть «не по-Божому»; може відімстити й за непоштиве до себе ставлення: «*Домовик, кажуть, хазяїн в хаті. Його не бачать, але то шось ходить, то двері скрипнуть... Він – смотра як до нього відносяться. Буває, шо йому господарі не нравляцця, то він може злитись, дебоширити. Як якісь алкоголіки чи злодюги, шо нарушают Божі закони. То в свахи є той домовик – то вони і якісь монетки сипали, а він так і далі є. Вони ощущают, шо шось є*» (с. Воронівці), «*Домовик, кажуть, у кожній хаті є. На горі чи де. Ну, і як його, примєрно, обідять, та й він тоді робить збитки. Йому ж, кажуть, і їсти давали, і всьо*» (с. Рибчинці).

Життя у хаті, якщо «не прижився» домовик, не буде: «*Кажуть, шо є домовик. Шо він як ізлюбит хадзяїв, то дуже добре, а як незлюбит, то збиткуєцця*» (с. Морозівка), «*Домовик є, кажут. Шо то домовик незлюбив, стукає домовик. В нас в Уланові случай був, шо такево шось робилося в хаті. І шо вони не робили – і батюшку приводили святили, і покинули хату, – і так в них сім'я... в того інсульт, в того... Мама моя казали, шо домовик є в кожній хаті. Но є він, шо приживецця, а є, шо не приживецця. Як він вживецця, то його ніхто не чує і не бачить, а як не вживецця, то він дуже зло робить тоді*» (с. Зозулинці), «*Домовик – то лихе. Воно в кажній хаті є. Як любит хадзяїна, то є, а як не любит, то він не вде'ржицця тут*» (с. Воронівці), «*Осьо – у Чеснівці, село є, – то геть і обійстя одчуралися. Нова' хата, і завелося це-от, і не дає спати, кажут, і мучит, – та й цего... То ідут десь до батюшки в церкву, свя'тят хату, шоб він не зайшов, цим-от маком дрібненьким, відюком, обсипати свяче'ним. Так розказували. Але в нас покамість... Ми не робили цього, не знаїмо*» (с. Петриківці).

Загалом же – «*Домовик і на добре, і на погане може бути. Як його зачепити, його гніздо, то може бути й погано. А як ви його не зачепите, то не буде погано нічого*» (с. Філіополь).

Добре відомий на Хмільниччині такий демонологічний персонаж як **русалка**. Русалками вважають потопельників, здебільшого дівчат. Співвідносять їх зі святом Купайла. Русалок нерідко бачили у полях, в житі, у лісі. «*Русалки з дівчат, шо десь у стави йдут. Я не знаю*» (с. Рибчинці), «*Кажуть, шо на Купайла руса'лки купаюцця*» (с. Зозулинці), «*На Йівана Купайла русалки ходят. Кажут, шо якшо якась така людина топляна, то вона переходит в русалки, а більшість того, шо молоді дівчата*» (м. Хмільник), «*Руса'вки ходять на Івана Купайла.* [...] *Їх нихто не бачив, но кажуть, шо бувають русавки. Вони ходять всю ніч, можуть залоскотати, то бажано вночі не ходити. З сьомого на восьме, в ту ніч. То є дівчата, шо вони померли незамі'жними, такі чесні дівчата, то вони в цю ніч гуляют, в віночках. А нечесна вже не могла в вінку бути. В білому, вже вони щитаюцца як нівєсти. Кажут, шо лучче їм не попадати, бо можуть залоскотати до смерті. Вони можуть і дньом гуляти, а можуть і ноч'ю. Можут у полі гуляти, в житах, у лісі*» (с. Морозівка), «*Русалки в воді. Людина. З топляників вони, чи шо. То дівчата. На Купайла вони*» (с. Пагурці), «*Батько казав, шо їхав колись на Маркуші', саме на Йівана Купайла, то каже – з пшениці так як то вискочить... За ці русалки... Таке якесь як у білому тому'... І, каже, протів мене. А вони кіньми їздили. І, каже, знов – вискочить... І каже, так сопровождало аж почті до самого села. Пшеницьою. А там дорога – звідси пшениця і звідти. То це колись він так казав*» (с. Пустовіти).

Побутують у кореспондованих населених пунктах і відомості про так звані «пісні русалок»: «*"Не мий ніжка об ніжку, не сій муки над діжку". Це я так запомнила од мами*» (м. Хмільник), «*"Не мий ноги ногою, бо мати помре", – казали. То не пісня. "Не сій муки над діжою" – бо хліб*

не зійде. Я не знаю, чо' він не зійде, но не мона. Це ж як сієш, то ти одмірала, скіки треба. А то вже ж, над діжкою, то вже не получицця те, шо треба» (с. Петриківці), «*"Не мий ніжка об ніжку, не сій муки на діжку. Бо це, мамцю, гріх". І ше якось вона була, два стовпчики було*» (с. Воронівці), «*"Не сій муки на діжку" – це ж та пісня, шо в п'ятницю не пекти. "Насій муки, тоді хліб міси", – всіґда мама це мені казали*» (с. Зозулинці).

Іноді русалок ототожнюють з мавками, зафіксовано й специфічну назву «лоскотуха»: «*І мавки я чула, і русалки, но в нас їх нема. То воно їдне. Це, вроді кажут, шо якісь випливают дівки такі. Но вони не дівки, а шось в їх ноги не такі, і коси великі. А шо воно таке і коли вони... Дітей лякали, шоб в гогірки не ходили, шоб збитків не робили, то казали – лоскоту'ха залоскоче*» (с. Петриківці), «*От, ми сіяли коноплі і гогірки, а діти йдут вибирати гогірки, то потолочат. От – не йди, дитино, бо там русалка є, лоскоту'ха, або відьма сидит в коноплях, то половит вас. Лякали їх*» (с. Філіополь).

Трапляється, що русалок співвідносять із Зеленими святами, ототожнюючи при цьому з померлими до охрещення дітьми («потерчатами», «мавками»): «*Як Зелені свя'та, і через тиждень в понеділок, це в нас називаєцця Ро'зири, на кладьбищі. То це вже, казали, шо нехрищані діти, шо руса'лки ходят. Мама: "Вечером, ночию не ходіт, бо налякают вас нехри'щані діти, вони десь там з жита виходят". То, казали, шо русалки бігают по жита'х, шо це треба до схід сонця йти, то до схід сонця бігают. А як сонце буде сходити, то вже нема русалок.* [...] *Русалки – то нехрищані діти. Казали, шо коси розпущані, шо по житі бігали дівчата з розпущаними коса'ми. Ну, це то повинен бачити мизи'нець. А я то не бачила*» (с. Зозулинці), «Л. Д.: *На Ро'зири, це через тиждень у понеділок після Зелених свят... Але це в каждому селі по-різному говорят. Там говорят – Брику'лі, це брика'ют ті, в кого дівчатка померли. Це кажут, шо вони підіймаюцця, вони ходят, вони приходят додому. От в цьому селі кажут Брику'лі, а в сусідньому селі кажут Ро'зири. То це вони в цей день піднімаюцця, бігают дівчатка по жита'х. Оце ці ма'вки, ці дітки.* П. Д.: *Большинство кажут – Брикулі. Вони брика'ют до схода сонця. Сонце блиснуло – всьо*» (с. Воронівці), «*В нас є таке – Брику'лі. То це кажут, шо діти, ті, шо нехри'щані, шо маленькі повмирали, ходят в цей день на рассвєті. Ну їх ніхто не бачив. Потерча'тки – це як потірала мати. То не то шо вона хоче...*» (с. Петриківці).

Треба зазначити, що на Зелені свята таких дітей якраз і поминали: «*Ро'зири – це свято дитяче. Йдуть на кладбіще, відвідують, в кого діти померли*» (с. Рибчинці), «*На Ро'зири в нас правицця за вішалників, за топляників і за нехрещених дітей*» (с. Зозулинці).

У с. Філіополь уточнили, що неохрещені діти – це, власне, діти, тоді як русалками стають вже старші: «*Нехри'щані діти – то потерча'та. Младєнци це на них кажут. На Ро'зири берут купляют цукерки, роздают дітям, старикам... Русалки, кажут, шо ходят в ці Ро'зири по житі, ро'су збивают. Кажут, шо бачили. От, в нас в сусідах тут. Казала, шо йшла в Чорнівці', тако ране'нько, то каже, шо бачила, як по росі ходят і збивают ро'су, то каже, боялася геть верталася додому. То хлопці, дівчата, – ходят вони збивают ро'су по житах, по пшеницях. Русалки – це котора, шо підросла, дівчина, і от вона вмерла. То це вони, кажут, русалки. Шо такі молоді. А которі маленькі – то це младєнци, потерчата. Замужня вже в русалки не піде, і хлопец нє. Бог пускає їх на світ раз на рік. В чому вбирали їх на той світ, то в тому вони і ходят*».

В оповідці з цього ж села жінка побачила в полі на «Ро'зири» свою померлу доньку: «*Їдна жінка пішла бур'ян рвати. Ну, кукуруза посіяна, і вона каже – піду-но я гу'сям нарву бур'яну. Бо гу'сям тре' молочаю, ше шось якийсь бур'ян... Піду в кукурузу... Вона вийшла в кукурузу, на поле, на колгоспне, рвати той бур'ян... Як вона приходе – а її дочка' вмерла, така вже взросла. Вона каже – я так подивилася – шо таке?.. Йде дівчина... Як я ди'влюсь – то се моя дочка' йде. В тому, шо вони вбрали її, в тому вона йде: "Мамо, шо ви робите? Чо' ви прийшли? Вам не мона йти, ви тикайте звідси..." Вона злякалася – за цієї торби свої з бур'яном, та й пішла. І не знає, де поділась та дівчина коло її". То каже, шо бачила. Тую вмершу. А хто його знає, шо воно...*» (с. Філіополь).

Розповіді про **померлих** на Хмільниччині досить поширені. Зокрема вірять, що померлий чоловік може «приходити» до дружини, щоб зрештою «забрати» її до себе. Якщо таке траплялося, лаяли покійника, зверталися до «бабок». Однак допомагало це не завжди: «*То мені подружка моя розказувала. Каже – помер чоловік її. І приходе, каже, кажду ніч і лягає коло мене спати. Вона каже – Боже, я не сплю вже, я мучуся, і не можу нічого... І воно одіяло стягує, і таке виробляло... Та й каже – загнуся... А одна жінка каже до неї: ти, як він при'йде і почне годіяло здирати, то ти (вибачте на слові): "Ану, йоб-перейоб! Ти чого прийшов!?" І, каже, як я поругалася – більше не прийшов. Це сама лічно казала*» (м. Хмільник), «*Кажут, шо ходят. Ходит, балакає, стукає кажної ночи. То ходят по бабках і відмовляют. То десь воно чи скучає, чи так любит. Хто його знає шо*» (с. Воронівці), «*Тут, казали в нас колись, приходив дядько. Ходив. Баба така крепка була, чоловік умер. А в них було дуже багато дітей, семеро, чи шо.*

……

Ну, і чи вона крепко затужила, чи шо, і кажут, шо він став ходити до неї, геть і став жити з нею. Вона така-о зробилася і так вона й щахла. То і ходила по бабах, і не помогли» (с. Петриківці).

Подекуди розповіді про покійних, що відвідують світ живих, нагадують розповіді про упирів: «*От, покойнік помре. Так він, буває так, шо ходе, покойнік. Бо й моя мама як вмерла, то ходила, не давала мені півроку жити. Ходила до мене. Ну а та госика – берут кілка, як вже він ходе, і забивают її в гроб. Просто, де головою туди лежит. Забивают – він тоді не при'йде геть на Стра'шний суд*» (с. Філіополь).

Інша річ – коли покійник сниться. У цьому випадку він може з «того» світу і посприяти своїй сім'ї: «*Ше колись моя мама розказувала. В них було сімнадцять дітей, це в діда мого. І дідові було сорок сім років, а бабі пііісят, чи шо, – і дід вмирає. Якийсь пекельний вогонь напав, кажут – за сутки згорів. І баба остала'ся з дітьми'. І багато діте, і плаче. Шо хоч роби... Якогось там лемеша' до плуга – ну, треба навісні шось робити, і нема, хто ж мені його позичить, як всі хочуть... Плаче... От, старша дочка' лягла спати – і сниця дід: "Наталю, скажи матері, хай не плаче, піде'ш над стропо'м над сіньни'ми дверми' мацне'ш". Кажут... Це вже тьотя розказувала. Кажут – я вийшла подивилась, лап-лап – є. Сходжу – мамо, мамо... Вже стішилася... То ж шось є, бачте. Це не то шо там придумано*» (с. Петриківці).

Загалом же з покійними (зокрема, з так званими «безпірними»), з їхніми атрибутами, з пошануванням душ померлих на Хмільниччині пов'язаний цілий демонологічний пласт, здебільшого вже увиразнений в окремих публікаціях [див.: Баглай, 2015; Галайчук, 2017; Галайчук, Солоп, 2019; Сілецький, 2019].

Відомості беспосередньо про «нечистого», тобто про **чорта**, у записах з Хмільниччини доволі невиразні. Зокрема, не виявили ми свідчень про те, що його можна побачити у вихорі. Вірять проте, що вихор (*ві'хор*, у мн. *віхра'*, у с. Пагурці також – *сухий*) може «закрутити», спаралізувати, відтак при його наближенні припадали до землі: «*Ві'хор – може губу звернути, голову. Таке летит... Тре' падати*» (с. Зозулинці), «*Віхор як закрутит, то може скрутити твар. Падают до землі, уникают так*» (с. Петриківці). Майженемає розповідей про блуд як прояв чорта, зафіксовано лише нечітку згадку про те, що мовляв, «*є міста такі, шо блуд бере*» (с. Пагурці). Не розповідали у кореспондованих селах і про межу, як про локус чорта, хоч побутує уявлення, що «*Не можна, кажут, спати на межі. Сідати то ми сідаєм, а заснути, то Боже, борони. Але не знаю чого. І дитину не клали... Може, там шо зле є, не знаю*» (с. Петриківці).

Дещо краще виявляється зв'язок з «нечистим» в уявленнях про **бузину**, яку наділяють демонічними ознаками: «*Бузину не садили, шоб дємон не завівся. То якшо бузина десь взялася, то в суботу Великодну її викорчувати, то не буде рости. То ж не мона її вивести*» (с. Зозулинці), «*Бузину, казали, після обіда не чіпати, бо може кінцівки відняти*» (с. Воронівці), «*Бузина, кажут, шо не мона, шоб обійсті росла, але вона в нас росте скрізь по городах і по садках*» (с. Філіополь). Співвідносні з попередніми уявлення побутують про **зостір** (крушину ламку): «*Кажуть, під зостіром чорти ведуцця, то його даже боялись торкнутися. Кажут, шо в нього, в цього зостіра, людиноподібний корінь. І це тре' знати, коли його копати, коли його зачепити. Він дуже помічний, но тре' дуже багато про нього знати, шоб до нього добратися. Кажут – людина. Викопуєш – просто людина. І його навіть гіллячки не можна зламати*» (с. Воронівці).

Як і повсюдно в Україні, на Хмільниччині вірять, що у «нечисті» місця, тобто в місця, де є чорт, б'є блискавка. Промовистою в цьому сенсі є розповідь з Філіополя: «*Мені грім шось чотири ра'зи чи п'ять вдарив в хату. Шо побив геть і двері, і піч, і вікна побив, – всьо побив, попалив... Бив кілька раз. Раз корова тако стоїт прив'язана біля черешні – так па'льнув, ту черешню збив, та корова догори ногами перелетіла... То ми тої черешні не садили, садив дядько другий. Та й як почав грім бити та й почало шось лякати, та й він не схотів сидіти в тій хаті. Построїв хату нову', і не схтів сидіти. Каже до меї мами – заміняймося за хату. А в нас була стара хата... Заміняймося: я тобі дам нову', а ти дай нам стару. Мати каже – я не маю докла'дки тобі. Він каже – голова на голову заміняймось, тіки шоб я не сидів там. Мо'ї мати замінялися, за ту хату, ну то шо ж – прийшли – вже така госінь глу'ха, шо вже сніг летів, – прийшли вже, переночували ніч – ходе шось і свище попід хату. І ходе, і свище, свище... І не знаємо шо. А вівці були... А так хата була, і це так комі'рка була, і вівці стояли в цій комірці, – через стєнку перекидає ці вівці в сіни. Вночі. А шо? І хто? Хто його знає... Ніхто не знає... То тоже – баба якась шось там ворожила, казала, шо біше не буде лякати. То біше не лякало. Шось там вона курила якимись зілля'ми, шось там ше робила, то біше не лякало. А грім бив. А грім сют-тут, то вдер. Як не те побив, то те побив... То вікном влетит, то комином влетит поб'є, а так, шоб горіти, то не горіло. То з кіка раз бив у ту хату. То ми тоже її покинули*» (с. Філіополь).

Висновки. Як бачимо, демонологічна традиція Хмільниччини на початок XXI ст. залишається доволі багатою. Основними її персонажами є відьми та відьмарі, опирі, домовики, русалки, потерчата, померлі-ревенанти, безпосередньо чорт. У загальних рисах демонологія Хмільниччини нагадує східноволинську, що закономірно. Водночас простежується і зближення з подільською традицією, зокрема у віруваннях про опирів, про русалок-мавок, про бузину як «чортове дерево» тощо.

Подяка. Висловлюю подяку членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Архів ЛНУ – Архів Львівського національного університету імені Івана Франка.

Баглай, М. (2015) Поминання померлих у Зелену суботу на теренах історико-етнографічної Волині. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів. 131–139.

Галайчук, В. (2016). *Українська міфологія: науково-популярне видання*. Харків: КСД. 288 с.

Галайчук, В. (2017). Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині. *Народознавчі зошити*. 2017. № 6. 1343–1373.

Галайчук, В., Солоп, Б. (2019). Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск на пошану проф. Р. Шуста*. Львів. 927–951.

Кривенко, А. (2020). *Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст.* Львів. 280 с.

Сілецький, Р. (2019). «Посадили над козаком явір та ялину, а в головах дівчини червону калину...» (Поховання під деревом: пережитки давньої традиції в українців). *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск: до 75-річчя проф. К. Кондратюка*. Львів. 647–672.

Владимир Галайчук
Львовский национальный университет имени Ивана Франко
кандидат филологических наук, доцент (Украина)

Традиционная демонология Хмельниччины

Аннотация. Целью статьи *является комплексная характеристика демонологических представлений и верований жителей Хмельницкого р-на Винницкой обл. на основе осуществленных автором записей в этой части историко-этнографической Волыни.* ***Методология исследования*** *основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-типологического) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. При фиксации материалов использовался метод полевой этнографии. Образцами для подражания стали труды известных украинских этнографов, посвященные демонологическим представлениям и верованиям той или иной местности.* ***Научная новизна работы*** *заключается в обнародовании значительного массива материалов, собранных автором в 2014 г. в сс. Воронивцы, Зозулинцы, Морозивка, Пагурцы, Петрыкивка, Пустовиты, Рыбчинцы, Филиополь и г. Хмельник. Большинство из них публикуются впервые. Кроме того, до сих пор демонологическая традиция Хмельниччины еще не была предметом такого аккумулированного внимания. За исключением отдельных публикаций, авторами которых являются коллеги автора по экспедиции 2014 г. – Р. Силецкий, М. Баглай и А. Кривенко, этот регион в указанном контексте был неизвестен исследователям народной культуры.* ***Выводы****. Демонологическая традиция Хмельниччины в начале XXI в. остается достаточно богатой. Основными ее персонажами являются ведьма, ведьмак, упырь, домовой, русалка, потерча, умерший-ревенант, черт. В общих чертах демонология Хмельниччины напоминает восточноволынскую, что закономерно. В то же время наблюдается и сближение с подольской традицией, в частности в верованиях об упырях, о русалках-мавках, о бузине, как о «чертовом дереве». Стоит отметить, что и местное население, даже чувствуя отличие своего говора от подольского, сегодня отождествляет себя именно с Подольем.*

Ключевые слова*: историко-этнографическая Волынь, Хмельниччина, демонологические представления и верования, ведьма, домовой, русалка.*

Volodymyr V. Halaichuk
Ivan Franko National University of Lviv
PhD (Philology), Associate Professor (Ukraine)

Traditional Demonology of Khmilnyk District

Abstract. The purpose of the article *is a comprehensive description of demonological ideas and beliefs of the inhabitants of Khmilnyk district of Vinnytsia region, made on the basis of their own records from this part of the historical and ethnographic Volyn.* ***The research methodology*** *is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological) methods with the principles of historicism, systematization, scientificity and verification. When recording demonological materials, the main thing was to use the method of field ethnography. The works of famous Ukrainian ethnographers devoted to demonological ideas and beliefs of specific localities were used as role models.* ***The scientific novelty*** *of the work in the first situation was due to the publication of a large array of field ethnographic materials, which the author collected in 2014 in the villages of Voronivtsi, Zozulyntsi, Morozivka, Pagurtsi, Petrykivka, Pustovity, Rybchyntsi, Filiopol and town Khmilnyk. Most of them are published for the first time. In addition, the demonological tradition of Khmilnyk district has not yet been the subject of such accumulated attention. With the exception of some publications, the authors of which are the participants of the mentioned expedition in 2014 R. Siletsky, M. Bahlay and A. Kryvenko, these areas in this context were unknown to researchers of folk spiritual culture.* ***Conclusions****. Demonological tradition of Khmilnyk district at the beginning of the 20th century remains quite rich. Its main characters are witches and sorcerers, vampires, hobgoblins, mermaids, «poterchata», dead-«revenants», actually devils. In general, the demonology of the Khmilnyk district resembles the East Volyn region, which is natural. At the same time, there is a rapprochement with the Podillia tradition, in particular in the beliefs about vampires, about mermaids, about the elderberry as a «devil's tree» and so on. It is worth noting that the local population, sometimes clearly feeling the difference between their speech and Podillian, today identifies itself with Podillya.*

Key words*: historical and ethnographic Volyn, Khmilnyk region, demonological ideas and beliefs, witch, hobgoblin, mermaid.*

References:

Arkhiv LNU – Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka [Archive of Ivan Franko National University of Lviv]. [in Ukrainian].

Bahlay, M. (2015). Pomynannya pomerlykh u Zelenu subotu na terenakh istoryko-etnohrafichnoyi Volyni [Commemoration of the dead on Green Saturday in the historical and ethnographic Volhynia]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu - Proceedings of History Faculty of Lviv University.* Lviv. 131–139. [in Ukrainian].

Halaichuk, V. (2016). *Ukrayinska mifolohiya: naukovo-populyarne vydannya [Ukrainian mythology: popular science publication]*. Kharkiv: KSD. 288 s. [in Ukrainian].

Halaichuk, V. (2017). Tradytsiyni uyavlennya pro smert ta pomerlykh na istoryko-etnohrafichniy Volyni [Traditional notions of death and the dead in historical and ethnographic Volhynia.]. *Narodoznavchi zoshyty – The Ethnology Notebooks.* 2017. № 6. 1343–1373. [in Ukrainian].

Halaichuk, V. & Solop, B. (2019). Tradytsiyni uyavlennya pro samohubtsiv na terenakh istoryko-etnohrafichnoyi Volyni [Traditional attitudes toward suicides on the territory of historical and ethnographic Volyn]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna. Spetsvypusk na poshanu prof. R. Shusta – Visnyk of the Lviv University. Historical Series. Special Issue: In honor of the Professor Roman Shust.* Lviv. 927–951. [in Ukrainian].

Kryvenko, A. (2020). *Narodna demonolohiya Volyni: kalendarno-obryadovyy kontekst [Folk demonology of Volyn: calendar-ritual context]*. Lviv. 280 s. [in Ukrainian].

Siletskyy, R. (2019). «Posadyly nad kozakom yavir ta yalynu, a v holovakh divchyny chervonu kalynu...» (Pokhovannya pid derevom: perezhytky davnoyi tradytsiyi v ukrayintsiv) ["They planted sycamore and spruce over the Cossack, and a red viburnum in the girl's head ..." (Burial under a tree: remnants of an ancient tradition among Ukrainians).]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna. Spetsvypusk: do 75-richchya prof. K. Kondratyuka – Visnyk of the Lviv University. Historical Series. Special Issue: In honor of the Professor K. Kondratyuk.* Lviv. 647–672. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 08.04.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.05.2021 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

UDC 27-9+271+271.2-788] "1724"
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-93-103

Andrii Pavlyshyn
Lviv Polytechnic National University
assistant (Ukraine)
andrii.m.pavlyshyn@lpnu.ua
ORCID:https://orcid.org/0000-0002-7127-2340

Inspection of the Monastic Hegumens of Lviv Union Eparchy in 1724

Abstract.The aim of the research *is to introduce an important source of the history of the church, in particular the monasticism of the Lviv Union eparchy of the first half of the XVIII century into scientific circulation – "Inspection of the hegumens of the Lviv eparchy in 1724".**The methodology of the research**is based on the principles of historicism, analytical and synthetic critique of sources. Comparative and typological general historical methods are also used.**The scientific novelty**is in the introduction of the source, which most fully reflects the real state of monasticism of the Lviv eparchy in the first quarter of the XVIII century into wide circulation for the first time.* ***Conclusions****: As a result of archival searches, a historical source "Inspection of the hegumens of Lviv eparchyin 1724"was discovered and put into scientific circulation. It is the first complete description of the existing monasteries of the Lviv dioceseand allows to recreate their detailed network at the first quarter of the XVIII century. For the first time, the document also reliably outlines the number of monastic communities in the eparchy. Onthebasisofinspection it can be stated that the Lviv Union diocesein 1724 had 62 monasteries with 341 monks. The source also allows us to trace the power of bishops over monasteries, in particular the mechanism of hegumens subordination to bishops. The document contains valuable information about the relationship of monasteries, in particular the subordination of smaller monastic communities to larger ones. No less important are the sources about the economic situation of the monasteries.In 1724, only 34 out of 62 monasteries, showed documents for the right to own some land plots, which allows us to speak of a relatively modest monastic farming. "Inspection of the hegumens of the Lviv eparchy in 1724", is a key source that allows us to characterize not only the state of monasteries, but also the Lviv eparchy in general in the first decades after the adoption of the Brest Union by the diocese.*

Key words: *male monasteries, Lviv eparchy, Union Church, historical source, history of the church.*

Formulation of the problem.This research is devoted to the study of an important source in the history of the church, in particular monasticism of the Union eparchy of Lviv in the first quarter of the XVIII century − "Inspections of the hegumens of the eparchy of Lviv in 1724". The document was found in the Manuscripts Department of the Lviv National Scientific Library of Ukraine named after V. Stefanyk, among the materials of the historian Antoni Petrushevych fund [LNNBU, f. 77, c. 981, p. 13–13 v, 24–24 v.].

"Inspection of the hegumens in 1724" isa manuscript which consists of two sheets. The document was compiled in the first half of the XVIII century, this factis indicated in particular by the nature of the letter and watermarks on paper. At the request of the author of the study, the dating of the document was established by an employee of LNSLU Maria Kolbukh.

Analysis of recent research and publications. For the first timethe fragments of "Inspection of the hegumens in 1724" were published by the historian Mykhailo Kossak in the catalog of Basilian monasteriesin the Schematism of the Province of St. Savior of the Order of St. Basil the Great in 1867 [Kossak, 1867]. Using this source, however, Mikhailo Kossak admitted a number of inaccuracies. In particular, for unknown reasons, he did not use in the publication of valuable data about the monasteries: St. George in Lviv, Holly Trinity in Kamianets-Podilskyi, Vyspyanskyi, Dobryanskyi, Barskyi, Stezhynskyi, Berezivskyi and Zvynyatskyi. A number of other inaccuracies were revealed in Kossak's publication, namely the incorrect the hegumen's names of the Besidy monastery: instead of Tarasios − Hesychius, or the mention of 20 novices of the Zadariv monastery, instead of 2 [Kossak, 1867: 176, 144]. Everything mentioned above necessitated the full and detailed publication of the document.

The purpose of the article. The purpose of the study is to introduce an important source in the history of the church into scientific circulation, in particular the monasticism of the Lviv Union dioceseof the first quarter of the XVIII century −"Inspection of the hegumens in 1724".

Statement of the main material. The end of the XVII century− the beginning of the XVIII century is an extremely important period in the history of the church in Ukraine: the last Orthodox dioceses of the Ukrainian lands of the Commonwealth gradually joined the resolutions of the Brest Union [see: Bila, 2000]. This process was called in historiography the "New Union" [see: historiography question: Bila, 2014; Skochylias, 2010].Following the change in the confessional affiliation of the dioceses, institutional changes in the monasteries were to take place. In the Union Church, in contrast to the Orthodox Church, all monasteries formed a centralized community − the Congregation of the Holy Trinity. Accordingly, the monks of the dioceses that accepted the union had to pass from the power of their bishops to the administration of the Congregation. In order to adapt to the new conditions in the dioceses, appropriate synods began to be convened: in 1693 the synod of the eparchy of Peremyshl was held, where the issue of monasticism was raised [Patrylo, 1992: 304-305; Stetsyk, 2007: 837-844; Stetsyk, 2008: 7–12], and in 1711 a special council of monks of the Lviv diocese was convened [Halaslyvyi, 1999: 41−46; Welykyj, 1981: 80–93].

It is worth emphasizing that the monks from the Lviv diocese, who had just joined the union, did not respond very favorably to the proposal to include their monasteries in the Basilian Congregation of the Holy Trinity [Halaslyvyi, 1999: 44−45], the bishops of Lviv didn't want to do it too [Patrylo, 1992, p. 307-308). Despite this, the Basilians in the general chapter of 1703 and 1709 raised this issue [Pidruchnyi, 1992: 169–170].The problem of uniting the monasteries that accepted the union at the beginning. XVIII century was also raised at the Zamoysky Synod in 1720, where it was initially proposed to unite the monasteries into one provincial congregation. "Following the Holy Canons, the Holy Synod decided that the monasteries of the dioceses of Volodymyr, Lutsk, Kholm, Lviv, and Peremyshl should be transformed into a congregation one year after the publication of the present decree and after receiving invitations from the Most Holy and Reverend Metropolitan [Pelekhatyi, 2006: 235]."Probably, the inspection of the hegumens in 1724 should be related to these events – it was a check of the monasteries state, before their unification into a new monastic congregation. This is confirmed by the fact that in July 1724 Pope Benedict XIII (1649−1730) approved the decrees of the Synod of Zamostia and at the same time raised the issue of establishing a monastic congregation of monasteries that had recently accepted the union [Pidruchnyi, 1992: 171].

The value of the source lies, first of all, in the fact that it most fully reflects the real state of monasticism in the Lviv diocese in the first quarter of the XVIII century. "Inspection of the hegumens in 1724" is the first complete list of existing monasteries of the Lviv diocese. This source also for the first time reliably outlines the number of monastic communities of the diocese, as accurate data on the number of fraternities of monasteries of the Lviv diocese begin to appear only in the visitations of monasteries in the 30s −40s of the XVIII century [TsDIA Ukrainy, f. 201, d. 4 b, c. 1916; TsDIA Ukrainy, f. 201, d. 4 b, c. 1917; TsDIA Ukrainy, f. 684, d. 1, c. 1871], as well as in printed catalogs since 1754 [Vavryk, 1979, p. 103-124].

On the basis of this source, it can be stated that 341 monks lived in 52 monasteries of the Lviv eparchy in 1724.It is possible that the number of monks was even higher, as the document mentions 62 monasteries, but provides data on only 52 monasteries. But even these incomplete data are quite eloquent, because according to historians, the entire Basilian Congregation of the Holy Trinity in 1728 numbered approximately 300 Basilian monks [Vavryk, 1979, p. 19].

Table 1.Monasteries of Lviv eparchy in 1724
[LNNBU, f. 77, c. 981, p. 13–13 v, 24–24 v.]

№	Monasteries	Number of monks	Presence of foundation	Episcopal blessing
1.	Bar (Semynky)	7	+	Athanasius Sheptytsky
2.	Bereziv	-	-	-
3.	Besidy	19	+	At. Sheptytsky
4.	Bil'che	1	-	-
5.	Bolokhiv	4	-	Yosyf Shumlyansky
6.	Vyspa	-	-	-
7.	Vitsyn'	10	+	Varlaam Sheptytsky
8.	Horodenka	2	-	At. Sheptytsky

9.	Hoshiv	3	+	V. Sheptytsky
10.	Hrabiv	2	+	-
11.	Dobriany	11	+	Y. Shumlyansky
12.	Dorohiv	2	-	At. Sheptytsky
13.	Zavaliv	8	+	-
14.	Zahvizdia	2	+	-
15.	Zadariv	8	+	At. Sheptytsky
16.	Zvyniach	1	-	-
17.	Zolochiv	9	+	
18.	Kamianets-Podilsky	5	-	At. Sheptytsky
19.	Kolomyia	-	-	-
20.	Kosiv	-	-	-
21.	Krasnopushcha	12	+	V. Sheptytsky
22.	Krekhiv	37	+	-
23.	Kryve	-	-	-
24.	Krylos Dormition of the Mother of God (St Basilthe Great)	6	+	At. Sheptytsky
25.	Krylos St.Elijah	5	-	-
26.	Lanivtsi	1	-	-
27.	Lapshyn	2	-	At. Sheptytsky
28.	Lytvyniv	5	-	At. Sheptytsky
29.	Lisnyky	5	-	V. Sheptytsky
30.	Lukva	-	-	-
31.	Luka	2	+	Y. Shumlyansky
32.	Liadske	2	+	-
33.	LvivskySt. George	13	+	3 bishops
34.	LvivskySt.Onuphrius	4	+	At. Sheptytsky
35.	Lvivsky St.John the Apostle	3	+	At. Sheptytsky
36.	Nemyriv	-	-	-
37.	Piatnychany	2	+	At. Sheptytsky
38.	Patsykiv	2	+	-
39.	Perehinsko St Onuphrius	2	+	At. Sheptytsky
40.	Pidhirtsi	30	+	Y. Shumlyansky and others
41.	Pidhorodyshche	5	+	At. Sheptytsky

42.	Pitrych	2	-	At. Sheptytsky
43.	Pohonia	9	+	Y. Shumlyansky
44.	Radava-Perehinsko	1	+	-
45.	Rakovets	-	-	-
46.	Rohatyn	6	-	At. Sheptytsky
47.	Rudnyky	4	-	-
48.	Sataniv	4	+	At. Sheptytsky
49.	Svarychiv	3	+	-
50.	Syn'kiv	1	-	-
51.	Manyava Skete	30	+	-
52.	Sokil	3	+	-
53.	Sokolets	4	+	At. Sheptytsky
54.	Stezyny	-	-	-
55.		1	-	-
56.	Terebovlia	19	+	At. Sheptysky
57.	Tovmachyk	-	-	-
58.	Uhornyky	6	+	At. Sheptysky
59.	Ulashkivtsi	1	-	V. Sheptytsky
60.	Chortkiv	5	+	-
61.	Yusyptychi	3	-	-
62.	Yazenytsia	7	+	At. Sheptysky

The document also contains information about the place where the monastic vows were taken: this ceremony took place either in a monastery where a monk lived, or in another one. The majority of monastic vows were taken locally, although there were monks of other monasteries (as well as other dioceses), which is apparently a consequence of their transfering by the bishop to support the local community(Kamyanets-Podilsky, Zadariv, etc.). There are also cases when, in the absence of a proper "foundation" (proper material support), monks were transferred from one monastery to another (Ulashkivsky, Pitrytsky, etc).

The source also allows us to trace the power of bishops over monasteries, in particular the mechanism of subordination of hegumes to bishops. According to the inspection in 1724 in the Lviv eparchy, depending on the monastery, the subordination of the monasteries to the authority of the bishop was quite different. The largest monasteries of the diocese (Krekhiv and Manyavsky Skete) have been quite independent of the bishop in the choice of hegumens since pre-union times. The document reflects their rights of "free choice" of the hegumen. Instead, most of the hegumens of the monasteries of the eparchy (33 out of 62) had documents for the right to run the monastery, provided by the bishops of Lviv: Yosyf (Shumlyansky) (1667–1708), Varlaam (Sheptytsky) (1710–1715), Athanasius (Sheptytsky) (1715–1746). Concerning the rest of the hegumens, they probably did not have the appropriate permits but held this position without them.

It is worth noting that most of these cases are connected with small monastic communities, numbering only 1–3 monks. Some of these monasteries were located in the estates of the petty nobility, considering this property to be theirs. They did not always consider it necessary to coordinate the appointment of the hegumen with the bishop. Similar cases happened in other dioceses (see: Horin, 2007).

The document also contains a valuable information about the subordination of smaller monasteries to larger ones. In this case, the dependent monastery did not have its own hegumen, but only a senior monk (Yusipetsky, Sokoletsky, Krylosky St. Elijah, Svarychivsky, etc.).

The document, to some extent, also gives aknowledge of the economic situation of the monasteries. Mentions of "fundush" (the basis for the existence of a monastic community) allows us to speak of a relatively modest monastic economy. In 1724, 34out of 62 monasteries showed documents for the right to own some land plots. The "inspection" also contains mentions about the relationship between monasteries and the founders, or landowners. In several cases, monasteries were deprived of land by the founders, or the owners confiscated the documents for allotments from the monks provided by their predecessors (Pitrych, Ulashkivtsi, Rudnyky, Patsykiv, Horodenka).

Conclusions. “The inspection of the hegumens in 1724” isthe first complete description of the existing monasteries of the Lviv eparchy and allows to recreate their detailed network at the first quarter of the XVIII century. For the first time, the document also reliably outlines the number of monastic communities in the eparchy. Onthebasisofinspection it can be stated that the Lviv Union eparchyin 1724 had 62 monasteries with 341 monks. The source also allows us to trace the power of bishops over monasteries, in particular the mechanism of hegumens subordination to bishops. The document contains valuable information about the relationship of monasteries, in particular the subordination of smaller monastic communities to larger ones. No less important are the sources about the economic situation of the monasteries.In 1724, only 34 out of 62 monasteries, showed documents for the right to own some land plots, which allows us to speak of a relatively modest monastic farming. “Inspection of the hegumens of the Lviv eparchy in 1724”, is a key source that allows us to characterize not only the state of monasteries, but also the Lviv eparchy in general in the first decades after the adoption of the Brest Union by the diocese.

Document

[p. 13]

Rewizya ihumenow, zakonnikow iako wiele ich iest, patentow na starszenstwo, funduszow, w Uniowie 4 junij, A[nno] D[omini] 1724.

1. Monastyr kathedralny Lwowski sw[ientego] Jerzego. Fundusz od w[iele]b[nego] s[więtej] p[amięci] j[ego] m[ości] Szumlanskiego na zakonnikow. Na ihumenstwo patent należyty od tezech ep[isko]p[ów]. Zakonników [w] monastyrze tymze № 13 z o[jcem] ihumenem.

2. Monastyr przy kaplicy katedr[alnej] Halickiey w Kryłosie zafundowany od w[ie]l[ebnego] o[jca] J[ózefa] Szumlańskiego, fundusz nalezyty opisany; za patentem terazniejszego j[ego] m[ości] o[jca] Athanaz[ego] Szeptyckiego ep[i]s[ko]p[a] Lw[owskiego] zakonników № 5 – szosty starszy.

3. Monastyr przy kathedrze Kamienieckiej sw[ientej] Troycy na prowidencyey pasterskiey funduszu zadnego nie masz, za patentem j[ego] m[ości] o[jca] Atanazego Szeptyckiego [] zakonników z [] starszym 5. O[jciec] Iosyf habit brał w Chocimskim monas[terze] kapłan, o[jciec] Arsenij postryzeniec Ułaszkowski, kapłan, o[jciec] Dyonizy postryzeniec Wyspianski, kapłan, o[jciec] Wiktor postr[yżeniec] Wyspianski dyakon.

4. Monastyr Skitski Wielki za funduszem siedzą osobliwym, o[jciec] ihumen Lawrenty za elekcyą zwyczajną tego monastyru; zakonników wszystkich w Skicie № 30.

5. Monastyr Krechowski za funduszem siedzą osobliwym, o[jciec] ihumen Filaret za elekcyą zwyczajną tego monastyru; zakonników wszystkich w Krechowie № 37.

6. Monastyr sw[ięto] Onofrenski lwowski na prowizyey bractwa mieyskieg[o] lwowskiego, o[jciec] ihumen Barlaam postr[yżeniec] Podhorecki za patentem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] zakonników z starszym № 4.

7. Monastyr sw[ięto] Janski lwowski na prowizyey bractwa tameyszego o[jciec] ihumen Pachomy za patentem j[ego] m[ości] Atha[nazego] Szept[yckiego] P[asterza ?] P[anującego ?]. zakonnikow № 3 z starszym.

8. Monastyr Podhorecki na Plisnisku za prawami krolewskimi y innych kollatorow. Ihumen Partheni Łomikowski arch[idiakon] za patentem j[ego] m[ości] o[jca] Szumlanskiego y innych, zakonnikow wszystkich № 30.

9. Monastyr Wicynski na funduszu popowskim siedzi o[jciec] ihumen za patentem j[ego] m[ości] o[jca] Barlaama. Zakonnikow z starszym № 10.

10. Monastyr Uhornicki za funduszem dawnym Bałabanow starozytny o[jciec] Zinowy Rodaczowski za błogosłowienstwem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego] zakonnikow w tym monastyrze № 6 z starszym.

11. Monastyr Pohonski za prawami j[ego] m[ości] Potockich o[jciec] ihumen Antoni Siedlewicz za patentem j[ego] m[ości] o[jca] Szumlanskiego. Zakonników z starszym № 9.

12. Monastyr Trembowelski za prawami krolewskimi, o[jciec] ihumen Partheni Łomikowski arch[idiakon] za błogosłowiestwem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego] P[asterza?] P[anującego ?]. D. [?] zakonnikow w tym monastyrze wszystkich № 19 – tamteysi wszyscy postrzyzency.

13. Monastyr Hoszowski za kollacyą y fundacyą szlachty tamteyszey hoszowskiey o[jciec] ihumen tamteyszy Dyonizy Sienkiewicz kath[edralny] officyał za błogosławiestwem o[jca] Barłaama Szeptyck[iego], tam stroitelem zostaie o[jciec] Iosyf. Zakonnikow z nim № 3. Kapłan Atanazy, dyakon Antoni. Tamtysi postzyzen[cy].

14. Monastyr Zadarowski za prawami j[ego] m[ości] p[anów] Potockich. Ihumen Mytrofan Rakowicz z Wyspy za patentem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego] P[asterza?] P[anującego?]. Zakonnicy o[jciec] Mitrofan kapłan z Wyspy, o[jciec] Jakow kapłan z Kryłosa, o[jciec] Domentyan dyakon tameyszy postr[yzeniec], o[jciec] Teodozy dyakon tameyszy postr[yzeniec], monach Sawaty z Stozka dyecezy[i] Łuckiey. A na postryh № 2.

[p. 13 v.]

15. Monastyr Pitrecki za fundacyą i prawami krolewskiemi o[jciec] ihumen o[jciec] Antoni Siedlewicz offic[iał] ka[tedry] h[alickiej] za błogosławiestwem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego] P[asterza ?] P[anującego ?]. Namiesnikiem o. Teodozy ieden tylko, poniewaz grunta odebrano.

16. Monastyr Biesiadzki za prawami y funduszem krola j[ego] m[ości] Jana. W[ielebny] o[jciec] ihumen Tarasy Galatowski za elekcyą zwyczayną tameyszą, za błogosławiestwem w[ielebnego] o[jca] Athanazego Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. Zakonnikow wszystkich № 19.

15. N[ota] B [ene] Monastyr Krasnopustynski za funduszem krola j[ego] m[ości] Jana. W[ielebny] o[jciec] Isychi Kornicki namiesnik Uniowski za patentem w[ielebnego] o[jca] Barlaama Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. (Nota Bene) zakonnikow wszystkich № 12 z starszym.

16. Monastyr Jasienicki za prawami krolewskiemi, o[jciec] ihumen Ipołyt [tameszy] Rohowec za patentem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. Zakonnikow in № 7.

17. Monastyr Wyspianski.

18. Monastyr Dobrzanski za prawem krolewskim w[ielebny] o[jciec] ihumen Gedeon Tymoszewicz starszy lw[owski] mie[jski] za patentem w[ielebnego] o[jca] Szumlańskie[go]. Zkonnikow № z skitykiem nowozafundowanym 11.

19. Monastyr Zawałowski za funduszem y prawem (podany do grodu w Haliczu) j[ego] m[ości] p[anów] Jabłonowskich dziedzicow. W[ielebny] o[jciec] ihumen Sylwester Tarasewicz postryz[yniec] Grabowski za patentem w[ielebnego] o[jca] Szumlanskiego. Zakonnikow z nim № 8, wszyscy tameysi post[ryżeńcy].

20. Monastyr Złoczowski za prawami krola j[ego] m[ości] Jana. W[ielebny] o[jciec] namiesnik Arseni Strusowicz za błahosłow[ieństwem] pas[terskim] do monastyru Podhoreck[iego]. Zakonnikow № 9.

21. Monastyr Podhorodyski za prawami j[ego] m[ości] p[ana] Sieniawskiego h[etmana] w[ielkiego] k[oronnego]. W[ielebny] o[jciec] ihumen Isaya Dunajewski za patentem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. Zakonnikow № 5, tameysi postrzyzency okrom Teofila z Trembowli.

22. Monastyr Ułaszkowski w dobrach p[anów] Lanckoronskich y za prawem ladajakim w[ielmożnej?] Ludwiki Załuskiey kasztella[nki] rawskiey starosc[iny] zawihowskiey do zycia tylko teraznieyszego

o[jca] Witalego ihumena tameyszego Iliaszewicza, który za patentem w[ielebnego] o[jca] Barlaama Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego], postryze[niec] Mezyhorski. Zakonnikow mu porozbierano, a teraz tylko samotnei siedzi.

23. Monastyr Litwinowski bez zadnego prawa siedzi, w[ielebny] o[jciec] ihumen Isaya Dunajewski, za patentem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. Zakonnikow wszystkich № 5.

24. Monastyr Perehynski za funduszem j[ego] m[ości] o[jca] Szumlanskiego opisanym starodawny w[ielebny] o[jciec] ihumen Teodozy Mizukow za patentem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. Zakonnikow tam zostaie z starszym 2.

25. Monastyr Satanowski za prawem y fundacyą jas[nie] w[ielmożnego] O. M. [?] Pana. Krakowskiego nadanym, na ten czas dozor maiący tego monastyra o[jciec] Leonty za stroitela, za błahosławięstwem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. Zakonnikow z nim № 4.

26. Monstyr Barski na Semenkach za prawami krolewskiemi y j[ego] m[ości] pana Lubomirskiego podkomorzy koron[nego]. ..... w[ielebny] o[jciec] ihumen Inokenty Suzanski za patentem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego] P[asterza ?] P[anującego ?]. Zakonnikow z o[jcem] starszym № 7.

27. Monastyr Niemirowski na Wołczku.

[p. 24]

28. Monastyr Rudnicki bez zadnego funduszu ktorem ma zostawac u j[ego] m[ości] star[osty] horodelskiego, wielkie krzywde podczas odpustow czynią ze dworu y arędarze, o[jciec] Martynian stroitelem bez patentu [], zakonnikow z nim № 4.

29. Monastyr Jusypecki funduszu zadnego nie ma ten monastyr, pod dyrekcyą j[ego] m[ości] o[jca] ihumena kathedral[nego] lwowskiego, namiesnikiem tam o[jciec] Josyf Antonowycz, a drugi duchowny swiecki Teodor, a monach Teodozy.

30. Monastyr Sokulski na Podgrodziu za prawem krolewskim, do w[ielebnego] o[jca] ihumena officyała halickogo nalezy y pod dyrekcyą jego, namiesnikiem tam Teofan Kruchtewicz, zakonnikow tam zyie № 3.

31. Monastyr sw[ięto] Iliński Kryłoski bez zadnego prawa, pod dyrekcyą w[ielebnego] o[jca] ihumen[a] officiala halickiego, namiesnikiem o[jciec] Wenedykt Wakowski [?], zakonnikow № 5.

32. Monastyr Dorohowski prawa zadnego nie pokazano y nie wiedzą gdzie iest, o[jciec] Hyeronim Lesnicki stroitelem za błohoslawieniyem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. Zakonnikow tam zostaie z nim 1 monach.

33. Monastyr Bołochowski nie pokazał zadnego prawa, ani funduszu gdzies w woyny zginęło, o[jciec] stroitel Rafaił Dołzanski ma*благословеніє* j[ego] m[ości] o[jca] Szumlanskiego, ale nie pokazał, zakonnikow ma № 3, a on czwarty.

34. Monastyr Lukwianski

35. Monastyr Łapszynski bez zadnego funduszu, o[jciec] stroitel Pachomy Hubicki ma *благословеніє* j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. Zakonnikow tylko ieden.

36. Monastyr Swaryczowski, kollatorowie szlachta tameysi, pod dyrekcyą o[jca] ihumena Perehynskiego, a namiesnikiem tam Inokienty Hermanowicz, zakonnikow z nim dwoch.

37. Monastyr Grabowski za prawem j[ego] m[ości] pana Waszyckiego, stroitelem tam zostaie Wasyan, niema *благословенія*na pismie, zakonnikow z nim tylko monach 1.

38. Monastyr Stezenski

39. Monastyr Krzywiecki

40. Monastyr Radawski Perehynski, w dobrach ep[i]skop[s]kich, pod dyrekcyą w[ielebnego] o[jca] ihumena Perehynskiego sw[ięto] Onofreyskiego, zakonnik ieden tylko zyie tam.

41. Monastyr Pacykowski za funduszem j[ego] m[ości] panow Zurakowskich dziedzicow na dwanascie zakonnikow, ale ten fundusz nie dochodzi, stroitelem w[ielebny] o[jciec] Pachomy Martynowicz bez zadnego *благословенія*tam zostaie, tylko sam z dyakonem.

42. Monastyr Ladczanski za kollacyą y funduszem dziedzicow tameyszych szlachty o[jciec] Gedeon Koblanski stroitelem tam zostaie, nie ma *благословенія*,zakonnikow nie ma, sam ieden z chłopem.

43. Monastyr Rohatynski na Podgrodziu bez zadnego funduszu, kollatorowie ludzie z Podgrodzia, stroitelem w[ielebny] o[jciec] Antonij Kudrawcow za błogosławięstwem j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. Zakonnikow zostaie № 6.

44. Monastyr Zagwoyski kollatorowie j[ego] m[oście] panowie Zagwoyscy, stroitelem tam o[jciec] Inokenty Komarnicki, nie ma *благословенія* na pismie, zakonnikow sam i drugi monach z diecezy Łuckiej Atanasi od sw[iętej] Troycy.

[p. 24 v.]

45. Monastyr Lesnicki pod Brzezanami bez zadnego prawa w dobrach j[ego] m[ości] pana Krakowskiego, stroitelem tam o[jciec] Josyf Perebihayło za błogosławięstwem pasterskim od w[ie]ł[ebnego] o[j]c[a] Barlaama Szeptyckieg[o], postryz[eniec] Litwinowsk[s]. Zakonnikow № 4.

46. Monastyr Horodenski za prawem j[ego] m[ości] pana w[ojewo]dy bełzskiego, ale w ręku ktytora tameyszego, nie u zakonnikow. Ma o[jciec] Martyan Borysewycz na stroitelstwo *благословеніє*do dalszey woli od j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. Zakonnikow sam y drugi.

47. Monastyr Łucki ma od j[ego] m[ości] pana w[ojewo]dy bełzskiego prawa, w kathedrze lwowskiey zostaią, o[jciec] stroitel Makary Andruchowicz ma *благословеніє*od w[ielebnego] o[jca] Szumlanskiego, zakonnikow tylko sam y drugi.

48. Monastyr Sokolecki za prawem iak swiezym, iako i dawniemi j[ego] m[ości] panów Potockich, stroitelem tam o[jciec] Martyan Borysewicz, ma *благословеніє*do czasu od j[ego] m[ości] o[jca] Athan[azego] Szept[yckiego] e[piskopa] l[wowskiego]. Zakonnikow № 3 a on czwarty.

49. Monastyr Rakowiecki

50. Monastyr Kołomyski

51. Monastyr Towmacki

52. Monastyr Kosowski

53. Monastyr Berezowski

54. Monastyr Tarnopolski bez zadney fundacyey, cale nie potrzebny, teraz tam namiesnikiem Pankraty z monastyra Złoczowskiego, tam dany referuje sie do Podhorec.

55. Monastyr Zwiniacki bez prawa zadnego siedzi, y erecyey, namiesnikiem tam o[jciec] Isaija, zakonnik monastera Trembowelskiego, y tam sie referuje.

56. Monastyr Czortkowski za prawem y erekcyą swiezo wyiednanym od j[ego] m[ości] pana referendarza koronnego. Ten monastyr nalezy do w[ielebnego] o[jca] ihumena Krasnopustynskiego, a namiesnikiem tam zostaie o[jciec] Athanasy Kornicki. Zakonnikow z nim zyie, z o[jcem] namiesn[ikiem] 5.

57. Monastyr Łanowiecki bez zadnego funduszu y erekcyiey, do monastyru Kamienieck[iego] referuje sie, namiesnikiem tam o[jciec] Kornyli, ieden do czasu.

58. Monastyr Sinkowski bez zadnego prawa y erekcyey do w[ielebnego] o[jca] officiała kamienieckiego referuie sie, namiesnikiem tam o[jciec] Wenedykt, do czasu.

59. Monastyr Bilczecki bez zadnego prawa, w[ielebny] o[jciec] officiał kamieniecki nadał tam do czasu o[jca] Wartołomeja.

60. Monastyr Piatniczanski za prawem y kollacyią j[ego] m[ości] panów Korytkow, stroitelem tam zostaie Selwester za błahosłowenyiem j[ego] m[ości] o[jca] Athanaz[ego] Szeptyc[kiego]. Bardzo sie ladajako rządzi, sam ieden siedzi z monachem.

References:

Bila, S. (2000). Perekhid Peremyskoi i Lvivskoi yeparkhii do unii (kinets XVII–pochatok XVIII st.) [The transition of the Eparchies of Peremyshl and Lviv to the union (end of the 17 th − beginning of the 18 th century)].*Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych Regional Studies*, 4, p. 96–120. [in Ukrainian].

Bila, S. (2014). Uniini protsesy u zakhidnykh yeparkhiiakh Kyivskoi mytropolii v suchasnii ukrainskii istoriohrafii [The Union processes in the western dioceses of Kyiv metropoly in the Ukrainian historiography (1991–2001)].*Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych Regional Studies*, 17−18, p. 187−196. [in Ukrainian].

Halaslyvyi, S. (1999). Artikuly ili ustavi china inocheskago [Articles or rules of the monastic order].*Lavra*, (2), p. 41−46. [in Ukrainian].

Horin, S. (2007).*Monastyri Zakhidnoi Volyni (druha polovyna XV – persha polovyna XVII st.)[Monasteries of Western Volyn (second half of XV − first half of XVII century)]*. Lviv: Vydavnytstvo ottsiv Vasyliian «Misioner», 336 p. [in Ukrainian].

Kossak, M. (1867). Korotkiy pohlyad na monastyri i na monashestvo ruske ot zavedeniya na Rusi viry Khristovoy azh po nynishnoe vremya [Short review of the monasteries and the Ruthenian monasticism from the establishment of the faith of Christ in Rus' up to the present time].*Shematizm provintsii Sv. Spasitelya Ch. S. V. V. v Galitsii*, p. 35–351. [in Ukrainian].

LNNBUim. V. Stefanyka − Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. Vasylia Stefanyka [Lviv National Scientific Library of Ukraine named after Vasyl Stefanyk].

Patrylo, I. (1992). Narys istorii Halytskoi Provintsii ChSVV [Historical Sketch of the Basilian Province in Halyčyna].In, *Narys istorii Vasyliianskoho Chynu sviatoho Yosafata* (pp. 301−382). Rym: Vydavnytstvo OO. Vasyliian. [in Ukrainian].

Pelekhatyi, I. (red.). (2006). *Provintsiinyi Synod u Zamosti 1720 roku Bozhoho.Postanovy [Provincial Synod in Zamostia in 1720.Resolutions]*. Ivano-Frankivsk: Nova zoria, 304 p. [in Ukrainian].

Pidruchnyi, P. (1992). Vasyliianskyi Chyn vid Beresteiskoho z'iednannia (1596) do 1743 roku [The Basilian Order from the Union of Brest to 1743]. In *Narys istorii Vasyliianskoho Chynu sviatoho Yosafata* (pp. 96-182). Rym: Vydavnytstvo OO. Vasyliian. [in Ukrainian].

Skochylias, I. (2010). *Halytska (Lvivska) yeparkhiia XII–XVIII st.: orhanizatsiina struktura ta pravovyi status* [The Rparchy of Halych (Lviv) in the 12–18 th centuries: organizational structure and legal status]. Lviv: Vydavnytstvo UKU, 832 p. [in Ukrainian].

Stetsyk, Yu.(2007). Vasylianski monastyri v uniinykh protsesakh Peremyshlskoi yeparkhii (kinets XVII st.) [Basilian monasteries in the union processes of the eparchy of Peremyshl (end of the 17 th century)].*Istoriia relihii v Ukraini*, 2, p. 837–844. [in Ukrainian].

Stetsyk, Yu. (2008). Perekhid do unii pravoslavnykh monastyriv Peremyshlskoi yeparkhii (kinets XVII st.) [The Basilian monasteries in the processes of Unions of the Peremyshl eparchy (the end of the 17 th century)].*Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka – Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.Series: History*, 1, p. 7–12. [in Ukrainian].

TsDIA Ukrainy − Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archives of Ukraine, Lviv]

Vavryk, M. (1979).*Narys rozvytku i stanu Vasyliianskoho chyna XVII–XX st.: topohrafichno-statystychna rozvidka* [Sketch of the development and the state of the Basilian order in the 17–18 th centuries: topography and statistic research]. Rym: PP. Basiliani, 219 p. [in Ukrainian].

Welykyj, Ath. (Comps.). (1981). *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900): 1711–1740 (vol. 5)*. Roma: PP. Basiliani, 376 p. [inLatin].

Андрей Павлишин
Национальный университет «Львовская политехника»
ассистент (Украина)

Ревизия игуменов монастырей Львовской униатской епархии 1724 г.

Аннотация. *Цель исследования – введение в научный оборот важного источника по истории церкви, в частности монашества Львовской униатской епархии первой половины XVIII в. – «Ревизии игуменов Львовской епархии 1724 г.».* ***Методология исследования*** *основывается на принципах историзма, системности, аналитической и синтетической критики источников. Использованы также компаративный и типологический общеисторические методы.* ***Научная новизна*** *заключается в введении впервые к широкому обращению источника, который наиболее полно отражает реальное состояние монашества Львовской епархии в первой четверти XVIII в. Предложенный к публикации документ можно использовать для исследований истории церкви, социологических и демографических исследований, а также другой научной тематики, посвященной истории общества в раннемодерный период.* ***Выводы:*** *в результате архивных поисков обнаружено и внедряется в научный оборот исторический источник – «Ревизия игуменов 1724 г.», который является первым полным описанием существующих монастырей Львовской епархии и позволяет воспроизвести их подробную сеть, по состоянию на первую четверть XVIII в. Документ впервые достоверно определяет численность монашеских общин епархии. На основании ревизии можно утверждать, что Львовская униатская епархия по состоянию на 1724 г. насчитывала 62 монастыря, где находился 341 монах. Источник позволяет также проследить власть епископов над монастырями, в частности механизм подчиненности игуменов владыкам. Документ содержит ценную информацию о взаимоотношениях монастырей, в частности подчинение меньших монашеских общин более крупным. Не менее важными есть данные источники для изучения экономического положения монастырей. В 1724 г. из 62 монастырей документы на право владения земельными наделами продемонстрировали лишь 34 обители, что свидетельствует об относительно скромном монастырском хозяйстве. «Ревизия игуменов 1724 г.» является ключевым источником, дающим возможность оценить не только состояние монастырей, но и в целом ситуацию Львовской епархии в первые десятилетия после принятия Брестской унии.*

Ключевые слова: *мужские монастыри, Львовская епархия, Униатская церковь, исторический источник, история церкви.*

Андрій Павлишин
Національний університет «Львівська політехніка»
асистент (Україна)

Ревізія ігуменів монастирів Львівської унійної єпархії 1724 р.

Анотація. Мета дослідження *– введення до наукового обігу важливого джерела з історії церкви, зокрема чернецтва Львівської унійної єпархії першої половини XVIII ст. – «Ревізії ігуменів Львівської єпархії 1724 року».* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на принципах історизму, системності, аналітичної та синтетичної критики джерел. Використано також компаративний та типологічний загальноісторичні методи.* ***Наукова новизна*** *полягає у запровадженні вперше до широкого обігу джерела, що якнайповніше відбиває реальний стан чернецтва Львівської єпархії у першій чверті XVIII ст. Запропонований до публікації документ можна використати для досліджень історії церкви, соціологічних та демографічних студій, а також іншої наукової тематики, присвяченої історії суспільства у ранньомодерний період.* ***Висновки:*** *в результаті архівних пошуків виявлено та впроваджується до наукового обігу історичне джерело – «Ревізія ігуменів 1724 р.», що є першим найповнішим описом наявних монастирів Львівської єпархії і дозволяє відтворити їх докладну мережу, станом на першу чверть XVIII ст. Документ вперше достовірно окреслює чисельність чернечих спільнот єпархії. На підставі ревізії можна стверднти, що Львівська унійна єпархія станом на 1724 р. налічувала 62 монастирі, де перебував 341 чернець. Джерело дозволяє також прослідкувати владу єпископів над монастирями, зокрема механізм підлеглості ігуменів владикам. Документ містить цінну інформацію про взаємовідносини монастирів, зокрема підпорядкування менших чернечих спільнот більшим. Не менш важливими є дані джерела про економічне становище монастирів. У 1724 р. з 62 монастирів документи на право володіння земельними наділами продемонстрували лише 34 обителі, що свідчить про відносно скромне монастирське господарство. «Ревізія ігуменів 1724 р.» є*

ключовим джерелом, що дає можливість оцінити не лише стан монастирів, але й загалом ситуацію Львівської єпархії у перші десятиліття після прийняття Берестейської унії.

Ключові слова: *чоловічі монастирі, Львівська єпархія, Унійна церква, історичне джерело, історія церкви.*

Джерела та література:

Біла, С. (2000). Перехід Перемиської і Львівської єпархій до унії (кінець XVII – початок XVIII ст.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 4, С. 96–120.

Біла, С. (2014). Унійні процеси у західних єпархіях Київської митрополії в сучасній українській історіографії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник,* 17−18, С. 187–196.

Ваврик, М.(1979). *Нарис розвитку і стану Василіанського Чина XVII–XX ст.* Рим: PP. Basiliani, 219 с.

Галасливий, С. (1999). Артикулы или устави чина іноческаго.*Лавра*, 2, С. 41–46.

Горін, С. (2007). *Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII ст.).* Львів: Видавництво отців Василіян «Місіонер», 336 с.

Коссак, М.(1867). Короткій погляд на монастыри и на монашество руске отзаведенія на Руси віры Христовой аж по нынішное время.*Шематизм провінціи Св. Спасителя Ч. С. В. В. в Галиціи,* С. 35–351.

ЛННБУ ім. В. Стефаника – Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника, Відділ рукописів.

Патрило, І. (1992). Нарис історії Галицької Провінції ЧСВВ. *Нарис історії Василіянського Чину святого Йосафата* (сс. 301–382). Рим: Видавництво ОО. Василіян.

Пелехатий, І. (ред.). (2006). *Провінційний Синод у Замості 1720 року Божого. Постанови*. Івано-Франківськ: Нова зоря, 304 с.

Підручний, П. (1992). Василіянський Чин від Берестейського з'єднання (1596) до 1743 року.*Нарис історії Василіянського Чину святого Йосафата* (сс. 96–182). Рим: Видавництво ОО. Василіян.

Скочиляс, І. (2010). *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус*. Львів: Видавництво УКУ, 832 с.

Стецик, Ю. (2007). Василіанські монастирі в унійних процесах Перемишльської єпархії (кінець XVII ст.).*Історія релігій в Україні,* 2, С. 837–844.

Стецик, Ю. (2008). Перехід до унії православних монастирів Перемишльської єпархії (кінець XVII ст.).*Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*,1, С. 7–12.

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.

Welykyj, Ath. (Comps.). (1981). *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900): 1711–1740 (vol. 5)*. Roma: PP. Basiliani, 376 p.

Статтю надіслано до редколегії 06.03.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.04.2021 р.

УДК 94 (477) (092)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-104-111

Віталій Тельвак
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: telvak1@yahoo.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2445-968X
Ірина Лозинська
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: loz.iryna@gmail.com
ORCID: https:// orcid.org/0000-0002-9128-0209

Українські історичні інституції у міжвоєнній Польщі: спроба узагальнення

Анотація. Мета статті. *На основі аналізу різнопланової історіографічної літератури узагальнено інституційну структуру української історичної науки у міжвоєнній Польщі.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на використанні міждисциплінарного підходу. Виходячи з принципів об'єктивності та історизму, дослідницький акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі. У статті використано евристичні можливості методів періодизації, класифікації і типологізації.* ***Наукова новизна*** *статті полягає у спробі узагальнення інституційної структури української гуманітаристики в Другій Речі Посполитій.* ***Висновки.*** *Українські інтелектуали в Другій Речі Посполитій, подекуди за сприяння представників польської влади, але частіше наперекір її антиукраїнській політиці, загалом добре адаптувалися до наявних у країні суспільно-політичних реалій. Відповідаючи на численні виклики, вони успішно трансформували набутий у попередній період інституційний досвід української гуманітаристики та, попри значні фінансові труднощі, ініціювали створення нових науково-дослідних інституцій, чиї співробітники опрацьовували найбільш перспективні тоді українознавчі проблеми. Специфікою української гуманітаристики в Другій Речі Посполитій був її інституційний поділ між Львовом та Варшавою. І тут, попри насиченість міжособистісних взаємин між галицькими вченими та їхніми наддніпрянськими колегами-емігрантами у польській столиці, так і не вдалося налагодити повноцінної інституційної співпраці. Це призвело до дублювання організаційних структур, котрі нерідко займалися подібною проблематикою. Така ситуація, котра вочевидь не відповідала скромним матеріальним і людським ресурсам тогочасної української науки, мала наслідком неузгодженість наукових проєктів, а іноді – й особистісну конфліктність. Утім, саме наявні у Другій Речі Посполитій українські історичні інституції були перенесені у повоєнному часі емігрантами до країн вільного світу, що дозволило вітчизняній гуманітаристиці перетривати часи комуністичного експерименту на Батьківщині та зберегти інституційну пам'ять.*

Ключові слова: *Друга Річ Посполита, українська історична наука, науково-дослідні інституції, Наукове товариство імені Шевченка, Український науковий інститут.*

Постановка проблеми. Різнопланові аспекти розвитку української історичної науки в Другій Речі Посполитій є помітним сюжетом історіографічних студій останнього тридцятиліття. При цьому найбільше уваги йому приділяють західноукраїнські дослідники, опрацьовуючи різнопланові аспекти цього складного явища. Втім, надалі в їхніх студіях виразно домінує персоналістика, а праці з інституційної проблематики трапляються нечасто. Можливим поясненням цього є укорінений в літературі стереотип про загальний занепад тогочасної західноукраїнської гуманітаристики, порівнюючи з попередньою добою чи розквітом наддніпрянської науки в середині – другій половині 1920-х років. Не заперечуючи загальнознаних труднощів культурного життя українців, котрі опинилися за збручанським кордоном, спробуємо нюансувати поширені спостереження на прикладі з'ясування особливостей організаційної структури української історичної науки у міжвоєнній Польщі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Головним джерелом для реконструкції інституційної структури української гуманітаристики у міжвоєнній Польщі є інформаційні звіти наукових та освітніх інституцій, чиї співробітники провадили дослідну роботу. Також ми використовували опублікований на сьогодні інституційний документообіг (покажчики публікацій, статутні документи, службове листування та ін.).

Серед сучасних дослідників поодинокі аспекти інституційної історії української гуманітаристики у міжвоєнній Польщі вивчали Володимир Потульницький [Потульницький, 1999], Леонід Зашкільняк [Зашкільняк, 2014] та Віталій Масненко [Масненко, 2001 : 354-360]. Науково-організаційну діяльність представників наддніпрянської еміграції в Другій Речі Посполитій на монографічному рівні дослідив Андрій Портнов [Портнов, 2009]. Утім, у працях згаданих дослідників інституційна проблематика значною мірою представлена фрагментарно. Також на сьогодні немає спроб цілісного аналізу інституційної історії української науки на польських землях у міжвоєнний час. Цим і зумовлено актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає в реконструкції інституційної структури української історичної науки у Другій Речі Посполитій.

Виклад основного матеріалу. Насамперед згадаємо про діяльність інституцій, котрі створені в XIX – на початку XX ст. Найбільш авторитетною науковою установою загальноукраїнського масштабу було Наукове товариство імені Шевченка. У новий період свого існування інституція увійшла значно ослабленою, оскільки матеріальні фонди були пограбовані в роки війни окупантами різних кольорів, багато її провідних діячів перебувало поза Львовом, а в умовах повоєнного часу комунікація – проблема. Іншим викликом для цієї некоронованої західноукраїнської Академії наук став поважний брак фінансів для реалізації наукових проєктів, адже новопостала польська держава відмовила НТШ у матеріальній підтримці, а поділене кордонами та виснажене війною українське громадянство не могло необхідною мірою підтримати своїх інтелектуалів. До того ж урядовці новопосталої держави намагалися всіляко загальмувати діяльність НТШ, прикладом чого можуть бути постійні поліційні обшуки в його приміщеннях, податковий тиск, як також позбавлення в 1923 р. права друкувати шкільні книжки, що чи не єдине на той час постійне джерело прибутків [Кубійович, 1991 : 32-41]. Усе це призвело до гальмування, а то й припинення багатьох витратних наукових проєктів, насамперед розпочатих ще наприкінці XIX ст. археографічних видавництв.

Попри ці некорисні обставини Товариство надалі розвивалося, переживаючи період структурних трансформацій, викликаних ускладненням дисциплінарного поля українознавчих студій. Так, у 1926 р. створена правнича, у 1927 р. – статистична, у 1929 р. – Шевченкознавча та сходознавча комісії, у 1936 р. постали комісії старої історії України, історично-джерелознавча та музикологічна. Загалом у комісіях НТШ у досліджуваний період працювало майже 100 дослідників, переважно істориків, філологів, правників, філософів [Найда, 1998]. До найбільш активних істориків-співробітників НТШ належали вихованці львівської історичної школи М. Грушевського – Іван Крип'якевич (голова історичної секції та редактор «Записок НТШ»), Мирон Кордуба (голова Археографічної комісії), Василь Гарасимчук, Богдан Барвінський, Іван Кревецький, а також представники молодшого покоління – Микола Андрусяк, Роман Зубик, Ілля Витанович та ін.

Так, у міжвоєнний час НТШ випустило 28 титулів різних періодичних і серійних видань, починаючи з фундаментальних «Записок НТШ» та збірників секцій і комісій, і закінчуючи науково-популярними журналами «Сьогочасне й минуле», «Стара Україна» та «Історичні листки». Окрасою Товариства була найповніша на той час українознавча наукова бібліотека, фонди якої протягом міжвоєнного двадцятиліття зросли до 300 тис. томів [Кубійович, 1991 : 39]. Зазначимо, що крім суто наукової праці, НТШ опікувалося також багатьма важливими культурно-освітніми проєктами, серед яких насамперед слід згадати «університетські курси», з котрих згодом постав Український таємний університет у Львові.

Слід згадати, що в тісному зв'язку з НТШ, а нерідко і під організаційною опікою його членів, науково-дослідну працю в галузі локальної історії провадили також краєзнавчі музеї на провінції. Серед найбільш активних, котрі мали власні наукові видання, згадаємо музеї «Бойківщина» в Самборі, «Стривігор» у Перемишлі, «Верховина» в Стрию та «Гуцульщина» в Коломиї.

У міжвоєнний час наукову діяльність продовжував і Ставропігійський інститут у Львові – ідейний антипод НТШ. Прикметно, що польська влада всіляко підтримувала діяльність цієї москвофільської інституції, вбачаючи в ній своєрідну противагу українським культурним установам у Галичині. Так, саме державні чиновники сприяли тому, щоб змінити поставлене у часи Першої світової війни україножильське правління інституту [Орлевич, 2009]. У 1922 р. інститут передано в управління консервативній групі москвофілів, лояльних до Польщі, як також йому було віддане відібране в НТШ право друкувати шкільні книжки [Киричук, 2000]. Співробітники інституту мали власне періодичне видання – «Временник Ставропигийского института» (виходив 1923–1939 рр.), в якому вміщено праці з історії самої інституції, церковної проблематики, минулого русофільського руху, а також численні мемуари та літературні твори. Здебільшого у дописах «Временника» домінувала антиукраїнська риторика.

Ще одна українська інституція з передвоєнних часів продовжувала свою діяльність у міжвоєнний час. Йдеться про заснований у лютому 1905 р. «Національний музей імені

митрополита Андрея Шептицького». На початку 1930-х рр. музейна збірка налічувала понад 80 тис. предметів) [Свєнціцький, 1930]. Довголітнім (1905–52 рр.) хранителем і директором музею був Іларіон Свєнціцький, котрий започаткував у цій інституції науково-дослідну працю [Коць-Григорчук, 1998]. Музей видавав свій неперіодичний орган – журнал «Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького», котрого протягом 1934–1938 рр. вийшло п'ять чисел. Серед публікацій історико-мистецької та музеєзнавчої тематики докладністю визначалися праці Іларіона Свєнціцького, Віри Свєнціцької, Ярослава Пастернака та ін.

На міжвоєнний час припадає стрімка інституціоналізація українських історико-церковних досліджень, які зі зрозумілих причин не могли провадитись на підрадянських землях. У 1923 р. при Львівській духовній семінарії засноване Українське богословське наукове товариство (УБНТ) з метою розвивати українську богословську науку шляхом викладів, конференцій, видання праць [Глинка & Чехович, 1934]. Головами були ректори семінарії – отці Тит Галущинський (до 1926) і Йосиф Сліпий. Члени товариства працювали в чотирьох секціях – біблійній, філософсько-догматичній, історико-правничій та правничо-богословській. Наприкінці 1930-х років товариство нараховувало 52 дійсних члени [Янів, 1970]. Товариство видавало журнал «Богословія», котрий виходив що три місяці (за 1923–1942 рр. вийшло 20 тт.), монографічну серію «Праці богословського товариства» і популярну бібліотеку «Видання Богословії». Поряд із науковими виданнями товариство займалося публікуванням статей, присвячених популярному обговоренню церковних і суспільних питань, зокрема, в історичному ключі. Вони друкувалися у місячнику «Нива», який за редакцією Петра Хомина виходив у Львові протягом 1933-–1939 рр.

Особливістю українського наукового життя у міжвоєнній Польщі була значна присутність наддніпрянських інтелектуалів, котрі разом із С. Петлюрою залишили українські терени [Портнов, 2009]. Попри неодноразові обіцянки представників польської влади про видалення функціонерів УНР з території держави, надані в багатьох угодах із СРСР, українські емігранти й надалі залишалися працювати в Другій Речі Посполитій. Від 1926 вони брали участь у створенні та реалізації ідей «прометеївського» руху, організованого пілсудчиками з метою послаблення міжнародних позицій СРСР шляхом підтримки антирадянських настроїв серед емігрантів [Комар, 2011 : 250–255]. Українській наддніпрянській еміграції вдалося згуртуватися в Польщі і за владної підтримки реалізувати свій інтелектуальний потенціал у кількох наукових інституційних проєктах. Всі вони постали поза Галичиною, головно у Варшаві, адже наддніпрянським емігрантам заборонено селитися на українських етнічних землях.

За хронологією створення найперше згадаємо Українське воєнно-історичне товариство (УВІТ), діячі якого в кооперації з галицькими колегами протягом 1920–1939 рр. опрацьовували різнопланову військово-історичну проблематику. Як дослідила Зоряна Кисіль, творці Товариства мали амбіції перетворити його на організаційний центр військових істориків [Кисіль, 2001]. До складу керівництва товариства увійшли генерали – М. Юнаків, В. Змієнко, М. Вовк, полковник М. Садовський та підполковник В. Євтимович. Відповідно до статуту, водночас зі збором матеріалу і вивченням історії Визвольних змагань новітньої доби, Товариство мало досліджувати багатостолітню історію боротьби українців за свободу і незалежність. Визначним центром розвитку воєнно-історичної науки стало військово-наукове видавництво «Чорномор» у Каліші, в якому виходили фундаментальні дослідження й твори українських воєначальників. Для прикладу назвемо «Зимовий похід» генерала М. Омеляновича-Павленка, «Січові Стрільці у боротьбі за державність» генерала М. Безручка, «Коротка історія 3-ї Стрілецької дивізії» полковника Г. Чижевського та ін. Протягом тривалого часу свого функціонування Товариство видавало наукові та науково-популярні часописи «Військовий вісник», «Запорожець», «За Державність», «Табор», «Син України», «Запорожська думка», «До зброї», «На руїнах».

У лютому 1925 р. у Варшавському університеті розпочав свою багаторічну діяльність Студіум православного богослов'я [Портнов, 2006]. З цією інституцією співпрацювали такі відомі українські історики, як І. Огієнко, В. Біднов, О. Лотоцький, В. Заїкін та Д. Дорошенко. Більшість із них посіли кафедри історико-церковного профілю: церковно-слов'янської мови й палеографії (І. Огієнко), історії православних церков у слов'янських країнах і Румунії (О. Лотоцький), загальної історії православної церкви і літургіки (В. Біднов, а після його смерті Д. Дорошенко). Згадані історики, а також їхні вихованці, котрі писали магістерські праці, опрацьовували широке коло історико-церковної проблематики, публікуючи результати своїх досліджень як окремими книжковими виданнями, так і на сторінках журналу «ELPIS», в якому містилися розвідки українською, російською та польською.

Утім найбільш інтенсивну науково-дослідну працю вдалося розгорнути наддніпрянським емігрантам, котрі стали співробітниками Українського наукового інституту у Варшаві (УНІ). Як з'ясували дослідники цієї інституції В. Потульницький та А. Портнов, вона постала в 1930 р. в рамках реалізації завдань згаданого «прометеївського» руху [Потульницький, 1999; Портнов, 2004]. Інституційною предтечею УНІ були організовані Українським Центральним Комітетом «Вищі українознавчі курси». З ними співпрацювали такі знані варшавські українці, як

О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцький, М. Кордуба та інші. Незважаючи на початкові наміри, польська влада не дозволила стати УНІ навчальним закладом, перетворивши його на суто науково-дослідну установу.

Від початку його очолював наддніпрянець О. Лотоцький, а згодом – буковинець Р. Смаль-Стоцький і волинянин В. Садовський. Поряд із наддніпрянцями, в реалізації наукової програми УНІ активну участь брали також галицькі інтелектуали М. Кордуба та Б. Лепкий. Поряд із українцями, співробітниками УНІ були знані польські історики Оскар Галецький, Марцелій Гандельсман та Я. Воліньський.

Різнопланова наукова праця співробітників УНІ в галузі дослідження минулого проводилась у відділах української політичної історії та історії культури, а також у низці комісій і семінарів. Протягом неповного десятиліття функціонування інституції (1930–1939 рр.), її співробітники опублікували в 13-ти серіях «Праць» УНІ численні дослідження з української історії та культури. Найбільшим науковим здобутком УНІ заслужено вважається 16 томів взірцевого за рівнем виконання академічного видання творів Тараса Шевченка [Український Науковий Інститут, 1935].

Своєрідним фінальним акордом творення українцями, котрі опинилися у міжвоєнній Польщі, власних наукових інституцій стало постання Української Могилянсько-Мазепинської Академії Наук (УМ-МАН) – найменш знаної в сучасному наукознавстві інституції [Рудницький, 1999]. Ця наукова установа заснована у Варшаві в травні 1938 р. постановою Уряду УНР в екзилі з метою продовжувати розпочату, але ґвалтовно зупинену більшовиками працю ВУАН у Києві, відновити ліквідовані наукові видавництва в Україні та інформувати іноземні наукові установи про Україну та українську науку. Спадкоємність нової Академії з ВУАН мала, вочевидь, підкреслюватися й символічним фактом обрання до її першого складу саме 12 членів, як це було при заснуванні УАН у Києві, а також іменуванням на академіків трьох дійсних членів київської академії – С. Смаль-Стоцького, Ф. Колеси та М. Возняка, що на той час були звинувачені в радянській державі у «буржуазному націоналізмі» та «фашизмі» і виключені з ВУАН [Гирич, 1999]. До речі, С. Смаль-Стоцький – одним із членів-засновників ВУАН. Серед інших членів-засновників Могилянсько-Мазепинської Академії Наук був лише один історик sensu stricto – Мирон Кордуба. Решта були почасти фахівцями з історії культури, права, мистецтва і літератури. Новостворена Академія повинна мати державний характер і тому декрет про її заснування підписав президент УНР у вигнанні Андрій Лівицький. Академія мала тільки один відділ українознавства, на якому діяло 24 кафедри, які творили науково-дослідницькі групи. Першим президентом був Степан Смаль-Стоцький (потім від серпня 1938 р. – Іван Фещенко-Чопівський), першим секретарем став Андрій Яковлів. Протягом двох років до початку Другої світової вийшли три томи «Праць Відділу Українознавства», де опубліковано монографії Я. Гординського, Ф. Колесси та М. Возняка [Покажчик, 1999]. З початком німецької окупації Польщі УМ-МАН перестала існувати, а в повоєнний час вона відродилася в американській діаспорі.

На завершення декілька слів також варто сказати про нереалізовані інституційні проєкти зазбручанських українців, хоча ця проблема заслуговує на самостійне дослідження. Звертаючись до згаданої теми, Л. Зашкільняк з'ясував, що восени 1923 р. серед українських істориків виникла ідея утворити Українське історичне товариство (УІТ) за зразком Польського історичного товариства. З цією метою складено Статут товариства, який базувався на зразках документів інших наукових і громадських організацій. У липні 1924 р. Статут УІТ разом з відповідними документами подано до Львівського воєводського управління для реєстрації і отримання дозволу діяльності. Проте вже наступного дня прийшов лист, який повідомляв, що за дорученням воєводства Дирекція поліції уповноважена повідомити засновникам товариства про відмову у його реєстрації у зв'язку з цілком надуманим приводом: поданий Статут не відповідає вимогам закону про громадські об'єднання … від 15 листопада 1867 р. (!) [Зашкільняк, 2014 : 129]. Так, польська влада дала відверто зрозуміти, що не допустить створення ще одного вогнища українського культурного життя. Подібна доля спіткала й інші інституційні ініціативи галицьких інтелектуалів.

Висновки. У підсумку зазначимо, що українські інтелектуали в Другій Речі Посполитій, подекуди за сприяння представників польської влади, але частіше наперекір її антиукраїнській політиці, загалом добре адаптувалися до наявних в країні суспільно-політичних реалій. Відповідаючи на численні виклики, вони успішно трансформували набутий у попередній період інституційний досвід української гуманітаристики та, попри значні фінансові труднощі, ініціювали створення нових науково-дослідних інституцій, чиї співробітники опрацьовували найбільш перспективні тоді українознавчі проблеми. Специфікою української гуманітаристики в Другій Речі Посполитій був її інституційний поділ між Львовом та Варшавою. І тут, всупереч насиченості міжособистісних взаємин між галицькими вченими та їхніми наддніпрянськими колегами-емігрантами у польській столиці, так і не вдалося налагодити повноцінної інституційної

співпраці. Це призвело до дублювання організаційних структур, котрі нерідко займалися подібною проблематикою. Така ситуація, котра вочевидь не відповідала скромним матеріальним і людським ресурсам тогочасної української науки, мала наслідком неузгодженість наукових проєктів, а іноді – особистісну конфліктність. Утім, саме наявні у Другій Речі Посполитій українські історичні інституції були перенесені у повоєнному часі емігрантами до країн вільного світу, що дозволило вітчизняній гуманітаристиці перетривати часи комуністичного експерименту на Батьківщині та зберегти інституційну пам'ять.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Дослідження здійснене у рамках реалізації стипендії Міжнародного Вишеградського фонду (2020–2021 рр.).

Джерела та література:

Гирич, І. (1999). До історії УММАН. Коментар. *Пам'ятки України*, 1, 139–140.

Глинка, Л. & Чехович, К. (1934). *Богословське Наукове Товариство у Львові в першім десятиліттю свого існування (1923–33)*. Львів. 92 с.

Зашкільняк, Л. (2014). Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: шляхи легітимації національної історії. *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.)*. Київ, 149–166.

Киричук, О. (2000). Ставропігійський інститут у Львові (1914–1924 рр.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 6, 335–340.

Кисіль, З. (2001). Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939). *Український історичний журнал*, 2, 100–112.

Комар, В. (2011). *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.): монографія*. Івано-Франківськ. 360 с.

Коць-Григорчук, Л. (1998). Іларіон Свєнціцький – музейний діяч. *Пам'ятки України*, 1, 17–25.

Кубійович, В. (1991). *Нарис історії Наукового Товариства ім. Шевченка (1873–1949)*. Львів. 53 с.

Масненко, В. (2001). *Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.)*. К., Черкаси. 440 с.

Найда, О. (1998). Окремі аспекти діяльности Історично-філософічної секції Наукового товариства ім. Шевченка. 1913–1940 роки. *З історії Наукового товариства ім. Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових секцій і конференцій НТШ у Львові*. Львів, 24–31.

Орлевич, І. (2009). Львівський ставропігійський інститут (1914–1925). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 18, 153–169.

Покажчик (1999). Покажчик публікацій Української Могилянсько-Мазепинської Академії Наук. Уклала Віра Карпенко. *Пам'ятки України*, 1, 141–144.

Портнов, А. (2009). *Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1939)*. Харків. 256 с.

Портнов, А. (2006). Студіум православного богослов'я Варшавського університету (1925–1939). *Український археографічний щорічник*, 10–11, 386–397.

Портнов, А. (2004). Український Науковий Інститут у Варшаві (1930–1939). *Ucrainica-Polonica*, 1, 257–263.

Потульницький, В. А. (1999). Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939). *Український археографічний щорічник*, 3–4, 356–369.

Рудницький, Яр. (1999). Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук. *Пам'ятки України*, 1, 132–138.

Свєнціцький, І. (1930). *XXV літ діяльності Національного музею. Двайцятьпятьліття Національного музею у Львові: Збірник*. Львів. 153 с.

Український Науковий Інститут (1935). *Український Науковий Інститут за п'ять літ його існування 13.III.1930–13.III.1935*. Варшава. 19 с.

Янів, В. (1970). Нарис історії Українського Богословського Наукового Товариства (УБНТ). *Студії та матеріяли до нової української історії*. Мюнхен, 3–64.

Виталий Тельвак
Дрогобычский государственный педагогический университет
имени Ивана Франко
доктор исторических наук, профессор (Украина)
Ирина Лозинская
Дрогобычский государственный педагогический университет
имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Украинские исторические институции в межвоенной Польше: опыт обобщения

Аннотация. Цель статьи. *На основе анализа разноплановой историографической литературы обобщенно институциональную структуру украинской исторической науки в межвоенной Польше.* ***Методология исследования*** *основана на использовании междисциплинарного подхода. Исходя из принципов объективности и историзма, исследовательский акцент сделан на структурно-функциональном системном анализе историографических фактов и сравнительно-историческом методе. В статье использованы эвристические возможности методов периодизации, классификации и типологизации.* ***Научная новизна*** *статьи заключается в попытке обобщения институциональной структуры украинской гуманитаристики во Второй Речи Посполитой.* ***Выводы****. Украинские интеллектуалы во Второй Речи Посполитой, иногда при содействии представителей польской власти, но чаще наперекор ее антиукраинской политике, в целом хорошо адаптировались к существующим в стране общественно-политическим реалиям. Отвечая на многочисленные вызовы, они в целом успешно трансформировали приобретенный в предыдущий период институциональный опыт украинской гуманитаристики и, несмотря на значительные финансовые трудности, инициировали создание новых научно-исследовательских институтов, чьи сотрудники разрабатывали наиболее перспективные тогда проблемы украиноведения. Спецификой украинской гуманитаристики во Второй Речи Посполитой было ее институциональное разделение между Львовом и Варшавой. И здесь, несмотря на насыщенность межличностных взаимоотношений между галицкими учеными и их надднепрянскими коллегами-эмигрантами в польской столице, так и не удалось наладить полноценного институционального сотрудничества. Это привело к дублированию организационных структур, которые нередко занимались подобной проблематикой. Такая ситуация, которая явно не отвечала скромным материальным и человеческим ресурсам тогдашней украинской науки, привела к несогласованности научных проектов, а иногда и межличностным конфликтам. Впрочем, именно существующие во Второй Речи Посполитой украинские исторические институции были перенесены в послевоенное время эмигрантами в страны свободного мира, что позволило отечественной гуманитаристике пережить времена коммунистического эксперимента на Родине и сохранить институциональную память.*

Ключевые слова*: Вторая Речь Посполитая, украинская историческая наука, научно-исследовательские институты, Научное общество имени Шевченко, Украинский научный институт.*

Vitalii V. Telvak
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)
Iryna G. Lozynska
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Ukrainian Historical Institutions in Interwar Poland: the Attempt to Generalise

Abstract. The purpose of the article. *Based on the analysis of various historiographical literature, Ukrainian historical science's institutional structure in interwar Poland has been generalised.* ***The research methodology*** *relies on the use of an interdisciplinary approach. Based on the principles of objectivity and historicism, the research has d the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method. The article has used the heuristic possibilities of periodisation, classification and typology methods. The article's* ***scientific novelty*** *is an attempt to generalise the institutional structure of the Ukrainian humanities in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth.* ***Conclusions.*** *Ukrainian intellectuals in the Second Polish Republic, sometimes assisted by Polish authorities but more often in defiance of its anti-Ukrainian policy,*

generally adapted well to the country's existing socio-political realities. Responding to numerous challenges, they generally successfully transformed the institutional experience of the Ukrainian humanities of the previous period. Despite significant financial difficulties, scholars initiated the creation of new research institutions whose staff worked on the most promising Ukrainian studies problems at the time. The specificity of the Ukrainian humanities in the Second Polish Republic was its institutional division between Lviv and Warsaw. However, despite the close interpersonal relations between Galician scholars and their Dnipro colleagues-emigrants in the Polish capital, it was impossible to establish full-fledged institutional cooperation. This obstacle led to duplication of organisational structures, which have often dealt with similar issues. That situation did not correspond to the modest material and human resources of the Ukrainian science of that time, resulting in scientific projects' inconsistency and sometimes personal conflicts. However, those Ukrainian historical institutions of the Second Polish Republic were relocated by emigrants to the free world in the postwar period, which allowed the domestic humanities to endure the communist experiment at home and preserve institutional memory.

Key words: *the Second Polish Republic, Ukrainian historical science, research institutions, Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Scientific Institute.*

References:

Hyrych, I. (1999). Do istorii UMMAN. Komentar. *Pam'iatky Ukrainy – Sights of Ukraine*, *1*, 139–140. [in Ukrainian].

Hlynka, L. & Chekhovych, K. (1934). *Bohoslovske Naukove Tovarystvo u Lvovi v pershim desiatylittiu svoho isnuvannia (1923–33) [Theological Scientific Society in Lviv in the first decade of its existence (1923–33)]*. Lviv, 92 p. [in Ukrainian].

Zashkilniak, L. (2014). Ukrainska istoriohrafiia u mizhvoiennii Polshchi: shliakhy lehitymatsii natsionalnoi istorii. *Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Materials of international scientific conference – Ukraina na istoriohrafichnii mapi mizhvoiennoi Yevropy: Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Miunkhen, Nimechchyna, 1–3 lypnia 2012 r.* Kyiv, 149–166. [in Ukrainian].

Kyrychuk, O. (2000). Stavropihiiskyi instytut u Lvovi (1914–1924 rr.). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood*, *6*, 335–340. [in Ukrainian].

Kysil, Z. (2001). Ukrainske voienno-istorychne tovarystvo (1920–1939). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, *2*, 100–112. [in Ukrainian].

Komar, V. (2011). *Kontseptsiia prometeizmu v polityts Polshchi (1921–1939 rr.) [The Concept of Prometheism in the Politics of Poland (1921–1939)]*. Ivano-Frankivsk, 360 p. [in Ukrainian].

Kots-Hryhorchuk, L. (1998). Ilarion Svientsitskyi – muzeinyi diiach. *Pamiatky Ukrainy – Sights of Ukraine*, 1, 18–27. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. (1991). *Narys istorii Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka (1873–1949) [An outline of the history of the Shevchenko Scientific Society. (1873–1949)]*. Lviv, 53 p. [in Ukrainian].

Masnenko, V. (2001). *Istorychna dumka ta natsiotvorennia v Ukraini (kinets XIX – persha tretyna XX st.) [Historical thought and national creation in Ukraine (end of XIX - first third of XX century)]*. Kyiv-Cherkasy, 440 p. [in Ukrainian].

Naida, O. (1998). Okremi aspekty diialnosty Istorychno-filosofichnoi sektsii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. 1913–1940 roky. *From the history of SSS: Collection of reports and scientific notes of SSS sections and conferences in Lviv – Z istorii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka: Zbirnyk dopovidei i povidomlen naukovykh sektsii i konferentsii NTSh u Lvovi*, Lviv, 24–31. [in Ukrainian]

Orlevych, I. (2009). Lvivskyi stavropihiiskyi instytut (1914–1925). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood*. *18*, 153–169. [in Ukrainian].

Pokazhchyk (1999). Pokazhchyk publikatsii Ukrainskoi Mohyliansko-Mazepynskoi Akademii Nauk. *Pam'iatky Ukrainy – Sights of Ukraine, 1*, 141–144. [in Ukrainian].

Portnov, A. (2009). *Nauka u vyhnanni. Naukova i osvitnia diialnist ukrainskoi emihratsii u mizhvoiennii Polshchi (1919–1939) [Science in exile. Scientific and educational activities of Ukrainian emigration in interwar Poland (1919–1939)]*. Kharkiv, 256 p. [in Ukrainian].

Portnov, A. (2006). Studium pravoslavnoho bohoslovia Varshavskoho universytetu (1925–1939). *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian Archeographic Year Book*. *10-11*, 386-397. [in Ukrainian].

Portnov, A. (2004). Ukrainskyi Naukovyi Instytut u Varshavi (1930–1939). *Ucrainica-Polonica – Ucrainica-Polonica*. *1*, 257-263. [in Ukrainian].

Potulnytskyi, V. A. (1999). Ukrainskyi naukovyi instytut u Varshavi (1930–1939). *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian Archeographic Year Book, 3–4*, 356–369. [in Ukrainian].

Rudnytskyi, Yar. (1999). Ukrainska Mohyliansko-Mazepynska Akademiia Nauk. *Pam'iatky Ukrainy – Sights of Ukraine*, *1*, 132–138. [in Ukrainian].

Svientsitskyi, I. (1930). *XXV lit diialnosti Natsionalnoho muzeiu. Dvaitsiatpiatlittia Natsionalnoho muzeiu u Lvovi: Zbirnyk [XXV years of activity of the National Museum. Twenty-fifth anniversary of the National Museum in Lviv: Collection]*. Lviv, 59 p. [in Ukrainian].

Ukrainskyi Naukovyi Instytut (1935). *Ukrainskyi Naukovyi Instytut za p'iat lit yoho isnuvannia 13.III.1930–13.III.1935 [Ukrainian Scientific Institute during five years of its existence 13.III.1930–13.III.1935]*. Varshava, 19 p. [in Ukrainian].

Yaniv, V. (1970). Narys istorii Ukrainskoho Bohoslovskoho Naukovoho Tovarystva (UBNT). *Studies and materials of new Ukrainian history – Studii ta materiialy do novoi ukrainskoi istorii*, Miunkhen, 3-64.[in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 04.04.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.05.2021 р.

УДК 930.2:94(477.6)"1945/1946"
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-112-119

Наталя Шипік
Маріупольський державний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: n.shipik@mdu.in.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9595-9326

Місцева діловодна документація як джерело до вивчення заходів місцевої влади з організації прийому та облаштування українських переселенців із Польщі на території Донецької області у 1945–1946 рр.

Анотація. Метою статті *є виявлення інформативного потенціалу діловодної документації місцевої влади для висвітлення основних етапів розселення і труднощів, на які переселенці наштовхнулися під час адаптації у районах Донецької області.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (синтетичний, аналітичний, логічний), спеціально-історичних (хронологічний, історико-порівняльний), джерелознавчих (критичний аналіз) методів.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає у тому, що авторкою вперше розкрито інформативні можливості діловодних документів місцевого рівня у вивченні механізму реалізації місцевою владою державних завдань з організації прийому та облаштування українців із Закерзоння та території Донецької області у повоєнну добу. Частина з проаналізованих авторкою документів уводиться до наукового обігу вперше.* ***Висновки.*** *Місцева діловодна документація має значний інформаційний потенціал для дослідження ступеня реалізації заходів з організації прийому, ходу територіального розміщення переселенців у Донецькій області та труднощів адаптаційного періоду. Вона містить чимало деталізованої інформації, насиченої фактами, іменами і статистичними даними, що може суттєво доповнити джерельну базу для подальших досліджень. Документи районної влади, представники якої в ході перевірок стану переселенських господарств контактували з переселенцями, разом із констатацією фактів містять й оцінні судження та елементи емоційності. У справочиннних матеріалах обласного рівня партійні та радянські чиновники частіше подавали більш узагальнену інформацію, нерідко критикували районних працівників за недооцінювання політичного значення питання облаштування й закріплення переселенців у місцях заселення. Вагомий вплив на формування їх оцінок чинили ідеологічні установки правлячої верхівки Комуністичної партії. Більшість рішень Обласного комітету КП(б)У були ухвалені спільно з виконкомом обласної ради депутатів трудящих.*

Ключові слова: *українські переселенці з Польщі, адаптація, діловодна документація, Донецька область.*

Постановка проблеми. Для вивчення механізму реалізації місцевою владою державних завдань з облаштування українських переселенців із Польщі у Донецькій (тодішній Сталінській) області важливе значення мають справочинні документи органів управлінської вертикалі обласного та районного рівнів. Це переважно звіти, офіційне листування, відомості, довідки, інформації, що дозволяють уточнити специфіку масштабних переселень за тоталітарної доби. У зазначених матеріалах переселенці постають передусім об'єктом, на який були націлені плани з організації прийому, розміщення та інтеграції до радянської дійсності. У них також засвідчено погляди місцевих чиновників щодо умонастроїв, релігійних переконань, субетнічної специфіки переселенців, а також труднощів адаптації в новому середовищі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографія адаптаційної стадії переселення українців з Польщі на території УРСР містить значну кількість змістовних наукових студій сучасних вітчизняних науковців. Триває вивчення вказаної проблематики на локальному рівні. Специфіка адаптаційних процесів висвітлена у наукових розвідках, присвячених переселенню українців із Польщі до західного [Кіцак, 2000], південного [Пронь, 2012], східного [Байкєніч, 2013] регіону УРСР, зокрема Сталінської області [Шипік, 2003]. Публікації історико-джерелознавчого характеру є поодинокими [Пронь, 2012].

Джерельною базою дослідження є неопубліковані діловодні матеріали місцевих органів влади, що зберігаються в Державному архіві Донецької області, частина з яких уводиться до наукового обігу вперше.

Метою статті є виявлення інформативного потенціалу діловодної документації місцевої влади для висвітлення основних етапів розселення і труднощів, на які переселенці наштовхнулися під час адаптації у районах Сталінської області.

Виклад основного матеріалу. Підготовчий етап до прийняття переселенців частково охарактеризовано в документах місцевих комітетів Комуністичної партії обласного і районного рівня. Так, у телеграмі секретаря Обкому КП(б)У до М. Хрущова від 12 січня 1945 р. доповідали, що на виконання постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 15 грудня 1944 р. евакуйоване українське населення з території Польщі, 7 293 сім'ї в складі 29 045 осіб буде розміщено в 28 районах області. При цьому кількість запланованих до розселення в області переселенців була майже вдвічі більшою за кількість прибулих у 1945 р. сімей. Цей факт засвідчує бажання радянсько-партійної влади розмістити на території східних областей Української РСР якомога більше українських вихідців із Польщі [ДАДО. Ф.326. Оп.2. Спр.874. Арк.2].

Секретар Обкому в телеграмі повідомляв, що переселенців селитимуть переважно в будинках колгоспників за принципом ущільнення, і вже дібрані квартири. З метою перевезення населення зі станцій до колгоспів виділено 83 автомашини й 3 597 підвод.

Під час транспортування людей передбачалося організувати на станціях прийому роботу 11 буфетів та їдалень. Підготовлено лазні й пункти санобробки. Торговельні організації виділили для продажу сіль, гас, мило, сірники та інші товари.

Окрему увагу в телеграмі звертали на агітаційно-пропагандистську роботу. Зазначено, що райкоми і міськкоми КП(б)У виділили з партактиву 182 агітаторів для проведення політично-масової работи серед колгоспників й українського населення, що прибуває до області. Уже проведено 4 110 бесід з колгоспниками – власниками будинків, де будуть жити переселенці. «Колгоспники готуються до прийому евакуйованого населення».

В інформації, що надсилалася до Сталінського Обкому КП(б)У з районних комітетів партії, запланована до розміщення кількість переселенців узгоджувалася з обласними даними, поданими в телеграмі М. Хрущову, і була майже вдвічі більшою за прибулих у 1945 р.

Зокрема, в інформації «Про проведення підготовчої роботи з прийому переселенців у Тельманівському районі» від 8 січня 1945 р. секретар райкому КП(б)У повідомляв до Сталінського обласного комітету КП(б)У, що відповідно до настанов облвиконкому й обкому підготовлено 600 квартир для переселенців, з-поміж яких 117 окремих квартир, 482 – разом із колгоспниками та 52 господарські будівлі [ДАДО. Ф.326. Оп.2. Спр.874. Арк.1.].

У цьому документі також зазначалося про підготовку 89 центнерів борошна та інших продуктів для забезпечення переселенців, виділення 2600 кг солі, 650 кг гасу, 10 кг мила, 650 коробок сірників. Для перевезення переселенців виділили 3 автомашини та 58 підвод, для яких підвезли 126 т місцевого пального.

Для здійснення масової роботи серед переселенців у Тельманівському районі виділено 49 агітаторів. У кожному колгоспі проведені бесіди щодо підготовки та організації прийому переселенців.

Важливим документом про хід прийому переселенців у районах Сталінської області є «Відомості про переселенців, що прибули у порядку переселення з Польщі». Тут у табличному форматі детально викладено інформацію про порядок прийому переселенців у районах заселення за евакодокументами, зокрема, зазначено дату прибуття вагонів на залізничну станцію, місця їх попереднього мешкання, кількість худоби, що вони привезли з собою, кількісні показники щодо переселенців, які вступили до колгоспу і були наділені садибою.

Так, із «Відомостей про переселенців, що прибули у порядку переселення з Польщі у Тельманівський район станом на 13.07.1945 р.» можна дізнатись, що приїжджали вони протягом лютого–червня 1945 р. залізницею на станцію Карань у кілька етапів [ДАДО. Ф.326. Оп.2. Спр.874. Арк.4]:

- 17 лютого прибуло 11 вагонів з 25 господарствами у складі 81 особи з Люблінського воєводства Білостоцького повіту, села Хмелек. Із собою вони привезли 3 коней, 8 овець/кіз, 30 корів, 24 птиці. Усі сім'ї вступили до колгоспу та отримали садиби. П'ятьом господарствам були виділені окремі житлові будинки;
- 23 березня з Люблінського воєводства Білопідляського повіту в 58 вагонах привезли 36 сімей у складі 81 особи. Вони приїхали зі свійською худобою (28 коней, 100 овець/кіз, 44 корови). Усі сім'ї були записані до колгоспу й наділені садибами. Вісім сімей зайняли окремі будинки;
- 04 квітня з Білостоцького воєводства Більського повіту с. Войшки на залізничну станцію у 25 вагонах прибуло 15 сімей у складі 51 особи. Із собою вони привезли 11 коней, 31 свиню, 27 овець/кіз, 15 корів, 89 птиць. Усі 15 сімей стали членами колгоспу й отримали садиби. Шість господарств були розміщені в окремих будинках;
- 07 квітня з міста Гайнівка Білостоцького воєводства у 5 вагонах прибуло 4 родини загальною кількістю 14 осіб. Зі свійської худоби вони привезли 6 свиней, 6 овець/кіз та 4 корови. Усі господарства вступили до колгоспу й отримали садибу;

- 08 квітня зі ст. Страбля Гайнівського повіту Білостоцького воєводства прибуло у 10 вагонах 10 господарств у складі 39 осіб, які привезли 2 коней, 6 свиней, 3 овець/кіз і 3 корів. Усі сім'ї вступили до колгоспу й одержали садибу. 2 господарства зайняли окремий будинок;
- 20 травня з Краківського воєводства у 42 вагонах прибула найчисельніша група переселенців: 98 господарств у складі 376 осіб. Із собою вони привезли 17 свиней, 17 овець/кіз і 70 корів. Усі господарства вступили до колгоспу й отримали садибу. 8 сімей зайняли окремі будинки.
- 22 травня з с.Вишеватка Ясельського повіту Краківського воєводства у 23 вагонах прибули 47 господарств у складі 47 осіб. Вони привезли із собою 4 коней, 30 овець/кіз, 34 корови. Усі господарства прийняли до колгоспу й наділили садибами. Одній сім'ї надали окремий житловий будинок;
- 15 червня з с. Перегримка Ясельського повіту Краківського воєводства прибуло у 34 вагонах 76 господарств у складі 332 осіб. Із собою вони привезли лише 5 коней, 20 овець/кіз і 58 корів. Жоден з них не вступив до колгоспу, не отримав садиби чи окремого будинку:
- Останнім етапом було прибуття 19 червня з с. Петруша Воля Ясельського повіту Краківського воєводства в 1 вагоні 7 господарств кількістю 22 особи. Вони не привезли із собою худоби, не вступили до колгоспу, не отримали садиби чи окремого будинку. Відомо, що частині переселенців зі складу цієї групи довелося певний час чекати розселення через зайнятість транспорту в колгоспах на посівних роботах.

Усього до Тельманівського району прибуло 318 господарств у складі 1 316 осіб, які привезли із собою 53 коней, 60 свиней, 211 овець/кіз, 260 корів, 131 птицю. 250 господарств (78,6%) вступили до колгоспу й були наділені садибами. 30 сімей (лише 9,4%) одержали окремі будинки.

У «Відомостях про розселення переселенців по колгоспах Тельманівського району» вміщено інформацію про систему первинного розподілу переселенців по колгоспах [ДАДО. Ф.326. Оп.2. Спр.874. Арк.5].

Родини переселенців спочатку розселили по 41 колгоспу групами від 2 до 40 господарств у кожній, причому найбільшу групу новоприбулих – у колгоспі ім. Сталіна (40 сімей). Групи переселенців від 20 до 30 родин розмістили у колгоспах «Червона зірка» (25 сімей), ім. Тельмана (20 сімей), від 10 до 20 сімей – у колгоспах «Роте Фане» (16), Розівка (13), К. Лібкнехта (14), ім. Кірова (12), ім. К. Маркса (10), «Спартак» (12), «Комінтерн» (11), ім. Р. Люксембург (11). Групу переселенців у складі 9 сімей спрямували до колгоспу «Незаможник», 8 сімей були направлені до колгоспів «Червона праця», ім. Калініна № 1, ім. Чкалова. По 7 родин розмістили в колгоспах «Авангард», «Молотово»; по 6 сімей – у колгоспах ім. Шевченка, «Привіт», «Ленінський шлях», «Гігант», «Новий світ», ім. Ф. Енгельса; по 5 сімей – «Нейланд», «Нове життя», «Новий світ», «Зразкова», «Схід». Малими групами до 5 сімей розміщено переселенців у колгоспах «Хлібороб» (4), ім. Петровского (3), «Серп і молот» (3), ім. Куйбишева (3), «Трудова сила» (3), «Червоний партизан» (3), Алекс. МТС (3), ім. Войкова (2). Стосовно решти колгоспів інформації немає. Натомість зазначено, що по 1 сім'ї розміщено при установах: Райпотребсоюз, Комунвідділ та Райпромкомбінат.

Цінна інформація з різних аспектів життя переселенців на початковому етапі адаптації зафіксована в довідці «Про стан політичної і масової роботи серед репатрійованого населення з Польщі у Старобешівському і Тельманівському районах» від 27 липня 1945 р. Незважаючи на назву, документ вміщує відомості не тільки про політичну і масову роботу районних органів влади серед переселенців. У ньому наявні також факти змін у розселенні переселенців по колгоспах районів, виробничі успіхи в колгоспі, труднощі господарського й побутового облаштування тощо. Документ містить дві частини, перша з яких присвячена Старобешівському району, а друга – Тельманівському [ДАДО. Ф.326. Оп.2. Спр.874. Арк.12–18].

Щодо переселенців у Старобешівському районі, у довідці акцентовано на субетнічній належності переселенців. Зазначено, що серед переселенців були білоруси з району Білостока, які дещо знайомі з радянським ладом, оскільки вони з 1939 р. до 1941 р. жили на території Білоруської РСР. Решта – русини і лемки з Краківського і Люблінського воєводств.

Згідно з довідкою структура розселення господарств у Старобешівському районі передбачала розміщення у 26 колгоспах. Зазначено, що абсолютна більшість сімей вступила до колгоспу. Представники районної влади позитивно оцінили участь переселенців у колгоспному виробництві – «працюють добре». Відзначали суттєву допомогу переселенців у ремонті сільськогосподарського реманенту. Їх вміння пов'язували із професійними навичками. «Більшість з них були кустарями – ковалі, теслярі, слюсарі тощо». Декого з них залучили до складу бригад з будівництва житла для колгоспників та виробничих приміщень.

Водночас зазначали, що окремі переселенці «виявляють приватновласницькі тенденції». Пояснювали це тим, що дехто з них мав у Польщі по 50-60 га землі і сподівався отримати в індивідуальне користування таку ж кількість землі і в Українській РСР.

Переважну більшість переселенців місцеві чиновники вважали політично відсталими та забобонними, особливо тих, що сповідували греко-католицьку віру. Вважали, що «про радянський лад українці з Польщі мали слабке уявлення, і то у викривленому вигляді». Деякі з переселенців привезли з собою художню й політичну літературу, підручники українською, польською, німецькою мовами, видані друком у Канаді, Кракові, Львові для українського населення, що мешкало у Польщі. Авторів цих книг названо «білоемігрантами», «петлюрівцями» та «українськими націоналістами» і «бандерівцями». Зауважено, що в книгах міститься «багато брудних наклепів на Радянський Союз».

Також зазначено, що серед переселенців, розселених у Старобешівському районі, чимало таких, що не вміють читати і писати українською і російською, особливо серед молоді, оскільки в Польщі вони навчались у школі польською мовою. Були і зовсім неписемні. Для переселенців району передплачено 109 примірників газет і в окремих колгоспах голови та деякі агітатори проводили з ними їх «читки» та бесіди про Статут сільськогосподарської артілі й Конституцію. Районні керівники дійшли висновку про те, що райком комсомолу і первинні комсомольські організації політичну та виховну роботу в середовищі переселенської молоді фактично не здійснюють.

Частина довідки, що була присвячена Тельманівському району, містить відомості про зміни щодо розселення родин по колгоспах. У ній зазначено, що сім'ї розселені у 35 колгоспів групами від 3 до 20 сімей, в одному колгоспі – 40 сімей, 9 сімей направлено на роботу в МТС. Оскільки розселенням малими групами порушено принцип земляцтва та сімейно-родинних зв'язків, то мали місце окремі випадки, коли переселенці самовільно переїжджали з одних колгоспів до інших. Так, з колгоспу «Червоний партизан» 3 сім'ї переселилося до колгоспу «Червона зірка», а в колгосп ім. Сталіна 8 сімей прибуло з Маріупольського району.

Більшість переселенців привезли з собою продукти і худобу. Документ містить інформацію про усуспільнення худоби під час вступу до колгоспу. Зокрема, зазначено, що 53 коней, за виключенням окремих, передано до колгоспу для загального користування.

У звіті зосереджено увагу на проблемах господарсько-побутового характеру. Вказано, що деякі квартири, до яких заселені переселенці, не відремонтовані. У деяких помешканнях не було найнеобхідніших меблів (ліжок, столів, стільців), виготовити які в колгоспах неможливо через брак лісоматеріалів. Товарами широкого вжитку, такими як гас, мило, сіль, сірники тощо, переселенці забезпечені недостатньо, оскільки Облспоживсоюз цих товарів не виділив для Тельманівського району. Лише першій групі переселенців роздали 60 кг мила. Зазначалося при цьому, що колгоспи виділяли хліб і жири тим, хто цього дуже потребував, а також добрим працівникам. Водночас у документі критикували керівників більшості колгоспів, що не потурбувалися про покращення побутових умов тих переселенців, котрі не мають особистого господарства.

Негативну оцінку з боку районної влади здобув механізм розселення за принципом ущільнення, за якого переселенці розміщувалися в будинках місцевих мешканців. А «це може призвести до всіляких неприємностей, як це вже було в колгоспі ім. Сталіна, де сім'я переселенців перебувала в поганих стосунках з господарями дому».

У документі були зафіксовані запитання, що їх ставили переселенці під час бесіди з представниками районної влади. Зокрема, їх цікавило, чи буде їм сплачено компенсацію за залишене в Польщі нерухоме майно; чи отримають вони хлібну позику у зв'язку з тим, що частина з них прибула у другому півріччі та не встигне заробити на трудодні стільки хліба, щоб забезпечити сім'ю до майбутнього врожаю; чи нададуть їм за державний кошт матеріали для будівництва житла, оскільки в окремих колгоспах були чималі труднощі з проживанням у будинках колгоспників.

Також відзначено успіхи окремих переселенців у колгоспному виробництві. Зокрема, теслярські бригади виконували план з ремонту інвентарю на 120–130%. Деякі переселенці були обрані до складу правління колгоспів.

Стосовно агітаційної роботи зауважено, що хоча 20 агітаторів провели 150 бесід, але цього недостатньо, оскільки переселенці розселені у 35 колгоспах та «є дуже відсталими, з дрібнобуржуазними тенденціями», і до того ж «серед переселенців є куркулі, котрі приховано проводять антиколгоспну агітацію». На думку районних керівників, ЛК комсомолу не організував належної роботи серед переселенців райкому. Як істотний недолік у роботі районного комітету РК КП(б)У серед переселенців визначено брак газет, «унаслідок чого вони не в курсі подій». Підкреслено, що на засіданні райкому партії питання про стан політичної роботи серед переселенців розглянули та намітили заходи «ширше залучати їх до колгоспної роботи».

У довідці «Про політнастрої переселенців від 19 липня 1945 р.» зазначено, що дорослі члени сімей, що прибули до Будьонівського району з Краківського воєводства, у Польщі займалися сільським господарством та були чорноробами на заводах [ДАДО. Ф.326. Оп.2. Спр.874. Арк.10–11].

Серед прибулих до Авдіївського району виокремлено переселенців, яких підозрювали в українському націоналізмі: Дудко Степан, 1900 р.н.; Телеп Федір, 1883 р.н.; Павляк Василь 1905 р.н. У минулому – куркулі. Проводили активну націоналістичну діяльність у Польщі. З моменту приїзду різких антирадянських проявів не виявляли.

Складні умови побутового облаштування ілюструють відомості «Про господарсько-побутове облаштування переселенців з Польщі», що їх регулярно надсилали обласному керівництву з районів. З Красноармійського району Уповноважена Шиянова повідомляла про труднощі господарського облаштування, що їх зазнавали сім'ї переселенців колгоспу «Нове життя» Зеленянської сільської ради станом на 19 січня 1946 р. Усього в колгоспі було 5 родин переселенців загальною кількістю 27 осіб. Усі п'ять сімей жили в окремих будинках колгоспників. «3 родини займають 2 невеликі кімнатки. У кімнаті 2 ліжка, стола немає, стільців також. Плитку топлять соломою, через що в кімнатах повно диму і бруду. Шестеро людей сплять на підлозі. Матеріально живуть дуже важко, капусти та картоплі немає. Видавали капусту ще влітку і восени – 60 кг на сім'ю, а картоплі видали одній сім'ї 45 кг, другій – 160 кг, третій – 45 кг.

Спочатку, як тільки прибули переселенці, колгосп видав на 5 сімей 18 л олії, але вже понад 2 місяці переселенців не забезпечують жирами. Сіль дають, але несвоєчасно. За весь період видано 48 кг на 27 людей. Сірників зараз теж немає. Усього їх було видано переселенцям 90 коробок, що явно недостатньо».

Умови життя сім'ї Волошина, якого названо передовиком у колгоспі, були не кращими. «Родина у складі 9 осіб займала окремий будиночок (кухню колгоспника), що складався з невеликої кімнатки, де розміщено було 2 ліжка. П'ятеро дітей спали на саманній підлозі. Через відсутність печі доводилося пекти хліб у сусідів. У кімнаті немає жодного стола, стільця чи табурета. Двоє дітей шкільного віку не відвідували школу через відсутність одягу та взуття».

Укладачка відомостей дійшла висновку, що переселенці жили у жахливих умовах. «Писемних скарг немає, але усні – щоденно». Додавала, що всім переселенцям бракує продуктів харчування [ДАДО. Ф.Р-1475. Оп.2. Спр.17. Арк.17–18].

Суттєвим рівнем інформативності серед інших документів позначена доповідна записка «Про працевлаштування українських переселенців, їх настрої та випадки втечі з колгоспів», що її підготував начальник управління Міністерства державної безпеки Сталінської області Демидов. Документ адресований секретарю Обкому КП(б)У Л.Мельникову й датований 26 квітня 1946 р. Співробітники обласного управління МДБ фіксували невдоволення переселенців через усуспільнення майна, факти гуртування переселенців, які не бажали працювати у колгоспах, організацію зібрань, написання колективних заяв про вихід з колгоспу та наміри здійснити втечу. Зазначений документ наводив поодинокі факти виходу з колгоспів [ДАДО. Ф.326. Оп.4. Спр.592. Арк.8–10].

У Протоколах засідань бюро Обкому КП(У) зафіксовано чимало випадків, коли орган партійної влади розглядав питання, присвячені облаштуванню переселенців. Зокрема, у протоколі № 199 від 23 липня 1946 р. четвертим питанням порядку денного були заслухані результати перевірки господарського та побутового влаштування українського населення, прибулого з Польщі у Старобешівський район [ДАДО. Ф.326. Оп.4. Спр.119. Арк.15]. Були зазначені недоліки, зокрема те, що 165 сімей із 382, які проживали на території району, ще досі не були працевлаштовані та не стали членами колгоспів. Із-поміж 217 сімей, що вступили до колгоспів, більшість не виконує уставу сільськогосподарської артілі й правління колгоспів.

Повідомлено, що з 449 сімей, що проживали на території району станом на липень 1946 р., тільки 20-ти сім'ям передані у власність житлові будинки та господарські будівлі з фондів сільради та колгоспів, і з ними здійснені взаємні розрахунки, решта сімей переселенців розміщені по будинках колгоспників тісно та невпорядковано.

У колгоспах «Ленінський шлях», «Червоний прапор», «Уперед», та багатьох інших переселенці розміщені по 2 сім'ї (8–12 осіб в одній кімнаті). Більшість із них не мали сараїв, погребів. Не всі переселенці мали присадибні ділянки та корів.

У протоколах засідань бюро Обкому КП(б)У часто фіксували недоліки в роботі з переселенцями, переважно в більш узагальненому вигляді. Так, наголошували на недостатній роботі таких структур: обласного відділу освіти – щодо охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку; обласного відділу охорони здоров'я – щодо ліквідації захворювань шкіри; управління у справах сільського та колгоспного будівництва при виконкомі облради – щодо будівництва житлових будинків; облфінвідділу – у справі розрахунків тощо. Більшість рішень були ухвалені спільно з виконкомом обласної ради депутатів трудящих.

Матеріали фінансових відділів насамперед фіксували наявний стан розрахунків із переселенцями за залишене у Польщі нерухоме майно та інформацію про кількість переселенських родин, що залишились на території Сталінської області до кінця 40-х рр.

Так, в інформації районного фінансового відділу «Про хід взаємних розрахунків з переселенцями у Тельманівському районі» станом на 20 травня 1949 р. відомо, що всього в

районі залишилось 82 господарств або 25,8%. Розрахунки за залишене у Польщі нерухоме майно не здійснені з 40 господарствами з таких причин: 17 родин не мають на руках описів майна; 20 сімей мають описи, але не надають; 3 сім'ї не прибули до районного фінвідділу для розрахунків [ДАДО. Ф.4098. Оп.1. Спр.12. Арк.170].

Висновки. Отже, місцева діловодна документація має значний інформаційний потенціал для дослідження ступеня реалізації заходів з організації прийому, ходу територіального розміщення переселенців у Сталінській області та труднощів адаптаційного періоду. Вона містить чимало деталізованої інформації, насиченої фактами, іменами і статистичними даними, що може суттєво доповнити джерельну базу для подальших досліджень. Документи районної влади, представники якої в ході перевірок стану переселенських господарств контактували з переселенцями, разом із констатацією фактів містять й оцінні судження та елементи емоційності. У справочинних матеріалах обласного рівня партійні та радянські чиновники нерідко критикували районних працівників за недооцінювання політичного значення питання про облаштування й закріплення переселенців у місцях заселення.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Байкєніч, Д. (2013) *Переселення українців із Польщі до східних областей УРСР у другій половині 1940-х років* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 Луганськ, 20 с.

ДАДО – Державний архів Донецької області.

Кіцак, В. (2000) Розселення українців Польщі в УРСР (1944–1947). Переселення їх із південних та східних областей в Західну Україну. *Молода нація: альманах.* Київ, №1. С. 96–122.

Пронь, Т. (2012a) Переселення українського населення з Польщі в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю (1944–1946 рр.) *Краєзнавство.* №1. С.150–158.

Пронь, Т. (2012b) Болісна точка в історичній пам'яті України: переселення українців з Польщі в 1944–1946 роках у спогадах очевидців. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Вип. 29, С.173–182.

Шипік, Н. (2003) Сільськогосподарські переселення в Донбас у повоєнні роки. *Нові сторінки історії Донбасу*. Вип.10. С.122–137.

Наталья Шипик
Мариупольский государственный университет
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Местная делопроизводственная документация как источник для изучения мероприятий местной власти по организации приема и обустройства украинских переселенцев из Польши на территории Донецкой области в 1945–1946 гг.

Аннотация: ***Целью*** *статьи является выявление информативного потенциала местной власти для освещения основных этапов расселения и трудностей, с которыми столкнулись переселенцы во время адаптации в районах Сталинской области.* ***Методология исследования*** *основана на сочетании общенаучных (синтетический, аналитический, логический), специально-исторических (хронологический, историко-сравнительный), источниковедческих (критический анализ) методов.* ***Научная новизна*** *работы заключается в том, что автором впервые раскрыты информативные возможности делопроизводственных документов местного уровня в изучении механизма реализации местной властью государственных задач по организации приема и обустройства украинцев из Закерзонья на территории Донецкой области в послевоенный период. Часть из проанализированных автором документов вводится в научный оборот впервые.* ***Выводы.*** *Местная делопроизводственная документация имеет значительный информационный потенциал для исследования степени реализации мероприятий по организации приема, процесса территориального размещения переселенцев в Сталинской области и трудностей адаптационного периода. Она содержит немало детализированной информации, насыщенной фактами, именами и статистическими данными, может существенно дополнить базу источников для дальнейших исследований. Документы районной власти, представители которой в ходе проверок состояния переселенческих хозяйств контактировали с переселенцами, наряду с констатацией фактов содержат оценочные суждения и элементы эмоциональности. В делопроизводственных материалах областного уровня партийные и советские чиновники чаще подавали более обобщенную*

информацию, нередко критиковали районных работников из-за недооценки политического значения вопросов обустройства и закрепления переселенцев в местах расселения. Существенное влияние на формирование их оценок оказывали идеологические установки правящей верхушки Коммунистической партии. Большинство решений областного комитета КП(б)У были приняты совместно с исполкомом областного совета депутатов трудящихся.

Ключевые слова: *украинские переселенцы из Польши, адаптация, делопроизводственная документация, Донецкая область.*

Natalia F. Shypik
Mariupol State University
PhD(History), Associate Professor (Ukraine)

Local Records Management Documentation as a Source for Studying Local Government Measures for Organization of Reception and Accommodation of Ukrainian Resettlers from Poland on the Territory of Donetsk Region in 1945-1946

Abstract. ***The purpose of the article*** is to identify the informative potential of the records of local authorities to highlight the main stages of settlement and the difficulties encountered by migrants during the adaptation in the areas of Donetsk region. ***The methodology of the research*** *is based on a combination of general scientific (synthetic, analytical, logical), special-historical (chronological, historical-comparative), source-based (critical analysis) methods.* ***The scientific novelty*** *of the work is that the author for the first time revealed the informative capabilities of records management documents at the local level in studying the mechanism of implementation of state tasks in the organization of reception and accommodation of Ukrainians from Zakerzon and Donetsk region in the postwar period by local authorities. Some of the documents analyzed by the author are introduced into scientific circulation for the first time.* ***Conclusions.*** *Local record management documentation has significant information potential in studying the degree of implementation of measures to organize the accommodation, the course of the settlement of resettlers in the Donetsk region and the difficulties of the adaptation period. It contains a lot of detailed information, rich in facts, names and statistics, which can significantly supplement the source base of further research. The record management documents of the district authorities, whose representatives contacted the resettlers during the inspections of the condition of the resettlers' households, together with the statement of facts, contain evaluative judgments and elements of emotionality. The documents of the district authorities, whose representatives contacted the resettlers during the inspections of the condition of the resettlement farms, together with the statement of facts, contain evaluative judgments and elements of emotionality. In record management materials at the region level, party and Soviet officials often criticized district workers for underestimating the political significance of the issue of resettlement and adaptation of resettlers. The ideological attitudes of the ruling top of the Communist Party had a significant influence on the formation of their assessments. Most of the decisions of the Regional Committee of the CP(b)U were adopted jointly with the executive committee of the regional council of workers' deputies.*

Key words: *Ukrainian resettlers from Poland, adaptation, record management documentation, Donetsk region.*

References:

Bajkjenich, D. (2013). *Pereselennja ukrajinciv iz Poljshhi do skhidnykh oblastej URSR u drughij polovyni 1940-kh rokiv [Resettlement of Ukrainians from Poland to the eastern regions of the USSR in the second half of the 1940s]*: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 Lughansjk. 20 s. [in Ukrainian]

DADO – Derzhavnyj arkhiv Donecjkoji oblasti [State Archives of Donetsk Region]

Kicak, V. (2000). Rozselennja ukrajinciv Poljshhi v URSR (1944–1947). Pereselennja jikh iz pivdennykh ta skhidnykh oblastej v Zakhidnu Ukrajinu [Settlement of Ukrainians in Poland in the USSR (1944–1947). Relocation of them from the southern and eastern regions to Western Ukraine]. *Moloda nacija : aljmanakh – Young Nation: Almanac.* Kyjiv. 1. 96–122. [in Ukrainian]

Pronj, T. (2012a). Pereselennja ukrajinsjkogho naselennja z Poljshhi v Odesjku oblastj ta jogho integhracija v lokaljne seredovyshhe kraju (1944–1946 rr.) [Resettlement of the Ukrainian population from Poland to the Odessa region and its integration into the local environment of the region (1944–1946)]. *Krajeznavstvo - Local lore Researches*. 1. 150–158. [in Ukrainian]

Pronj, T. (2012b). Bolisna tochka v istorychnij pamjati Ukrajiny: pereselennja ukrajinciv z Poljshhi v 1944–1946 rokakh u spoghadakh ochevydciv [A painful point in the historical memory of Ukraine: the resettlement of Ukrainians from Poland in 1944–1946 in the memoirs of eyewitnesses.]. *Naukovyj*

visnyk Uzhghorodsjkogho universytetu. Serija: Istorija – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: History. 29. 173–182. [in Ukrainian]

Shypik, N. (2003). Siljsjkoghospodarsjki pereselennja v Donbas u povojenni roky [Agricultural resettlement in Donbass in the postwar years.]. *Novi storinky istoriji Donbasu – New pages in the history of Donbass.* 10. 122–137. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 05.04.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.05.2021 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477-191.2):304.2 “18/19”
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-120-124

Віталій Тельвак
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка
доктор історичних наук, професор (Україна)
telvak1@dspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2445-968X
Researcher ID: http://www.researcherid.com/rid/X-5320-2018
Лідія Лазурко
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка
доктор історичних наук, доцент (Україна)
lazurkol@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9748-9249
Researcher ID: http://www.researcherid.com/rid/D-4089-2019

Ідея політичної окремішності в українському інтелектуальному дискурсі середини XIX – початку XX ст.
(Ігор Гирич. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX століття). Київ: Українські пропілеї, 2020, 452 с.)

Анотація: *У статті прорецензовано монографію Ігоря Гирича, присвячену теоретичним засадам формування самостійницької суспільно-політичної думки середини XIX – початку XX століття в Україні. Висвітлено основні тенденції незалежницької державної ідеології в різні періоди національно-визвольного руху. Охарактеризовано основні угрупування українських інтелектуалів та окремих її провідних представників у зв’язку зі ставленням до ідеї української політичної окремішності.*

Ключові слова*: ідея політичної самостійності, українські інтелектуали, XIX – початок XX ст., Україна.*

В українській історіографічній традиції склалося стереотипне сприйняття наддніпрянських інтелектуалів XIX – початку XX ст. виключно як діячів науки та культури, які хоча й були присутні у публічному дискурсі, проте не мали помітного впливу на вироблення програми політичної емансипації молодої нації, а то й були налаштовані відверто протидержавницьки. За роки незалежності згаданий міф піддано всебічній деконструкції, унаслідок чого дедалі більше уваги звертається на політичний чин наших гуманітаріїв і літераторів. У підсумку постала розлога література, до кількісного та якісного зростання якої Автор рецензованого дослідження спричинився чи не найактивніше серед сучасників і як проникливий аналітик, і як археограф – ініціатор та виконавець багатьох публікаторських проєктів. Утім, згадана література, виконана здебільшого у жанрі історичної біографістики, не давала відповіді на складне питання теоретичного плану: яким був сукупний різноплановий внесок загалу наддніпрянської інтеліґенції доби національного відродження у поступове визрівання та реалізацію ідеї української незалежності? Відповідь на нього і спробував дати в своїй узагальнюючій і, як покажемо нижче, ґрунтовній монографічній праці Ігор Гирич. Слід, на нашу думку, погодитися з його переконанням, що актуальною науковою проблемою є виявлення детермінізму в науковій творчості українських інтелектуалів окресленої доби між їх суспільно-політичними переконаннями та способами трактування минулого.

Зазначимо, що сформульовані у Вступі до монографії завдання помітно ширші й у проблемному, й у хронологічному аспектах за визначену у назві праці наукову проблему, адже фактично охоплюють період XIX – першої третини XX ст. і стосуються всього спектру української суспільно-політичної думки Наддніпрянщини. Тож виправданим, наприклад, було б визначення хронології праці на двох рівнях – конкретно-дослідницькому (як це запропоновано у вступі) та контекстуальному, котрий апелює до всієї доби національного відродження та Визвольних змагань.

Найбільшою складовою Вступу є цікаво побудований історіографічний огляд (с. 26–63), який подається Автором за хронологічно-проблемним принципом. Слід зазначити, що згаданий нарис не балансує на межі фактографічності, а засвідчує (поряд із ґрунтовною обізнаністю Автора з направду неозорим колом різноформатних праць) влучність його історіографічних

оцінок доробку попередників. Зауважимо, що цілком обґрунтовано визначні історіографічні пам'ятки тієї доби (статті, мемуари, щоденники) кваліфіковано і як історіографічні опрацювання, і як першорядні джерела.

Доволі багато уваги у цій частині роботи відведено огляду концепцій класиків західної націологічної думки (М. Гроха, Е. Сміта та Е. Гобсбаума), який більше пасував би до методологічної частини монографії, адже у згаданих працях практично немає українських сюжетів, а розглядаються вони саме як придатні теоретичні інтерпретаційні моделі. Також при аналізі сучасної літератури предмету розвідки Автор, звернувшись до праць російських дослідників, невиправдано не згадав жодного з польських колег, котрі спричинилися до аналізу української суспільно-політичної думки окресленого періоду. Назвемо для прикладу праці Ельжбети Горнової (Problemy polskie w twórczośći Michała Drahomanowa, Wrocław 1978), Лукаша Адамського (Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków, Warszawa 2011) чи Мирослави Папєжинської-Турек (Od tożsamości do niepodległości. Studia i szkice z dziejów kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej, Toruń 2012). Серед помічених огріхів у цій частині праці віднотуємо той факт, що у структурах ВУАН існувала не кафедра новітньої історіографії, як пише Автор (с. 35), а Комісія. Також для нас сумнівним видається зарахування О. Гермайзе до учнів М. Грушевського (с. 35), адже на час повернення автора «Історії України-Руси» з еміґрації, один із перших українських марксистів був уже професором.

Подібним за синтетичним характером до огляду історіографії є й аналіз джерельної бази дослідження (с. 64–75). Автор окремо розглядає пізнавальні можливості опублікованих та архівних джерел для реалізації поставлених завдань. Саме І. Гиричем проведено чи не найбільш масштабну серед сучасних дослідників евристичну роботу в українських і закордонних архівосховищах із джерельного забезпечення цього періоду українського відродження.

Перший розділ присвячений початкам українського модерного політичного проєкту. І. Гирич всебічно реконструює інтелектуальний вимір українофільського етапу національно-визвольного руху. Аналізуючи його особливості, Автор переконливо доводить, що український проєкт був свідомим вибором інтелектуалів для збереження етнокультурних і ментальних особливостей українців. На широкому контекстуальному тлі, залучаючи огляд конкуренційних національних проєктів росіян і поляків, дослідник відтворює становлення провідних ідей української історіографії XIX ст., що лягли в основу моделей суспільного розвитку України і тим самим вказали шляхи мобілізації українців в умовах модернізаційних трансформацій суспільства. Романтики, арґументовано підсумовує І. Гирич, свідомо обрали для себе українську модель суспільного розвитку, бо лише вона давала змогу плекати національну та історичну традицію, зберегти народ від суцільної русифікації та цілковитого національного знищення.

Другий розділ сфокусований на проблемі української мови як головної культурної складової українського руху. Всебічно аналізуючи згадане питання, І. Гирич вповні виправдано виходить із бачення феномену мови як цивілізаційно-суспільної цінності. Дослідник аналізує функціонування української мови протягом зазначеного періоду у різних середовищах – від народного й інтеліґентського до аристократичного. Авторський висновок звучить переконливо: саме усталення спільного правопису та поява різнорідної української художньої та публіцистичної літератури стали запорукою єднання галицької та наддніпрянської інтеліґенції довкола ідеї національного відродження.

Цінність третього розділу, присвяченого характеристиці народницького національно-демократичного напряму, полягає у руйнуванні міфу про свідомий аполітизм тогочасної інтелектуальної наддніпрянської еліти, зокрема, і лідерів українства В. Антоновича та О. Кониського. Пояснюючи слабкі та сильні сторони їх літературно-наукової творчості та суспільно-політичної діяльності, І. Гирич влучно, як нашу думку, деконструює накопичені в літературі стереотипи. Так, Автор арґументовано наголошує на неслушності протиставлення федералізму та самостійництва як двох нібито протилежних за значенням явищ у контексті другого етапу українського руху. Чи також переконливо доводить, що дорікання народовцям у недооцінці власної еліти в історичній перспективі виглядає більш аніж спрощенням. Таких доречних прикладів чимало.

У цій частині монографії більшої арґументації, на нашу думку, вимагає теза, що говорячи про історичну школу В. Антоновича, «слід розрізняти два поняття: власне школу й напрям», при цьому «перше значно ширше й охоплює всіх учнів В. Антоновича […]. Друге – кількісно вужче і стосується лише тих істориків, які поділяли й продовжували народницькі візії вчителя…» (с. 205). Тут для нас очевидним є певне методологічне непорозуміння – київська школа документалістів та започаткований В. Антоновичем історіографічний напрямок є цілком самостійними історіографічними феноменами. Адже школа насамперед апелювала до факту навчання молоді секретам фаху й не виходила поза стіни університету св. Володимира. Тоді як послідовники виробленого видатним ученим напрямку сприймали його ідеї не лише ex cathedra,

але й шляхом лектури його праць (передусім тих, що вийшли поза межами Російської імперії) й їх, звісно, було значно більше, аніж учнів у прямому значенні цього слова.

Також, на нашу думку, при розгляді чинників, які сформували особливості суспільно-політичного думання В. Антоновича, Авторові варто згадати безсумнівні впливи на нього голосної у той час філософії позитивізму та популярної серед еліт бездержавних народів Центрально-Східної Европи теорії «органічної праці». При цьому зауважимо, що впливи останньої І. Гирич цілком слушно віднотовує у випадку з О. Кониським.

Серед помічених фактологічних помилок цього розділу назвемо невірним наведений у роботі факт викладання З. Кузелі і М. Кордуби в Чернівецькому університеті (с. 193). Насправді, вони викладали у ґімназіях столиці Буковини. Також О. Кониський не міг бути противником, як пише Автор, здобуття І. Франком докторату (адже це відбулося у Відні під керівництвом В. Ягича) (с. 225) – тут ішлося про габілітацію письменника у Львівському університеті, яка могла відкрити йому шлях до університетської кафедри, чого так не хотіли наддніпрянські та галицькі творці «нової ери».

У четвертому розділі розглянуто ставлення до проблеми автономізму-федералізму й окремішності визначних представників інтелектуальної думки другої половини XIX століття. Вписуючи аналітичний матеріал у польський, російський і східногалицький ідейні контексти, Ігор Гирич арґументовано доводить, що в 1860-х – 1870-х роках серед діячів Київської громади переважав дуалізм: вони здебільшого залишалися російськими державниками, а українську справу розглядали як частину всеросійського визвольного руху. Тож зрозуміло, що найбільше прихильників мала федералістська модель державного устрою.

І в цій частині праці, як і в попередніх розділах, бачимо подальшу полеміку Автора з прихильниками поширених у літературі стереотипів. Наприклад, він відкидає популярну тезу про політичну безневинність діяльності наддніпрянських українофілів, арґументовано вказуючи, що представники офіційного російського істеблішменту цілком адекватно вважали – громадська робота українофілів кінець-кінцем призведе до окремішності політичної. Інше влучне Авторське спостереження: «попри різницю у поглядах, М. Драгоманов був не антиподом В. Антоновича, а його спільником. Різнилася лише тактика – мета залишалася спільною». Врешті автор монографії чи не найбільш переконливо серед сучасних дослідників показує В. Антоновича і О. Кониського як фактичних самостійників.

У п'ятому розділі Автор відтворив ставлення представників національно-демократичного консервативного напрямку до ідеї української самостійності. Тривалий час побутувала думка про домінування симпатій нащадків українських дідичів до російського політичного проєкту Вміло нюансуючи згаданий погляд, Автор на розлогому джерельному матеріалі доводить, що саме наддніпрянські меценати (насамперед Є. Чикаленко і В. Леонтович), які любили Україну «до глибини своєї кишені», уможливили реалізацію численних культурно-наукових і громадських проєктів нашого відродження. Але що більш важливо – І. Гирич переконливо виводить цих діячів з призначеної їм у попередній історіографії ролі «грошових мішків» і показує як ориґінальних суспільних мислителів, чиї думка і чин помітно модернізували публічний дискурс.

У аналізованому розділі Автор відтворює співпрацю наддніпрянців із ентешівськими структурами, вказуючи на її масштабність. Водночас, на нашу думку, слід було вказати і на значні проблеми із залучення до галицьких видань чолових діячів науки та культури підросійської України, на які у своїх листах постійно нарікав М. Грушевський. Також побіжна згадка у роботі факту неприйняття в Галичині критики автором «Історії України-Руси» найвпливовішої тоді в краї національно-демократичної партії та її провідників за їх безпринципність і схильність до угодовства з польською владою, була би більш зрозуміла читачеві, якби Автор показав природу світоглядного конфлікту М. Грушевського з східногалицькими провідниками (О. Барвінським та Ю. Романчуком).

Молодоукраїнський напрям та його очільники є предметом авторських розважань у шостій частині праці. Пояснюючи шлях наймолодшого перед війною покоління українських діячів до такого незалежницького проєкту як Союз визволення України, Автор доходить висновку, що в теоретичному сенсі український соціалізм на початку XX ст. позбувається класової виключності, яка була характерна для драгоманівського соціалізму та російського ортодоксального марксизму. Ігор Гирич простежує ідейне зближення позицій реформістського соціалізму європейського типу з поглядами т. зв. буржуазних національних партій на політичні перспективи України. Знаковими фігурами обох ідейних відгалужень Автор називає А. Жука і С. Єфремова, і на підставі того, що національно-державний інтерес вони ставили вище за соціальний, вважає їх належними до одного ідеологічного утворення – молодоукраїнців. Автор обґрунтовує, що ідеологія економічного марксизму групи А. Жука перебувала під впливом консервативної ідеології В. Липинського. Під впливом останнього утворювалася національна-державна платформа, яка, втім, не змогла остаточно сформуватися до початку Першої світової війни.

В останньому розділі монографії І. Гирич поставив за мету простежити коливання українських есдеків між національно-державним і соціально-класовим вибором. Провідних діячів українського соціал-демократичного руху Автор поділяє на три умовні групи: 1) ортодоксів, що визнавали примат класового над національним (Д. Антонович, М. Порш, Л. Юркевич, В. Винниченко); 2) центристів, котрі, перебуваючи на класових позиціях, одночасно вважали за можливе співпрацювати з націонал-демократією («буржуазією») (С. Петлюра, В. Садовський, П. Понятенко, Д. Дорошенко); 3) молодоукраїнців, що ставили принцип національного вище за принцип класовості (Б. Ярошевський, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук, В. Дорошенко, О. Назаріїв, М. Залізняк, В. Степанківський, Д. Донцов). У висліді І. Гирич дійшов до арґументованого висновку, що оскільки провід в українських есдеків захопила група, яка на перспективи українського руху дивилася очима російських більшовиків, інтелектуальна еліта напередодні Української революції виявилася ідейно роздвоєною.

У висновках Автор не просто зібрав підсумкові положення, представлені ним у розділах, але й стисло, у ракурсі цілої теми, подав узагальнену картину українського суспільно-політичного життя періоду, який тут досліджується. Він укотре підкреслив детермінованість і пов'язаність концептуальних історіографічних поглядів учених-гуманітаріїв із їхніми суспільно-політичними переконаннями та практиками. Вказуючи, що найсуттєвішим розмежовувачем історіографічних напрямів є саме суспільно-політична домінанта, І. Гирич запропонував уточнену класифікацію української історіографії XIX–XX ст., яка послідовно розвивалася у межах трьох періодів (українського слов'янознавства, культурницького україножильства та українського політичного життя).

Також Автор пропонує відкореґувати узвичаєне розуміння шкіл і напрямків у вітчизняній історичній культурі. Як про певне непорозуміння, І. Гирич пише, що «досі говориться про школу В. Антоновича і у зв'язку з нею в одному ряду називаються два таких антиподи, як І. Лінниченко та М. Грушевський або А. Стороженко та В. Доманицький... Іноді об'єднують в одну школу, за традицією державницької школи, В. Антоновича і М. Грушевського як народників. Учнів М. Грушевського – С. Томашівського, І. Крип'якевича, М. Кордубу – натомість відривають від його школи і зараховують до державницької. «Загальним місцем» є протиставлення М. Грушевського і В. Липинського» (с. 385). Укотре зазначимо – жодного клопоту тут нема, адже йдеться про цілком відмінні схоларні феномени – школу у дидактичному та історіософському планах, які, частково перетинаючись у персональному вимірі, апелюють до власних критеріїв і традицій. Очевидним фактографічним огріхом у цій частині праці є згадка про те, що М. Грушевський і М. Василенко «стали творцями Української Академії Наук у 1918 р. та її другим і третім президентами» (с. 389).

Ще одне зауваження стосується архітектоніки всієї монографії. Формулюючи назви розділів, автор поряд із проблемним окресленням змісту зазвичай персоніфікує його. Такий підхід нам видається не зовсім вдалим, адже у кожному з таких розділів (третьому, п'ятому, шостому та сьомому) йдеться про значно більшу кількість представників українського руху, аніж про це згадано у назві розділу.

Загалом представлена книга є розлогою панорамою українського суспільно-політичного життя доби національного відродження. У такій панорамі можна називати ще чимало моментів, які хотілося б побачити у книзі, але це були б лише побажання, а не зауваження. І. Гирич проявив себе вмілим стилістом, що зробило його текст цікавим для читання і прозорим для рецензування. Також слід наголосити на розлогій бібліографії до книги, де наведено не лише докладну літературу стосовно досліджуваної тематики, але й важливіші опрацювання проблематики, що стосується доби національного відродження. Це уможливлює зацікавленому читачеві ознайомлення з контекстом порушених у книзі питань.

Також важливою рисою монографічного дослідження є не лише фіксація Автором актуального стану археографічного забезпечення обговорюваних проблем, але й постійне звернення уваги на пошукові та публікаторські перспективи як персонального (наприклад, пов'язані з виданням спадщини О. Кониського та А. Жука), так і почасти корпусного характеру (авторська пропозиція щодо доцільності започаткування серії «Класики української суспільствознавчої думки»).

Добрим словом слід згадати й поліграфічно-ілюстративне оформлення рецензованої книги. Як проникливий знавець досліджуваної епохи, Автор підібрав фото пов'язаних із українським рухом архітектурних пам'яток, цікаві ілюстрації з тогочасних періодичних видань, копії малознаних широкому загалу документів, портрети знакових діячів XIX – початку XX ст. тощо. Все це уможливлює читачеві візуальне занурення в добу національного відродження.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що монографія І. Гирича суттєво збагачує сучасні уявлення як про епоху XIX – початку XX ст. у Східній Європі, так і про формування / конструювання ключових для української політичної культури ідей автономізму, федералізму та самостійності. Ще одна важлива заслуга Автора полягає у тому, що йому вдалося остаточно

вивести наддніпрянських діячів досліджуваної доби з «ґетто» культурництва та аполітизму, в якому вони перебували протягом XX ст., всебічно реконструювавши їх державницьке думання і показавши громадський чин. Поза сумнівом, нова книга Ігоря Гирича стане інтелектуальним поштовхом до комплексного переосмислення різнопланової проблематики найважливішої для українства доби національного відродження.

Виталий Тельвак
Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
доктор исторических наук, профессор (Украина)
Лидия Лазурко
Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
доктор исторических наук, доцент (Украина)

Идея политической обособленности в украинском интеллектуальном дискурсе середины XIX – начала XX в.
(Игорь Гирич. Украинские интеллектуалы и политическая самостоятельность (середина XIX – начало XX века). Киев: Украинские пропилеи, 2020, 452 с.)

Аннотация: *В статье прорецензировано монографию Игоря Гирича, посвященную теоретическим основам формирования общественно-политической мысли середины XIX – начала XX века об обособленности Украины. Освещены основные тенденции идеологии обособленности в разные периоды национально-освободительного движения. Дана характеристика основных групп украинских интеллектуалов и отдельных ее ведущих представителей в их отношении к идее украинской политической обособленности.*
Ключевые слова*: идея политической обособленности, украинские интеллектуалы, XIX – начало XX в., Украина.*

Vitalii V. Telvak
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)
Lidiia M. Lazurko
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

The Idea of Political Separation in the Ukrainian Intellectual Discourse in the middle of the 19-th – Beginning of the 20th Century
(Ihor Hyrych, Ukrainian Intellectuals and Political Distinctiveness (The Middle of the 9th Century – Beginning of the 20th Century) [in the Ukrainian language], Kyiv : Ukrainian Propylaea, 2020, 452 p.)

Abstract*: The article reviews the monograph by Ihor Hyrych which examines the theoretical bases of formation of independent sociopolitical thought in Ukraine (in the middle of the 19th – beginning of the 20th century). It covers the main tendencies of an independent state ideology at different periods of the national liberation movement. There is a characteristic given to the main groups of Ukrainian intellectuals and some of their leading representatives in connection with the attitude to the idea of Ukrainian political identity.*
Key words*: the idea of political separation, Ukrainian intellectuals, 19-th – beginning of the 20th century, Ukraine.*

Статтю надіслано до редколегії 12.03.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 23.04.2021 р.

УДК 94(477)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-125-129

Олег Мельничук
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: oleh.melnychuk@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1901-3149
ResearcherID: http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019
Scopus ID: 57212406873

Віктор Даниленко. В. І. Вернадський. Простір життя і думки. – К.: Академперіодика, 2019. – 352 с.

Анотація. *У статті прорецензовано монографію відомого українського вченого Віктора Даниленка, присвячену дослідженню життя та діяльності видатного українського і російського вченого-природознавця, філософа і мислителя, громадсько-політичного діяча Володимира Івановича Вернадського. На основі вивчення широкої джерельної бази та наявної спеціальної літератури автор намагається показати всесвітньо відомого вченого не як прихильника політичних ідеалів, а людини, що жила наукою, яка служила справжнім ідеалам людства. Водночас автор вказує як на виключну цілісність його особистості, так і її складність та суперечливість.*

Ключові слова: *Віктор Даниленко, Володимир Вернадський; вчений-природознавець, монографія, наука.*

Важливою подією в історії української біографістики є вихід у світ книги відомого українського вченого, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка «В. І. Вернадський. Простір життя і думки». У ній на основі аналізу широкого кола джерел висвітлено життя та діяльність видатного українського і російського вченого-природознавця, філософа і мислителя, громадсько-політичного діяча Володимира Івановича Вернадського.

Актуальність проведеного дослідження визначається передусім постаттю В. Вернадського, який без сумніву займає одне з найпочесніших місць у світовій науці поряд з І. Ньютоном, Ч. Дарвіном, А. Ейнштейном. Саме він збагатив науку глибокими ідеями, що лягли в основу нових провідних напрямів сучасної мінералогії та геології, визначив роль організмів у геохімічних процесах. Для його діяльності характерні широта інтересів, постановка кардинальних наукових проблем, наукове передбачення. Врешті він став фундатором української академічної науки, на тривалий час визначивши її орієнтири та перспективи розвитку.

Означене дослідження не є першим ні в російській, ні в українській історіографії, хоча переважна більшість написаних праць належать, зокрема, природознавцям чи філософам. Однак важливою заслугою В. Даниленка є те, що він зумів не лише узагальнити та систематизувати наявні знання та ввести до наукового обігу нові та маловідомі джерела, але й викласти їх із позицій справжньої академічної науки, на високому науково-теоретичному рівні, показавши всесвітньо відомого вченого не як прихильника політичних ідеалів, а людини, що жила наукою, яка служила справжнім ідеалам людства.

Науковий характер біографічного нарису визначає передусім залучена автором для аналізу широка джерельна база. Її основу склали праці В. Вернадського, щоденники, листи, маловідомі або недоступні раніше документи і матеріали. Використання переважно джерел особового походження забезпечили об'єктивність оцінок діяльності та теоретичної спадщини відомого вченого, уникаючи при цьому ідеологічних інтерпретацій дослідників. Маючи різний ступінь достовірності та репрезентативності, кожна із вказаних груп джерел відіграла важливу роль у створенні цілісної та об'єктивної характеристики особистості В. Вернадського. Належна ступінь обґрунтованості і достовірності наукових положень, висновків ґрунтується також на цілісному використанні системи філософсько-світоглядних підходів, принципів, загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження.

Структурно рецензована праця складається із передмови, післямови та тринадцяти глав, в яких, дотримуючись хронологічного принципу, автор зосереджується на висвітленні життєвого та творчого шляху В. Вернадського. У додатках до тексту книги мовою оригіналу подано уривки із ранніх праць вченого із коментарями автора, що стосуються українського питання. Наприкінці книги вміщено іменний покажчик та розлогий список літератури з

досліджуваної проблеми. Для зручності читачів текст книги супроводжується посторінковими посиланнями на джерела та літературу.

У передмові до книги автор, через короткий екскурс в історію промислової революції, акцентує увагу на зростанні значення особистості в суспільному прогресі в умовах наукової та технологічної революцій, відзначаючи особливу роль та місце В. І. Вернадського як активного провідника ідеології та практики постіндустріальної цивілізації. Водночас автор вказує як на виключну цілісність його особистості, так і її складність та суперечливість. За словами автора книги: «…постійна внутрішня боротьба уважного спостерігача з мислителем-мудрецем, педантичного дослідника з інтуїтивістом-теоретиком, вченого з громадським діячем, ідеаліста з прагматиком була основою особистісної еволюції видатного науковця і громадянина Космосу Володимира Івановича Вернадського».

Привертає увагу поданий у передмові кваліфікований аналіз праць попередників. У ньому автор демонструє глибоку обізнаність із доробком вчених, які прямо чи опосередковано зверталися до досліджуваної тематики. Автор справедливо зауважує про сплеск інтересу науковців світу до особистості В. Вернадського і його наукової творчості наприкінці XX – початку XXI століття. Визначаючи загальні особливості та характер праць, цілком обґрунтовано стверджує, що при дослідженні проблеми російських науковців здебільш цікавило справжнє місце і роль В. Вернадського в історії російської і світової науки, натомість українських учених хвилювало насамперед два питання: внесок видатного вченого в організацію і зміст української науки та ставлення його до українського питання й особливо до української державності. Лише останнім часом, на переконання автора, пріоритети в українській вернадськології почали змінюватися в напрямку вивчення колосального внеску В. Вернадського у формування всесвітньої цивілізації принципово нової якості. Окрім того, поява значної кількості опублікованих джерел стали для автора книги своєрідною мотивацією для нового прочитання, вивчення і наукового аналізу життя та діяльності всесвітньо відомого вченого.

Приступаючи до написання книги, автор своїм завданням бачив «хоча б частково осягнути багатогранний, багатомірний простір життя і думки геніального вченого-мислителя, видатного сина українського народу». Об'єктом наукового аналізу при цьому стало драматичне, наповнене багатьма небезпеками, життя В. Вернадського, його багатогранна подвижницька діяльність, спрямована на вихід Росії, України і всього людства на нові постіндустріальні рубежі розвитку. Зазначимо також, що життєпис вченого автором подано у контексті суспільно-політичних процесів і подій, сучасником яких він був. Окрім того, висвітлення шляху вченого до вершин науки здійснено через тісне переплетення із сюжетами особистого життя. Науковому стилю викладу матеріалу в книзі притаманні ясність, логічність, аргументованість. Обґрунтовуючи ту чи іншу думку, автор нерідко звертається до висловів самого вченого, унеможливлюючи при цьому їх вільну інтерпретацію.

У перших главах книги автором проведено достатньо глибоке дослідження історії родоводу Вернадських, висвітлено дитинство та юність, а також університетські роки життя майбутнього вченого. На основі аналізу джерел особистого походження у книзі ретельно відображено усі фактори, які впливали на формування світогляду молодого Володимира Вернадського.

Починаючи із четвертої глави книги, автор цілком зосереджується на характеристиці В. Вернадського як науковця. Вивчаючи участь останнього в наукових експедиціях, проходження стажування у лабораторіях провідних європейських вчених, особисті стосунки з відомими науковцями, В. Даниленко стверджує, що саме в цей час у вченого остаточно формується мета діяльності на користь людей через науку та ідея про те, що люди науки, мистецтва (інтелігенція) з'єднують різноетнічні і віддалені частини великих держав та й самі держави між собою. Важливим на нашу думку є той факт, що висвітлення шляху вченого до вершин науки здійснено через тісне переплетення із сюжетами особистого життя. Так, автор намагається показати, що навіть осягаючи глибини науки, В. Вернадський не відривається від реалій повсякденного життя, турбуючись про фізичне та духовне здоров'я членів своєї сім'ї, своїх друзів та близьких, вирішуючи нагальні проблеми.

Володимир Вернадський, займаючи активну громадянську позицію, не міг залишатися осторонь суспільно-політичних процесів у державі. Це чітко усвідомлює автор, пропонуючи на розсуд читачів аналіз політичної діяльності вченого. Будучи переконаним прихильником примату особистості над суспільством і державою та, пройшовши шлях через Братство, Союз визволення, земське дружнє середовище, В. Вернадський був одним із організаторів створення конституційно-демократичної партії та активним її членом у майбутньому. Майже 10 років представляв та захищав її інтереси в Державній думі.

Однак з початку XX ст. усе більше починає проявлятися талант Вернадського як видатного організатора російської науки на принципово нових виробничих засадах. Його обирають до складу Санкт-Петербурзької академії наук. У таких умовах політична й державна

робота остаточно відходять на другий план, а головним на довгі роки стають викладацька, науково-дослідна діяльність та організаторська робота у сфері перетворення науки та освіти у виробничу силу, поєднання фундаментальної науки з безпосереднім товарним виробництвом. Відзначаючи його вагомі наукові здобутки, величезний авторитет і вплив у громадських і наукових колах країни, автор книги наголошує на надзвичайній скромності, порядності та чуйності вченого.

Характеризуючи якісно новий період життя В. Вернадського, пов'язаний виключно із науково-дослідною роботою та діяльністю з організації наукової галузі виробництва у всеросійському масштабі, В. Даниленко не вважає випадковим його збіг із безпосереднім поверненням вченого до свого природного, генетичного коріння – до українства й України, хоча, на переконання автора, цей зв'язок ніколи й не переривався. Саме життєдайна українська природа та постійні контакти з місцевими жителями, на думку автора, пробудили у Вернадського його українську натуру. При цьому найвищим проявом його своєрідного українофільства автор книги визнає неопубліковану в ті роки статтю «Украинский вопрос и русское общество», написану під впливом дружини Наталії Єгорівни та її родичів як доповнення до відомої статті О. Шахматова про витоки української мови, публікацій українських діячів, спрямованих на припинення репресивної політики царських урядів щодо української мови, видавничої справи та освіти, запровадженої з початком світової війни.

Лютневе збройне повстання 1917 р. та створення Тимчасового уряду відкрили нову сторінку в житті Вернадського. Він бере найактивнішу участь у подіях російської революції, намагаючись спрямувати її творчу потенцію на максимальну розбудову вищої школи, її новітню модернізацію та остаточне перетворення науки в безпосередню і провідну продуктивну силу суспільства. В умовах становлення більшовицької диктатури, на думку автора, починає змінюватися на краще ставлення В. Вернадського до українського національно-визвольного руху та до Центральної Ради. Незважаючи на те, що Вернадський перебував під впливом поглядів кадетів про «єдину та неділиму Росію», на відміну від інших членів він все ж допускав варіант федеративного устрою держави. Розмови з відвідувачами, друзями та знайомими все більше переконують його в цьому. Однак навіть у таких умовах він залишався переконаним прибічником домінування своєрідної поліетнічної, російської, спільності та її культури в новому державному утворенні.

З приходом до влади в Україні гетьмана Скоропадського, В. Вернадський проводить активну організаційну діяльність по створенню Української академії наук, закон про заснування якої з'явився лише 14 листопада 1918 р. В. Вернадського одноголосно обрано головою-президентом Академії та затверджено наказом гетьмана. Автор акцентує увагу на тому, що завдяки старанням В. Вернадського, шляхом налагодження відповідних контактів вдалося зберегти цілісність інституції в часи Директорії, перебування під владою Добровольчої армії та в умовах приходу до влади більшовиків, після чого розпочалася робота із розбудови Академії, Всенародної бібліотеки та інших інститутів. В умовах «червоного терору» керована В. Вернадським Академія наук України діяла як один із найбільш згуртованих і дієвих осередків захисту життя, прав та власності наукової інтелігенції Києва та всієї України. Ґрунтовно описано в книзі таврійський період у діяльності вченого.

Окремо слід наголосити на дванадцятій главі книги під назвою *«Почуття рабства» і «становище кріпака»*, в якій йдеться про наукову працю академіка в Петрограді. При цьому автор книги зауважує, що, незважаючи на відмову вченого очолити Українську академію наук, В. Вернадський ніколи не поривав ідейного зв'язку з Україною та представниками української науки. Перебуваючи у відрядженнях за кордоном, вчений працює над реалізацією ідей міжнародного об'єднання науковців та державно-конфедеративної консолідації слов'ян за участю українців. Тут він працює над подальшим дослідженням «живої речовини», не знаходячи зачасти розуміння з боку закордонних властей. Як стверджує автор книги, лише єдине бажання продовжити заняття наукою змусило вченого повернутися до більшовицької Росії, де його поновлюють у до емігрантському статусі.

В останній главі книги відображено діяльність вченого в умовах зародження та становлення тоталітарного режиму, який у сфері науки позначився боротьбою старих академіків проти партійних кадрів, що прагнули зайняти академічні місця під приводом «радянізації» Академії наук. Невід'ємною складовою цього періоду стають постійні чистки старих кадрів академічних установ. Країна переживає суцільний розгром вітчизняної науки. Єдиною втіхою вченого у сфері організаторської роботи залишався Радієвий інститут, де він започаткував нову науку – радіогеологію. Згодом став одним із засновників та організаторів дослідних робіт у сфері використання ядерної енергії. У нечастих закордонних поїздках він отримує змогу завершити окремі важливі наукові проєкти. Майже до останніх своїх днів вчений залишався відданим своєму головному покликанню – служінню науці на користь людству.

Підбивши підсумки життєвого шляху В. Вернадського, автор стверджує, що усе життя видатного вченого «пройшло у невпинному протистоянні в особистості дивним чином поєднуваних нею протилежностей: Знання і Віри, Предметно-матеріального та Ідеального, Раціонального та Емоційного, Науки і Релігії».

Достатньо розлогою є післямова до книги, в якій автор шляхом аналітичних роздумів намагається коротко схарактеризувати «простір життя і думки» В. Вернадського. Так, підсумовуючи проведене дослідження, В. Даниленко переконливо стверджує, що в особі В. Вернадського ми маємо справу із визначним ученим європейського рівня, глибокі та надзвичайно оригінальні ідеї якого значно випередили час, розкривши при цьому величезні перспективи прогресу як науки, так і людської цивілізації. Він не лише створив нові науки, але й змінив погляд на природу взагалі.

Автор відзначає великий внесок вченого у справу оволодіння людством ядерною енергією, становлення в майбутньому перспективної галузі атомної електроенергетики. Стверджується, що саме за його активної участі розроблено теорію алеопатії – боротьби із бур'янами за допомогою інших рослин, започатковано та розвинуто теорію ноосфери, що претендує на роль провідної світоглядної теорії. Водночас автор виступає проти спроб «державної націоналізації» спадщини вченого, вважаючи її світовим надбанням.

Визначаючи ставлення В. Вернадського до української проблеми, автор стверджує, що воно формувалось здебільш під впливом умонастроїв частини російської літеральної інтелігенції і передбачало пошук ненасильницьких шляхів та методів його розв'язання. На еволюцію його поглядів позитивно впливали знайомства з видатними українськими діячами. Розуміючи, що основною перешкодою до «європеїзації» Росії є самодержавно-унітарний устрій, вихід для України він вбачав в широкій етнотериторіальній автономії. Не передбачаючи можливості самостійної державності України, вчений виступав за зближення її з Росією у сфері економіки та культури.

Випадком долі вважає автор той факт, що саме В. Вернадський став організатором однієї із ініційованих ним Академій – Академії наук України. Адже із приходом до влади гетьмана П. Скоропадського багато великодержавників побачили можливість відродити єдину Росію. Визначаючи основні наукові та організаційні засади, В. Вернадський розглядав Академію передусім як об'єднання державних наукових установ. Створена Академія мала привести не лише до піднесення економіки, науки і культури, але й посилити культурну єдність українського та російського народів у межах єдиної російської держави.

Водночас автор наголошує також на хибності спроб трактувати погляди В.І. Вернадського лише з позицій програмних документів кадетської партії, ігноруючи при цьому світоглядні позиції самого вченого, який не поділяв тези про українців та росіян як «єдино руське плем'я». Автор також стверджує, що В.І. Вернадський завжди дотримувався лінії на відновлення Росії як єдиної великої держави. Тому, розглядаючи більшовизм як своєрідне «явище російської великодержавності», він фактично примирився з новим режимом. Так само і більшовики побачили в особі великого вченого носія російської великодержавної ідеї. До кінця своїх днів він побоювався втрати цілісності Російської держави, оскільки в єдності бачив умову її сили і процвітання. На переконання автора, загальноросійське мислення вченого не було імперським, а загальнолюдським.

Розвиваючи погляди вченого в контексті сучасних українсько-російських відносин, В. Даниленко стверджує, що російсько-українське єднання за рівноправних суб'єктів стане можливим, доцільним і потрібним лише з утвердженням українського народу як повноцінної державної нації, становленням української державності, демократичності устрою та розвинутого громадянського суспільства в обох державах. Така позиція, на думку дослідника, цілком визначається вченням В. І. Вернадського про майбутнє людства та про ноосферу як сферу розуму та гармонізації відносин між природою та суспільством.

Надзвичайно важливою, на переконання автора, є думка вченого про те, що саме наука має вирішальне значення у соціальному прогресі людства. Її розвиток у планетарному масштабі має призвести до переходу біосфери в ноосферу через утворення єдиної світової культури, світового співжиття народів, єдиної організації людства. Аналізуючи ставлення держав до розвитку науки, В. Даниленко стверджує, що єдиним критерієм прийняття урядами правильних рішень є врахування громадської думки. Силу розуму він вважає найбільшим надбанням та резервом будь-якої країни.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що дослідження В. Даниленка є завершеною, самостійною працею, яка виконана на високому науково-теоретичному та методологічному рівнях. У ньому отримано нові обґрунтовані та достовірні результати, які є суттєвими для вивчення особистості В. І. Вернадського.

Рецензованій праці характерна цілісність й логічність структурної побудови, органічний взаємозв'язок розділів як пріоритетних напрямків досліджуваної проблеми, що дало змогу

автору проаналізувати залучений ним до розгляду фактичний і теоретичний матеріал у історико-хронологічній та проблемній послідовності. У висновках належним чином узагальнено результати дослідження, підтверджені аналітичними роздумами автора.

Так, монографія В. Даниленка «В. І. Вернадський. Простір життя і думки» має суспільну актуальність, містить наукову новизну одержаних результатів, відповідає важливим завданням сучасної історичної науки та суттєво збагачує напрацювання вітчизняної історіографії. Книга, без сумніву, буде корисною для науковців (істориків, філософів, природознавчів), педагогів, студентів, а також усіх, хто цікавиться долею В. І. Вернадського, історією науки, минулим українського народу.

Олег Мельничук
Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Виктор Даниленко. Вернадский. Пространство жизни и мысли. – М.: Академпериодика, 2019. – 352 с.

Аннотация. *В статье прорецензировано монографию известного украинского ученого Виктора Даниленко, посвященную исследованию жизни и деятельности выдающегося украинского и российского ученого-естествоиспытателя, философа и мыслителя, общественно-политического деятеля Владимира Ивановича Вернадского.*

На основе изучения широкой источниковой базы и имеющейся специальной литературы автор пытается показать всемирно известного ученого не как сторонника политических идеалов, а человека, жившего наукой, которая служила настоящим идеалам человечества. При этом автор указывает одновременно как исключительную целостность его личности, так и ее сложность и противоречивость.

Ключевые слова: *Виктор Даниленко, Владимир Вернадский; ученый-естествоиспытатель, монография, наука.*

Oleh A. Melnychuk
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Victor Danylenko. V. I. Vernadskyi. Space of Life and Thoughts. – K .: Akademperiodyka, 2019. – 352 c.

Abstract. *The article reviews the monograph by the famous Ukrainian scientist Viktor Danylenko, devoted to the study of the life and activity of a prominent Ukrainian and Russian scientist, philosopher and thinker, public and political figure Volodymyr Ivanovych Vernadskyi. Based on the study of a wide source base and available special literature, the author tries to show the world-famous scientist not as a supporter of political ideals, but a man who lived by science, which served the true ideals of mankind. At the same time, the author points out both the exceptional integrity of his personality and its complexity and contradictions.*

Key words: *Victor Danylenko, Volodymyr Vernadskyi; scientist, monograph, science.*

Статтю надіслано до редколегії 07.04.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.05.2021 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць **"Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія"** входить **до категорії «Б» переліку фахових видань**, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus та Google Scholar.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напряму. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. ***Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування статті (чи виконувалася вона за грантові кошти).*** Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

– постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

– формулювання цілей статті (постановка завдання);

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; у наступних стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (якщо немає – посада), країна (в дужках); електронна адреса (e-mail); номер **ORCID** (http://orcid.org/); номер **ResearcherID** (http://www.researcherid.com/); **Scopus-Author ID** (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери **ORCID, ResearcherID** та **Scopus-Author ID** визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація **(не менше 1800 знаків)** і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4–7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (**у тексті статті обов'язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи**); в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту – заголовок "**Джерела та література**:", формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (**посилання на кожну позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті журналу, статті іноземних авторів, а також статті, що мають індекс DOI**); через 2 інтервали подаються анотації (**не менше 1800 знаків кожна**) та ключові слова (4–7 слів) російською та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації. Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: **мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки**. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англомовної анотації чи статті англійською мовою. **Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку із її автором.**

- обсяг авторських рукописів: статті – 12–24 сторінок (20-40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14 кеглів, стиль "нормальний" ("звичайний"); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Меринов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Меринов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. **Пробіли в дужках мають бути нерозривними (Shift+Ctrl+пробіл).** Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок із використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури «**Джерела та література**» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) **в алфавітному порядку,** відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання.

- Обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – **друкувати через нерозривний відступ** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

– кожну абревіатуру (або скорочення) слід уводити в текст у дужках після першого згадування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

– на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

– усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу, напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний, вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті.

- між словами ставити тільки один пробіл;

- дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

- у цифрових даних, що включають більше п'яти цифр, після кожних трьох цифр ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357;46 532,5 кг.);

- Згідно з новими правилами, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (**References**) в романському алфавіті, повторяючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. Назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: http://translit.kh.ua/?passport
Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

- Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)"1945/1953"

Валерій Кононенко
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5177-2885
ResearcherID: M-5954-2018 (http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018)
Олег Мельничук
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: istpravo@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1901-3149
ResearcherID: http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. Метою статті *є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та*

верифікації. ***Наукова новизна*** *роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент- та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві.* ***Висновки.*** *Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методики та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.*

Ключові слова: *ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.*

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Меринов, 2015 : 62].(перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).**

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Popp, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944–1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник, 8,* 142–152. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357.

Виниченко, И. В. (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем, том 9, № 3.* 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

Згоровський, С. (1946). Деякі міркування про суспільні науки на Україні. *Радянська Україна, 19 липня,* 4.

Каганов, Ю. (2011). Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, XXXI,* 35–41.

Каганов, Ю. (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, XXXVIII,* 213–225.

Колісник, Ю. (2006). Дезінформаційна функція преси УРСР (міжнародний аспект). *Вісник Львівського університету. Серія журналістики, 28,* 225–238.

Валерий Кононенко
Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, доцент (Украина)
Олег Мельничук
Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Роль советской прессы в культурно-идеологических процессах в УССР в послевоенный период (1945–1953)

Аннотация. Целью статьи *является анализ влияния советской прессы на общественно-политические, культурные процессы в годы идеологического наступления в СССР и УССР в послевоенный период сталинского тоталитарного режима. Авторы характеризуют материалы всесоюзной, республиканской и местной советской прессы 1945–*

1953 гг. Исследуют формы и методы воздействия прессы на культурно-идеологические процессы и общественно-политическую атмосферу в УССР. ***Методология исследования*** *основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации.* ***Научная новизна*** *работы заключается в том, что используя методы контент и дискурс-анализа, авторы анализируют влияние материалов всесоюзной, центральной республиканской и местной советской прессы на развертывание репрессий против представителей науки, литературы, культуры и искусства, на поведение как партийно-государственных органов, так и обычных граждан, ее роль в формировании общей общественно-политической атмосферы в обществе.* ***Выводы.*** *Советская пресса в послевоенный период стала основным инструментом раскрутки репрессий среди деятелей культуры и науки. Подцензурная периодика УССР полностью копировала технологии, методики и приемы центральных газет и журналов. Она последовала всесоюзную как по форме подачи материалов, так и за их содержанием. С помощью материалов центральной всесоюзной и республиканской партийной прессы объявлялся старт различных идеологических кампаний. Публикация основных нормативно-правовых актов, направленные на культурно-идеологическую сферу, определяла официальную линию партии, а различные печатные материалы газет и журналов формировали соответствующую общественно-политическую атмосферу, корректировали поведение граждан, органов власти всех уровней.*

Ключевые слова: ждановщина, культурно-идеологические процессы, пресса, УССР.

Valerii V. Kononenko
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)
Oleh A. Melnychuk
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945-1953)

Abstract. The purpose of the article *is to analyzed the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945 – 1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR.* ***The methodology of the research*** *is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. S****cientific novelty*** *of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society.* ***Conclusions****. The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.*

Key words: *zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.*

References:

DAViO – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
GhDA SBU – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajiny. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine
Popp, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichniy visnik*

– *East European Historical Bulletin 8.* 142–152. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357. [in English].
Vinichenko, I. V. (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems, tom 9, vol. 3,* 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
Zghorovskyi, S. (1946). Deiaki mirkuvannia pro suspilni nauky na Ukraini [Some thoughts about social science in Ukraine]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine, 19 lypnia,* 4. [in Ukrainian].
Kahanov, Yu. (2011). Natsionalna identychnist i radianska ideolohiia: problemy teoretychnoi kontseptualizatsii [National identity and Soviet ideology: The Problems of theoretical conceptualization]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University, XXXI,* 35–41. [in Ukrainian].
Kahanov, Yu. (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti [Soviet press and the construction of mass social consciousness]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University, XXXVIII,* 213–225. [in Ukrainian].
Kolisnyk, Yu. (2006). Dezinformatsiina funktsiia presy URSR (mizhnarodnyi aspekt) [Disinformation function of the press of the Ukrainian SSR (international aspect)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia zhurnalistyky – Bulletin of the University of Lviv. Journalism Series, 28,* 225–238. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 36. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. – 136 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2021-36

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується в ***Index Copernicus*** *та* ***Google Scholar***

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 26.05.2021 р. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.16,3. Умовн. друк. арк. 15,0. Обл.-видавн. арк. 13,7.
Наклад 300 прим. Зам. № 3602/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д. Ю.

Видавець ТОВ «ТВОРИ»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825 м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852
e-mail: tvoru@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua